

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1956.

3. SZÁM

TARTALMÁBÓL

NÉMETH G. BÉLA: A magyar szimbolizmus
kezdeteinek kérdéséhez

JURAJ ŠPITZER: L'udovit Štúr

BENEDEK MARCELL: Naplómát olvasom

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, JULOW VIKTOR,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Németh G. Béla gimnáziumi tanár, Juraj Špitzer a Szlovák Tudományos Akadémia irodalmi intézetének osztályvezetője (Pozsony), a szlovák írószövetség elnökségének tagja, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Karácsonyi Béla egyetemi docens (Szeged), Rákos Péter egyetemi adjunktus (Prága), Jánosy István író, műfordító, középiskolai tanár, Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány kandidátusa, Orosz László gimnáziumi tanár (Kecskemét), Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Bessenyei György egyetemi tanársegéd, Kovalovszky Miklós a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa, Szalai Sándor középiskolai tanár, Süpek Ottó aspiráns.

A következő számok tartalmából: Károly Sándor: Régi szövegek közlés módja, Kiss Ferenc: Jókai Mór: Az új földesúr, Kolozsvári Grandpierre Emil: Karinthy, Péter László: József Attila Makón, Rába György: Sárközi György, Szobotka Tibor: Thomas Mann, Zolkiewski Stefan: Adam Mickiewicz. *Vita.* Földessy Gyula hozzászólása Nagy János megjegyzéséhez Ady versmondataival kapcsolatban, Mezősi Károly: Petőfi szülőhelyének kérdése, Hatvany Lajos: Így élt Petőfi c. könyvében, Nagy János: Megjegyzések Grétsy László: Ady versmondatai c. tanulmányához. *Adatok és adalékok.* Basch Lóránt: Ambrus Zoltán és a Baumgarten-alapítvány, Benedek Marcell: Benedek Elek és a Habsburgok, Dobai János: Eötvös József három levele Székely Bertalanhoz, Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat, Grezsa Ferenc: Egy juhász Gyula-vers története, Kovács Győző: Anyos és Ady „piros szekere”, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Kunszery Gyula: A Himfy-vers nyomában, Lengyel Géza: Ady a műhelyben, Szabadi Sándor: Adalékok Arany János nagykovácsi működéséhez, Szabó György: Benedetto Croce megjegyzései József Attila egy verséhez, V. Windisch Éva: Közlöny (1848–1849), Vincze Géza: Jókait követnek jelöik Komáromban, Zoványi Jenő: Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban, D. Zöldhelyi Zsuzsa — Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordításai. *Szemle.* Belia György: Ujfalvi Sándor: Emlékiratok a reformkori Erdélyről, Benedek Marcell: Corneille: Cid, Dobossy László: Fábry Zoltán: A gondolat igaza, Dobossy László: Magyar költők franciául, Egry Péter: Mark Twain: Utazás az Egyenlítő körül, Fenyő István: Kisfaludy Károly válogatott művei, Görgey Gábor: Gáspár Endre válogatott műfordításai, Heller Ágnes: Csernisevskij: Vázlatok az orosz kritika gogoli korszakából, Kiss József: Fazekas Mihály összes művei, Koczogh Ákos: Kapoli Károly--Sarkady János: A világirodalom története, Kovalovszky Miklós: Dombay Márton: Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól, Kovalovszky Miklós: Dutka Ákos: A Holnap városa, Kovács Győző: Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László, Lavotha Ödön: Petőfi-antológia észt nyelven, Madarász László: Szabó Pál: A nagy temető, Nagy Miklós: Váli Mari: Emlékeim Jókai Morról, Nemeskürty István: Szejfulina: Törvénytörtők, Oltványi Ambrus: Magyar irodalomtörténeti vonatkozású cikkek vidéki folyóirataink 1955-ös évfolyamaiban, Oltványi Ambrus: Osváth Béla: Szigligeti, Orosz László: Julow Viktor: Fazekas Mihály, Péter László: Györffy István: Nagykunsági krónika, Poszler György: Bölöni György: Az igazi Ady, Ruttkay Kálmán: Németh László: Bűn, Süpek Ottó: Mihályi Gábor: Molière, Szalay Károly: Karinthy Frigyes: Tanár úr kérem, Varga József: Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai, Végh Ferenc: Bornemisza Péter: Válogatott írások.

Szerkesztőség: Budapest, XI. Ménesi út 11–13.

NÉMETH G. BÉLA :

A MAGYAR SZIMBOLIZMUS KEZDETEINEK KÉRDÉSÉHEZ

(Nyelvi és stílusproblémák.)

Egyes történeti, irodalomtörténeti tények igazsága oly annyira nyilvánvaló, hogy igaz voltuk részletes bizonyítás és elemzés nélkül is általánosan elfogadottá vált és belegyökeresedett a nemzeti köztudatba. A magyar irodalom nyelvi és stílus eszközeinek Ady költészetében végbement megújulása mindenki számára vitathatatlan tény, ám annak tárgyyszerű számbavételével, hogy mit is jelentett Ady műve e nyelvi és stílus eszközök fejlődésében, irodalom- és nyelvtörténetünk jobbjára adós. S ha még e kérdések vizsgálata és ismerete is hiányzik, mennyivel inkább hiányzik az Adyhoz vezető út föltárása, a magyar szimbolizmus előzményeinek ismerete, az Arany és Ady közti szakasz elemzése költészetünk nyelvi és stílus eszközei fejlődését illetően. A következő dolgozat e korszak egyik jelentékeny vagy tán legjelentékenyebb költői művének, Komjáthy Jenő verseinek vizsgálatával kíván ez előzmények kérdésének tisztázásához hozzájárulni.

1

Az irodalom történetében akárcsak kevésbé járatos olvasónak is hamar feltűnik Komjáthy költészetének egyik különös nyelvi sajátossága: a nyelvújítási elemek kedvelése, halmozása, majdnemhogyan kultusza. A nyelvújítás korára jellemző szóalkotások, összetételek, szóróvidítések, jelzős kapcsolatok, vonzatok, mondatformák, szólamok és fordulatok valószínűs tárházára lel verseiben a kutató. Szinte nincs egyetlen verse, amelyben elő ne fordulna ezek közül az elemek közül jónéhány. Komlós Aladár Komjáthy monográfiájában¹ egy egész csokorra valót gyűjtött össze belőlük: »vérvihar, homormű, dulatag, szívpokol, légután, természetlen, anyagélv, istenég, telj, öntelen, vérvágy, vágyhév, tökélet, dicskép, pompakéj, eszmekéj, tettgyönyör, álomész, pompafény, szellemüdv, rózsalég, csába, dőzs, hótél, mélyrehatlan, hábor, méltány, lobor, életész (-biográfus), szárnyi szellem, haláli vágy, csábék, mazur, tűzi nap, porgyönyör, csilla, támolytalan, szomjmeleg, füstí szárny«. Am ez csak mutató, számuk szótárryira növelhető.

Az olvasóban önkéntelenül merül fel az a kérdés, nem anakronizmus-e ez a XIX. század utolsó évtizedében.

Komjáthy egyetlen kötete, a *Homályból* 1895-ben jelent meg. A Hét ötödik évfolyamába lépett ebben az esztendőben, Ambrus és Ignópus nyelvükben és stílusukban is modern, a Nyugat korszakát előlegező bírálaatokkal és tanulmányaikkal már jó nevet vívtak ki ez

¹ Komlós Aladár: Komjáthy Jenő. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályközlemények V. 1–4 sz. 447. l.

időre. Bródy Sándor népszerűsége delelője felé tartott, s Ady a Szilágyban megfette már első diákkori kísérleteit. Az új ortológusok által a 70-es, 80-as években támasztott harc már elnyugodott e korszakra, s éppen e harc folyamán a 90-es évekre végképp tisztázódott, hogy irodalmi nyelvünk a nyelvújításnak milyen eszközeit és eredményeit fogadta be, gyökerezett meg. Komjáthy verseinek nyelvújítási elemei azonban mindenesetre csak elenyésző hányadukban tartoznak e polgárjogot, honosságot nyertek közé.

A nyelvújítási elemek újjáéledése azonban nemcsak Komjáthy költészetét jellemzi; a népies nemzeti iskola ellen fellépő ellenzéki irányzat, amelynek költőnk egyik, reprezentánsa, többé-kevésbé osztozik ez elemek kedvelésében, pártfogolásában Komjáthyval. Palágyi Menyhért és Bodnár Zsigmond irodalomelméleti tanulmányaiban, Reviczky és Palágyi Lajos verseiben meg kritikáiban, Rakodczay Pál dramaturgiai dolgozataiban, Koröczi publicisztikai cikkeiben és tárcáiban egyaránt találkozunk velük. A nemzedék nagy költői eszményképe és fegyvertársa, Vajda János pedig élete végéig szívesen felhasználta a nyelvújításnak nemcsak befogadott, de nem egyszer üldözött alkotásait, eszközeit is. A nemzedék tagjai közül többen elméletileg is állást foglaltak a nyelvújítás ellenfeleivel szemben: Vajda az Aradi Hírlapban, Reviczky lapjában intézett gyilkos támadást az új ortológia ellen, Bodnár a Havi Szemlében és a Magyar Szemlében a nyelvtudomány korszerű elveivel főfegyverkezve hadakozik Szarvas Gábor iskolájával; Palágyi Menyhért pedig még 1896-ban is a nemzedék egyik utolsó táborteremtő kísérletének számító lapjában, a Jelenkorban, új nyelvújítási mozgalmat szorgalmaz.

Am e költők és írók műveiben a nyelvújítási elemek mindössze egy szint, egy sajátos árnyalatot jelentenek. Komjáthynál viszont domináns szerepük van. Utolsó korszakának boldog révéletei, tündöklő látomásai a nyelvi eszközök tekintetében gyakran éppen egy-egy ilyen különös, összetett főnévben, melléknévben, vonzatban, vagy szókapcsolatban koncentrálnak. S végül, míg a kortársak általában csupán a rájuk hagyományozott örökséget használták fel, dacolva gyakran az ortológusok rosszallásával, de maguk újabb elemeket már nem hoztak létre, Komjáthy egyre-másra alkotja a maga nyelvi különösségeit, szórövidítéseit, szókapcsolatait s mindenekelőtt összetételeit, amelyek közül nem egy a boldog emlékezetű Bugát Pál Szócsintánának is díszeire válhatnak.

Komjáthy tiszta magyar vidék szülötte; életét, utolsó, szenici éveit kivéve, magyar környezetben töltötte, s bár jegyzetei tanúsága szerint jól tudott németül, angolul, talán franciául is, s jöllehet filozófiai érdeklődése és műveltsége a németet mintegy második nyelv-vé tette, mégis az idegen nyelvek mindig csak közvetítő közegnek maradtak számára; gondolkodása materiális eszközeinek mindig a magyar nyelv számított.

Igen jól ismerte anyanyelvét, tudományosan is foglalkozott vele; cikket írt a Nyelvőrbe,² s jegyzeteiben is fel-feltűnedeznek nyelvi, nyelvtudományi problémák. Nagy összefoglaló tanulmányának, a *Kritikai szempontoknak*³ s a fordításról⁴ írt finom, szellemes kis dolgozatának bizonyossága szerint teljesen tisztában volt azzal, hogy egy mű annál tökéletesebb művészi szempontból, mennél inkább beteljesednek, érvényre jutnak benne a nyelv törvényei. Arany művészi nagyságának egyik legfontosabb ismérvét éppen ebben látta. Jól tudta azt is, hogy az a forrás, amelyből a költészet nyelve mindig újra megújulhat, a népnyelv. Érdeklődése, lelkesedése, tisztelete a reformkor kritikussai, esztétikusai, Kőlcsey, Bajza és mindenekelőtt Erdélyi János iránt, s ugyanakkor ellenszenve, kicsinylése, sőt megvetése Gyulaival és iskolájával szemben magyarázhatná ugyan írásaiban a nyelvújítási elemek előretörését, ám idézett tanulmányai szerint tudta azt is, — bár nem szerette túlságosan Aranyt —, hogy a magyar költői nyelv fejlődésének és kifejezőképességének milyen addig el nem ért magaslatát jelenti Arany művészete. Másrészt pedig, amint Komlós Aladár is megjegyzi, éppen tanul-

² Nyelvőr 1878. 58. l.

³ Új Nemzedék 1887 ápr. 11-től hat folytatásban.

⁴ A Petőfi Társaság Lapja 1878. júl. 21.

mányaiban él legkevésbé ezekkel az elemekkel, sőt bátran állíthatjuk, hogy értekező prózájában nemcsak hogy túl nem lép a nyelvújítási elemek használatában nemzedéktársain, hanem nem egynek jóvalmögötte is marad. Prózája ebben a tekintetben alig különbözik a Gyulai nemzedékére következő generáció legjobb stílus értekezőinek prózájától: Arany Lászlótól, Péterfyétől, Asbóth Jánosétól, a maga nemzedékében Palágyi Menyhértétől, Reviczkyétől.

Mindezekből nyilvánvaló egyrészt az, hogy Komjáthy eljárása tudatos és szándékos volt, másrészt az, hogy e verseiben előforduló nyelvújítási elemek használatát illetően közte és a kortárs költők között (Reviczky, Ábrányi Emil, Bartók Lajos stb.) nem csupán ez elemeik mennyiségében, hanem a nekik szánt szerep, föladat, funkció tekintetében is különbség van.

Mi magyarázza tehát Komjáthy eljárását, mi a funkciója ezeknek ez elemeknek? Komlós Aladár megpendíti azt a gondolatot, hogy Komjáthy »talán a megvetett népnemzetitől akarva megkülönböztetni magát, kereste a nyelvújítási modorosságokat«. Csakugyan Komjáthy a Kritikai szempontok tanúsága szerint vallotta éppen úgy, mint nemzedéktársai is, hogy a magyar költészet előtt nagy lehetőségek, távlatok és kötelességek állnak eszmei és művészi szempontból egyaránt és hitte, hogy a népnemzeti irány ideje lejárt. Az új irány létrehozását kívánta és vállalta ő is, s egyik — egyébként gyengébb versei közül való — költeményében büszkén vallja: új hangot ütök meg.

A népnemzeti irány korszaka után a magyar költészet, stílus- és nyelvi eszközeinek fejlődésében a 80-as években bekövetkezett irányváltás, stílusválság, stíluskeresés kaoszában csak azok az elemek, mozzanatok és tendenciák számíthattak a fejlődés hordozóinak, amelyek az Adyban összpontosuló és tetőződő stílusbeli és nyelvi fordulat felé mutattak. Meggyőződésünk, hogy minden fejlődési tendenciának szükségszerűen a magyar szimbolizmus nyelvi, stilisztikai megújulásába kellett torkollnia, párhuzamos, a szimbolizmust kikerülő vagy átugró tendenciák eleve halálraítéltek, meddőek, magtalanok voltak. Mi sem igazolja ezt jobban, mint az a tény, hogy még az Arany-epigonok közül is a valóban költői tehetségek (pl. Vargha Gyula) nem maradhattak teljesen mentesek a szimbolizmus hatásától. A szimbolizmus keresztelmedencéjében mindenkinek meg kellett merítkeznie, aki a modern magyar líra nyelvén kívánt szólni, akármilyen irányban indult is el, kilépvén a medencéből.

Az a kérdés tehát, vajon Komjáthynak a nyelvújítás anakronisztikus elemeivel megterhelt és bizonyos mértékig éppen általuk egyénített nyelvhasználata Ady és a szimbolizmus, egyáltalán: a modern költői nyelv felé mutat-e, mutathat-e a szimbolizmus és a modern költői nyelv Ady felé? Igaza van-e Földessy Gyulának⁵ amikor így ír: »bizonyos, hogy abban a magyar költészeti fejlődési folyamatban, mely az 1538-as évi Farkas Andrástól Adyig vezet, eléggé nem hangoztatható jelentősége van a közvetlen elődnek, Komjáthynak.«

S nem tévedett-e Horváth János,⁶ amikor úgy vélte, »E filozófiai szimbolizmustól csak egy lépés már a stilisztikainak is mondhatóhoz, a különösebben Ady-féléhez«. Majd pedig mikor tanulmánya végén, Ady előzményeiről szólván, így ír: »A mondottakból azonban kiteszik, hogy voltak annak [— ti. Ady szimbolizmusának —] előzményei a hazai költészetben, s Komjáthy Jenő fejlődéstörténeti jelentősége éppen abban áll, hogy Adyhoz vezet át.« S nem a költő iránt érzett nagy szeretet és sorsa iránti részvét sugallta-e Komlós Aladár⁷ szép tanulmányának megállapítását: »Aligha túlozunk, ha azt állítjuk, hogy utódai közül voltaképp Ady áll hozzá legközelebb.« Majd meg: »Komjáthy így is, kisebb realitásérzéke, bizonyos osztálykorlátai, jóval kisebb művészi ereje ellenére is, inkább Ady, mint Kosztolányi és Babits előfutára.«

Vagy pedig azoknak oldalán áll-e az igazság, akik úgy vélik, hogy Komjáthy költészete egyebek közt éppen ez anakronisztikus nyelvi és stílusbeli sajátosságai miatt nemcsak hogy

⁵ Földessy Gyula: Ady minden titkai 67. l.

⁶ Horváth János. Újabb irodalmunk világnézeti válsága. Irodalomtörténet. 1934.

⁷ Komlós I. m. 459. l.

nem esik bele a magyar költészet nyelvi és stílusesszközeinek a szimbolizmus, a modern magyar költői nyelv felé vezető fejlődésvonalába, hanem egyenesen visszalépés még a népmemzeti irány nyelvi és stílusesszközeihez, nyelvhasználatához képest is.

2

Mint minden kutató, óhajtanám én is, hogy távol tudnám tartani magamat irodalomelméleti és irodalomtörténeti közhelyek megismétlésétől. Ám mégis elkerülhetetlen annak a köztudomású igazságnak legalább szűkszavú felidézése, hogy szimbolikus elemek, szimbólumok használata nem egyenlő a szimbolizmussal. Hasonlóképpen utalnunk kell arra is, hogy amikor a szimbolizmusról mint egy meghatározott történeti korszak jellemző és uralkodó stílusirányáról szólnunk, ezzel mindig az Ady költészetében tetőződő magyar szimbolizmust értjük, hiszen nyilvánvaló, hogy a magyar, a francia, a német vagy egyéb irodalmak szimbolizmusa között számtalan lényegi közös elem ellenére is társadalmi genezisüket és magatartásukat illetően olyan nagy különbségek vannak, hogy egyetlen egységes, az egész világirodalomra kiterjedő irányzatról a tények semmibevétele nélkül nem beszélhetünk.

A szimbolizmus meghatározására az utolsó fél évszázad folyamán számtalan kísérlet történt. Teljesen kielégítő definícióval azonban éppen úgy nem rendelkezünk mindmáig, mint ahogy nem rendelkezünk a romantika, vagy a realizmus esetében sem. Szerénytelen és talán felesleges vállalkozás is volna, ha e kísérletek számát szaporítanánk eggyel (s kétséges: lehet-e egyáltalán irodalmi irányokról mennyiségtani vagy vegytani képletekhez hasonló, lexikonok címszavához kívánkozó meghatározást adni).

A szimbolizmus keletkezését illetően a régebbi irodalomtudományban általánosan elterjedt volt az a felfogás, amely a szimbolizmus megjelenését, mint az emberben minden időben jelen levő⁸, a kultúra fejlődése által »visszaszorított«, lappangó ősi, primitív szemléletmód atavisztikus újraéledését fogta fel, az ún. magas kultúrák visszahatásaként. Ha elfogadjuk is ezt a magyarázatot, még mindig hiányoznék annak az alapvető kérdésnek tisztázása, hogy a társadalom fejlődésének milyen szakaszaiban és milyen módon jönnek létre a szimbolizmust mint visszahatást magukkal hozó ún. magas kultúrák. A szimbolizmus keletkezését illetően elfogadható választ nyilvánvalóan a kérdésnek csak az illető társadalom és irodalom fejlődésére ágyazott vizsgálata adhat.

Az első kérdés tehát, amelyet meg kell vizsgálnunk az, vajon azok a társadalmi és irodalomtörténeti körülmények, amelyek Ady szimbolizmusát szülték és kivirágoztatták, megvoltak-e a hathattak-e Komjáthy költészetének fogamzása, felnövekedése, beérése idején. Másrészt, a költő oldaláról nézve a kérdést, megvoltak-e Komjáthy költői, emberi egyéniségében azok az Adyéval rokon diszpozíciók, amelyek hasonló körülmények között hasonló magatartást eredményeztek. Természetesen, — talán szükségtelen is megjegyezni — senki sem gondolhat sem a két történeti helyzet, sem a két karakter azonosságára, csupán az előzménynek a következményhez, az elődnek az utódhoz való nagyon is kézenfekvő hasonlóságról lehet szó.

A 80-as években megerősödött, s egy félfévre Palágyi Menyhért és Varsányi Gyula Új Nemzedékében gyülekezett irodalmi ellenzék megérezte már, hogy a magyar társadalom mélyén új erők születnek, forronganak és készülnek a fennálló társadalmi rend szétrobbanására. Igaz, e titokzatos erők mibenlétéről, természetéről, mozgásáról legtöbbjükben csak homályos képek sejltek, vagy még azok is alig. De az szinte valamennyiükben világossá vált, hogy az a

⁸ É. Ermattinger például megfosztva történeti jellegétől a szimbolizmust, mint olyan mindenkor lehetséges szemléleti módot tekinti, amelyben az *én* és a *világ* összeolvadásának lehetősége adva van. *Das dichterische Kunstwerk. Grundbegriffe der Urteilsbildung in der Literaturgeschichte* Leipzig-Berlin 1921.

kép, amelyet a hivatalos irodalom és annak hordaléka a magyar társadalomról rajzol, hamis hazug, hogy azok a kérdések, amelyeket ez az irodalom tálal és vitat, nem a magyar irodalom igazi nagy kérdései, s az igazságok, amelyeket ez az irodalom hirdet, talmiak, áligazságok. Mindez csak látszat, és a valóság valami egészen más. A valóság e realitásnak hazudott látszat mögött van, s a látszatrealitás csak arra való, hogy megcsalja, félrevezesse az igazi valóság és a valóságos igazság után kutató embert.

A látszatnak és valóságnak e szorongató antagonizmusából kiki a maga módján keresett menekülést. (Nem lehet eléggé hangsúlyozni ezt; irodalomtörténetünk egyik már-már hagyománnyá rögzített tévedése ugyanis az a felfogás, amely ezt az egész nemzedéket túlságosan is homogénnek mutatja, s az egész nemzedék karakterét egyik vagy másik jelesebb alakja, legtöbbször Reviczky arcáról olvassa le.)

Komjáthy olyan utat választott, amely elvezethette, és el is vezette a szimbolizmus egy neméhez, Ady szimbolizmusának kapujába. Költészetének a szenici évek idején egyik vezérmotívuma az a gyűlölet, amelyet a »hazugtestű látszat«, »a szentté emelt undok hazugság« a »természetlen világ«, »a látszatlét«, »árnyékvilág« ellen érez. Riadók, hadbaszólítások, had-, üzenetek követik egymást azok ellen az erők ellen, amelyek e hazug látszat uralmát védik és fenntartják. Ennek a látszatvilágnak szerinte mindenképpen vesznie kell:

Bár kívül élet színe fesse,
Ami belül rossz, veszni fog.
Nem győz, nem győzhet a hazugság,
Hiába máglya, orgyilok.

(Szózat.)

A harcot vállalta, azt is tudta, hogy az élet minden területén meg kell vívni, hiszen »itt minden meg van mételvezve, minden penészes és rohadt«; a harcnak tehát egyetemesnek kell lennie.

A látszat és valóság antagonizmusával egy tőről fakadt a korszak költőinek másik nagy alapkérdése: a részlet és az egész feloldhatatlan ellentmondása. Komjáthy éppen úgy, mint kortársai — vagy erős filozófiai hajlamánál és tettvágyánál fogva még jobban — megszenvedi ez ellentmondás művészi, világnézeti, magatartásbeli bénító következményeit. »Oh, hogy fáj e gúnyos összevissza«, panaszolja, s hivatásának, kötelességének tartja, hogy az ember lelkének, külső és belső világának széttöredezett és reménytelen kaosszá kuszálódott részzeit lényegük szerint megismerje s egységessé illessze. »S amit szétboncol a kegyetlen ész, Alkosd egészé fensőbb gondolatban, Magasb egységbe fűzd, mit fölmetélsz« — ösztönzi önmagát nagy programversében, az Újkor szellemében. Türelmetlen és megvető gesztussal löki el azokat — »kaleidoszkop-figurák« »csillámai a tünde percnek« —, akik megelégszenek a részlettel: »Eh, mit gyötörtök a részletekkel«, — háborog. Hiszen a cél nem lehet kisebb, mint »belátni a nagy Egészet«. Azoknak a himnuszoknak és ditirambusoknak hőfoka és hangfekvése, amelyeket »gyönyörtől részeg szívvel« a megtalált »bűvös egység« ígézetében zeng, retrospektíve jól mutatják azt a vágyat, amellyel kívánta, s azt a harcot, amellyel kivívtá az »örök«, az »ősi« a »szent«, az »új« Egységet. Lényeg és egység költészetének ikermotívumai, amelyek hol egymást váltogatva, hol együtt, de mindig elragadtatott, győzelmes fortisszimóban csendülnek fel kései verseiben.

A hivatalos irodalom a realizmus jegyében állott, de ez a hivatalos realista irodalom és hivatalos, ugyancsak realista vagy romantikával kacérkodó ellenzéke (pi. a Petőfi Társaság költői, az Ábrányiák stb.) nem tudott vagy nem akart számot vetni a társadalmi ellentétektől feszített magyar élet egyelőre csak a mélyben morajló válságával, jöllehet már az uralkodó osztály legfelsőbb rétegéhez tartozó írók, publicisták, mint Justh vagy Asbóth is nyomatékosan figyelmeztetnek a válság jelenlétére. Ez a realizmus szükségképp megrekedt a mindennapi élet apró részleteinél, kicsinyes szépségeinél, nevenincs bajainál; édeskés idillt, teátrális ódat,

kelmei helyzetdalt énekelt, olcsó koldusromantikát, kenetes karitászt, elnyűtt moralizálást kínált; szépségflastrommal vagy fájdalomcsillapító csöppökkel javíthatott.

Komjáthy szánalmasnak, szegényletesnek tartott minden hazug idilgyártást, gyáva rezignáltságot, amely mindennapi aprócska részletörömökért és szépségekért hajlandó volt feledni a kor élete egészének sivárságát, lemondani a világ küzdelmekkel és veszélyekkel járó újrateremtéséről. Sok más verse, versrészlete mellett talán leghívebben szimbolizmusának egyik érett, kiteljesedett megnyilvánulása, a Kis lelkek c. költeménye tanúskodik erről:

Csöndhajlokunk', békés tanyánk'
Földülja még e lázadó
Ha zsuptetőkbe kap a láng, |
Nem lesz a vészhez fogható.
.....

Oh boldog tengés, enyhe rend,
Nyugalmas, kéjes rothadás!
Vérünk lassan, bizton kereng,
Távozz el tőlünk, Messiás!

A magyar élet mélyén gyülemelő forrongó válság, s a kor felszínén terpeszkedő fojtogatóan kicsinyes álnyugalom ellentétét elsősorban mint az igazság, a tehetség, s főképpen a szépség kutatására és befogadására való képtelenséget élte át. Korát és kora vezető osztályait mindenekelőtt azzal vádoolta, hogy méltatlanok az ember erkölcsi és esztétikai javainak örökségére. Tetteik, sőt pusztá létük meggyalázza azokat. Kéziratos versében, a Monológban, orkánná magasodik tajtékzó haragja »a törpelelkű bársonyos herék«, »a sok bitor vérbíboros pimasz«, »az úri söpredék« ellen s a világ ellen, »hol uralkodik, Elnyomva az örök-szépét magát«.

Komjáthy lázad ez ellen a világ ellen: »itt minden rombolásra lázít és lázadásra ingerel« — hirdette és tudta, hogy kérdéscit nem oldhatja meg más, mint egy új társadalom, amelynek majdani győzelmét szinte önkívületbe ragadott boldog rajongással jövendőlte és üdvözölte:

Hisz, összefogva célt kell érnünk!
A jelszavunk: Testvériség!
S a tiszta, ős talajba tesszük
Az új világ alapkövét.

Mert új világ: új hit, új állam,
Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újra kell kezdenünk.

(Szózat.)

A lázadás azonban tettet kívánt, s Komjáthy vállalta is e tett követelését föltétel nélkül. Verset írt a Tettvágy-ról. Petőfi Csataalából véve hozzá a mottót. Ez a költeménye tulajdonképpen a Schlauch Lőrinc ellen írott kéziratos versének parafrázisa, amelyben a költő eszméinek, törekvéseinek ellenfeleit nagyon is konkrétan nevükön nevezi. A Tettvágyban azonban az ellenséget illetően a konkrét megjelölések helyébe elvont általános utalások kerültek, ám a két vers ikerfogantatása mégis jól megmutatja, ki és mi ellen, milyen erők ellen lázadt és kívánt tetteket Komjáthy. Magamagát biztatta, sürgette, üzte: »Szenvedő nagy lélek, Cselekedjél végre!« Nem rettent vissza eszméi és vágyai végső következeitől, a forradalmi változás gondolatától sem:

Ne higgy te lassú haladásba,
Filisztereknek hagyd e tant!
Természet örök újhodása,
Miből minden nemes fogant.

A régi rossznak foltozása
Nem nyerhet örök életet.

(Törj össze mindent...)

Komjáthy azonban mindvégig egyedül állott forradalmi elszántságával. Néhány jó barát vette körül mindössze, s ezek is — talán az egy Palágyi Lajost véve ki — valamennyien mögötte maradtak a haladás és a harci elszántság tekintetében. Hogy elindultak-e már a magyar tömegek az új világ meghódítására, nem tudta, nem tudhatta, az ő Tomijába a világnak még a hullámverése is alig ért el. Nemcsak, hogy kapcsolata nem lehetett a néptömegek harcával, de mégcsak tudomást is alig szerezhetett róla. Lázadása a magányos intellektuel lázadása volt, amely szükségképp magára is maradt. Nem csoda, ha diadalénekei himnikus szimfóniáiba a panasz, a magány, a kétség húrja is belerezdül néha :

Belátom milyen dőreség volt
Kivánni, hogy a béna
S ónlábú égi táncba menjen
Vagy zengjen dalt a néma.

(Megnyugvás.)

Igazságának biztos tudata, eszméi győzelmébe vetett föltétlen hite, akaratának kiolthatatlan ereje valójában azonban nem ingott meg soha. Ámde ez a tudat, hit és akarat is, mégcsak magányosabbá tette, mert úgy kellett éreznie, hogy a »nagy emberpusztaságban« egyedül van birtokában a valóságos igazság ismeretének. Küldetésének, próféataságának, sőt messiás voltának élménye áttörhetetlen magányossága megérzésének és igazsága föltétlen hitének ebből a kettős forrásából fakadt.

S ebből a forrásból fakadt arisztokratizmusa és végletes individualizmusa is. »Milliónál több az egy« — vallotta, s szinte vallásos áhitatú himnuszokat írt »a szent Egyéniségről«, küldetése egyik legfontosabb mozzanatát pedig így jelölte meg: »Zászlódat magasra emelem, szent Egyéniség.«

Ugyanakkor azonban olthatatlan vágyakozást érzett, hogy beleolvadjon »a nagy ember családba« s a zseni alapvető kötelességének tartotta, hogy tehetségét az emberiség boldogsága érdekében használja fel, hogy vezére legyen a boldogulását kereső emberiségnek.

A látszat és a valóság antagonizmusa, a részlet és az egész ellentmondása, a mindennapi élet részletszépségeinek és az élet egésze sivárságának ütközése, a felszín álnyugalmának és a társadalom mélye forrongásának ellentéte, a kor világnézetének és az alapvető emberi esztétikai és etikai értékeknek a konfliktusa, a tettvágy és a kényszerű tehetetlenség dilemmája, a forradalmi elhatározottság és a néptömegek harcaitól való izoláltság szembenállása, a szélsőséges individualizmus és a közösség utáni vágy kettőssége: — íme, a legfontosabbak azok a közül a tényezők közül, amelyeket az Ady kutatók Ady szimbolizmusának társadalmi indokaként megneveznek. S ha Ady nem birkózhatott meg költészetében e tényezőkkel a realizmus objektív szemlélete és hagyományos kifejező eszközei segítségével, hogyan sikerülhetett volna ez egy nála hasonlíthatatlanul kisebb tehetségnek, aki ezen felül e szempontokból még sokkal nehezebb helyzetben volt, mint a nagy utód, hiszen — újra hangsúlyoznom kell — mindezek a tényezők Komjáthy korában távolról sem jelentkeztek oly világosan, kiteljesülten, kézzelfoghatóan, mint Ady idejében. Így természetesen hatásuk intenzitása és formája

sem lehetett azonos a két költő művében. Ahhoz azonban elég erősek voltak így is, hogy Komjáthy költészetét a realizmus objektív szemléletmódjából a szubjektivizmusba lendítsék át, s hogy a lezáruló népnemzeti korszak realista kifejezésformáitól új kifejezési lehetőségekhez, a költői szubjektivizmus kifejező formáihoz, a szimbolizmushoz vezessék el.

2

A tárgyias szemléletű, népies-nemzeti iskola realista lírája után Komjáthy az első költő, akinek egész műve, néhány ifjúkori idegen hatást mutató s rá éppen nem jellemző versétől eltekintve, a szubjektivizmus jegyében fogant. Igaz, az öregedő Vajda Jánosnak is mind több költeményében jutott egyre növekvő szerephez a költői szubjektivizmus, mégis a nagy magányos művészete mindvégig ingadozott a tárgyias, és az alanyi szemlélet között, s a szubjektivizmus sohasem vált szemléletének kizárólagos meghatározójává. A Nyugat fiatal lírikusai, akik — Babits szavával élve⁹ — mint koptus a vallását, úgy őrizgették és ápolták Komjáthy kultuszát, nyilvánvalóan a költői szubjektivizmus diadalát ünnepelték benne, hiszen az ő ellenzékiségük egyik legfőbb eleme is ez volt a hivatalosan még mindig »realista« költészettel szemben. Éppen ezért kezdete, elindítója Komjáthy a modern magyar lírának, s ezért irodalomtörténeti babona csupán a Reviczkyvel való ikerítése; Reviczky mindvégig megmaradt az objektív szemlélet alapján, s ezért tulajdonképpen a hagyományos metaforikus költői kifejezésformák határát sem lépte át. Költészetének szimbolikus elemei ellenére sem vált sohasem szimbolistává.¹⁰

A szimbolizmus megszületésének ugyanis — mint ismeretes — egyik legfontosabb alapfeltétele az, hogy a költő társadalmi fejlődésének valamely szakaszán, és a fejlődés sajátosságainak indítására teljesen szakítson a világ objektív szemléletmódjával, és ennek helyébe költészetében a feltétlen érvényű szubjektivizmus lépjen. A vers többé már nem a való világ tárgyainak, jelenségeinek, összefüggéseinek a költő lelkében való tükrözését szolgálja, mint az objektív szemléletű realista lírikusnál, hanem azt a feladatot töltik be a való világ tárgyai, jelenségei és összefüggései, hogy a költő lelki tartalmát hordozzák, jelképezzék, helyettesítsék. És ezzel együtt: az e tárgyról, jelenségekről és összefüggésekről »az objektív szemlélet segítségével alkotott«, »a gyakorlat által igazolt« és »tudományosan is ellenőrizhető fogalmak« már nem »a reális valóság lenyomatai«, nem »objektív igazságok« többé, hanem a költő belső világának visszatükrözői.¹¹

Elengedhetetlen feltétel azonban az is a szimbolizmus megszületéséhez, hogy a költő a maga alanyi szemléletének igazságáról, sőt egyedül helyes és elfogadható voltáról, abszolút-ságáról meg legyen győződve.¹² Ennek következtében viszont szükségszerűen elveti a realizmusnak a világról mutatott képét, s számára a tárgyak és jelenségek meg a róluk alkotott fogalmak egy ezek mögött levő, csupán általa ismert vagy sejtett, egyedül csak az ő lelkének kinyilatkozott lényeknek vagy titoknak a szimbólumai. E meggyőződésénél, hiténél fogva szuverén módon, önkényesen bánik a valóság elemeivel, s a róluk alkotott fogalmakkal és köztük, meg a maga kifejezendő lelki tartalmai között, amelyek szerinte a dolgok és jelenségek igazi lényegét, titkát tükrözik, egyenlőséget, azonosságot termet.

⁹ Babits: Az irodalom halottai.

¹⁰ A szimbolizmus lehetősége, néhány vonása természetesen Komjáthy kortársai közül is nem egynél fölvilan. Sőtér István pl. Endrődi szimbolista elemeire hívta föl a figyelmet.

¹¹ Vö. Révai: Ady 1946. 43. 1. és Horváth János: Ady és a legújabb magyar líra 1912. 35. 1.

¹² Marót Károly a szimbolum »jóhiszeműségéről« beszél ezzel kapcsolatban. Huszadik Század 1913. 606. 1.

Eljárása azonban csak a realista, az objektív szemléletű ember számára önkényes, hiszen a szimbolista költő szerint nem viszony áll fenn a kifejező szimbólum és a kifejezendő tartalom között, hanem azonosság.¹³

A szimbolista vers azonban nem csupán azt sugallja, szuggerálja, kényszeríti az olvasóra, hogy a költő hisz ebben az azonosságban, hanem azt is, hogy az olvasó, a hallgató maga is fenntartás nélkül átadja, alávesse magát a költő szemléletének, maga is higgye ezt az azonosságot. Ha ezt a vers nem tudja elérni, értelmetlen, illogikus, zagyva szótömeg csupán.¹⁴

Komjáthy szélsőséges individualizmusa érthetővé teszi, hogy szimbólumainak tárházában talán az önszimbólumok száma a legnagyobb. Legtöbbször messiásnak tekinti magát. Ez az önszimbólum egész pályáján végigkíséri, legteljesebbé ez érett benne, s ezért szimbolizmusa is e köré kristályosodott ki legszebben. Számtalanszor a messiás szinonim fogalmaival azonosítja magát: Istennek, Úrnak, Főbusznak, Kezdetnek és Végnek, Ősúrnak, Megváltónak, Napistennek, a Napisten fiának nevezvén önmagát. Oly erős ez az azonosság tudat, hogy néha tárgyiasul a szemlélet, néha mintegy harmadik színélyként kívülről nézi, konstataálja a maga messiás voltát. Például a Kis lelkek c. költeményében:

Nézd, milyen ifjú tart felénk!
Szemében rémes büszke láng,
Baljában a napfáklya ég
Szétszórva millió sugárt.

Jobbjával egy zászlót emel,
Mely, mint szívárvány, hét színű
És csillagkoronát visel
Szép homlokán fönség, derű.

Hogy a harmadik személy ellenére ez a szimbólum is csakugyan őt jelenti, azt kétséget kizáróan bizonyítja az a tény, hogy ugyanazok a motívumok, amelyek itt szerepelnek, más verseiben első személyű szimbólumainak alkotórészei.

Hétszínű lobogóm az égi házat
Belengi újra tisztán és híven

— mondja egyik korai, de már sok szimbolikus elemet tartalmazó versében. (Altató).

Többi önszimbóluma is legtöbbször mutat valamely asszociatív kapcsolatot a próféta-messiás-isten szimbólummal: Álomkirály, átokisten, gúnyapostol, démonok királya, mesék királya, a napnak izzó glóriája, a Nap, a Fény, a Lélek, a Láng, a Fényhozó, a Lucifer ő. De ez önmegneveléseknél is többet mondanak azok a próféta-messiás-isten gesztusok, amelyeknek természetesen csak a szimbolizmus keretében lehet értelmük. Íme, talán a legszébb:

¹³ Vö. Horváth János im. 24. 1. és 35. 1.

¹⁴ Cassirer nagy összefoglaló művében, a *Philosophie der symbolischen Formen*-ban az ószövetségi próféták szimbolizmusáról szólva — s egyebütt is — hangsúlyozza, hogy ez a bizonyosság elengedhetetlen a szimbolizmus hiteléhez: »Es beruht auf der Kraft und der Gewissheit des regilösen Willens, der in den Propheten lebendig ist, eines Willens, der sie über alle Anschauung des Gegebenen, des Daseienden hinweg treibt. Dieses Dasein muss versinken, wenn die neue Welt, die Welt der messianischen Zukunft erstehen soll.« II. köt. 295. I. Aligha kell arra utalni, hogy Cassirer műve, a szellemtörténeti iskola e jellegzetes megnyilatkozása, nagyon is kritikus bánásmódra szorul. Mégis a szimbolizmus kutatói számára mellőzhetetlenül fontos mű.

Ki látott jární pompafényben
A zúgó tengerek fölött?
Közületek ki látta lelkem
Midőn a napba öltözött?
Ki látta lelkem változását
Midőn a lélek elragadt
Ki látott engem tűzszekéren
Mint a prófétát egykoron?

(Csak tartsatok . .)

E versrészlettel valamennyi szimbóluma biblikus eredetű, s az utolsó kivételével mind Krisztussal kapcsolatos.

Mindezek az önmegnevezések, gesztusok, azonosítások nevetséges blaszfémianak, föllengzős, értelmetlen szóvirágoknak számítanak a szimbolizmuson kívül. Az a lélektani folyamat, az a lélektani jelenség, amely a szimbolizmus eszközeinek segítségével megnyilatkozó szubjektívizmusnak a legszélsőségesebb, a tárgyias, realista szemlélet számára legillogikusabb alkotásait is hiteles kifejező eszközzé avatja a költő és közönsége előtt egyaránt: a látomás. A szubjektívizmus, s vele a szimbolizmus — mint már említettem — annak az érzésnek, annak a tudatnak a szülőtte, hogy a világ megfejthetetlen titkokkal és feloldhatatlan ellentmondásokkal van tele. A látomás pszichikai folyamatában azonban a költő a valóság széthulló, széttöredezett, széttörekvő elemeiből illogikus társításokkal, egyéni összekapcsolásokkal szintézist teremt, amelynek hitelét a látomással együtt járó sajátos lelkiállapot biztosítja. A látomás lelki processzusában az ellentmondásoktól részeire hullasztott világ igazi lényegét képviselő szimbólumok egységes rendszerré állanak össze.¹⁵ Ennek következtében az olvasóban, a hallgatóban az egyes szimbólumok is, virtuálisan, egy teljes világképnek, az élet totalitásának benyomását keltik, s ez minden művészi alkotás elengedhetetlen feltétele.¹⁶

Látomás nélkül a kép sohasem válhat szimbólummá, sohasem lépheti át a metafora határát, sohasem nyerhet önálló létet. A szimbolizmus elválaszthatatlan a látomástól. Komjáthy legjellemzőbb lelki sajátja, mint ezt már a közvetlen utódok is megjegyezték¹⁷ a látomásra való készség és képesség. Költészete látomások sorozata, s még elmékedő jellegű versei is minduntalan látomásba csapnak át. A Gondolatok a halálról c. költeményének elmékedő sorai közé például egyre-másra vizionárius elemek kerülnek:

Jöttére a dús bíborszín habok
Sápadva keresik az éjlakot:

Az Ó mennyi fény c. versének kezdetben leíró jellegű alkonyati képe pedig egyetlen villanással látomássá lobban:

Arany kezedből, nagy Világló
Kihullt a hadvezéri zászló,
Kilépnek önmagukból, messzejárnak
Rejtelmes árnyak, fekete szárnyak,
De mi követjük, csak mi látjuk,

¹⁵ Cassirer is nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az egyes szimbólumoknak csak egy egységes szimbólum-rendszer keretében lehet értelme: »dass die sinnlichen Einzelheiten nicht für sich stehen bleiben, dass sie sich einem Bewusstsein-Ganzen einfügen, und von diesem erst ihren qualitativen Sinn erhalten.« I. m. I. köt. 27. l.

¹⁶ A szimbolizmus szintézisteremtő célját nyomatékosan kiemeli Moreas is híres Figorobeli manifesztumában (1886. szept. 16.)

¹⁷ Pl. Juhász Gyula, Független Magyarország 1910. febr. 13.

Csak mi szeretjük és imádjuk
Az ünneparcút, koszorusat,
A jót, a haldokolva dúsat,
A lélekosztó ragyogó Bált,
Ki homlokunkon hagyta csókját.

Maga Komjáthy is tudta, érezte, hogy a látomás milyen fontos helyet foglal el költészetében. A *látni* ige jelentésváltozása, jelentésbővülése igen szemléltetően tanúsítja ezt: a jól körülhatárolható konkrét jelentésű ige Komjáthy szóhasználatában fölvette az *átlátok*, *megérték* s a megértés következtében *tudok* igék jelentését. Másrészt a folyamatos jelentésű ige befejezetté vált. Ugyanakkor a szó hangulati velejárója meggazdagodott, ünnepivé, szinte mítikussá fokozódott. Művészi szempontból talán két leghibátlanabb verse, a kötetnyitó A Homályból és a kötetzáró Diadalének egyaránt példázza ezt:

Szívembe hordom én a lángot,
Szívembe hordom a napot:
Ó gyújtsatok rokonvilágot!
Én látok, ti is lássatok.

mondja az elsőben;

Oh jertek utánam
Ti fénykeresők,
Már látom az égi,
A büszke tetőket. —

írja a másodikban.

A szimbolizmus látomás nélkül nem állhat meg, ám ez a tétel meg nem fordítható: a látomás nem csupán a szimbolizmus sajátja. Elég talán a romantikusok csodálatos látomásaira utalni. Komjáthy költészetében is találunk a szimbolista látomások mellett Vörösmartyt idéző, nagy romantikus látomásokat is. Szép példa rá a Tél c. költeménye:

Fönt az ormon gondok ülnek,
Rém a rémmel elvegyülnek,
Köztük átok a viszony.
Lent az aljba; vad kacajba
Tör a szélvész; vérbefagyva
Veti vemhét az iszony.

A szimbolista és a romantikus látomás összevetésének és szétválasztásának megkísérlése, bár igen fontos irodalomtörténeti, irodalomelméleti kérdésnek látszik, ennek a dolgozatnak a keretében legalább is merészség lenne, hiszen szinte érintetlen terület ez, de a dolgozat gondolatmenetében zavaró és felesleges is volna. Elég megállapítanunk a mondottak alapján itt azt a pusztá tény, hogy Komjáthyt emberi, költői alkata, egyénisége, lelki sajátjai alkalmassá, képessé tették egy vizionárius-szimbolikus látásmódra.

Együtt voltak tehát Komjáthy költészetének születésénél azok a társadalomtörténeti és irodalomtörténeti körülmények; s jelen azok a lelki, alkati tényezők, amelyek szükségesek voltak a szimbolizmusnak, vagy inkább a szimbolizmus kezdeteinek (▷praesimboliz-

must« mondott volna talán az egykori irodalomtörténész) kialakulásához. Feladatunk most tehát az, hogy áttekintsük, milyen stílus és nyelvi eszközökkel valósult meg a szimbolizmus e kezdeti foka.

A szimbolizmus és a különféle mitológiák, vallások, kultuszok eredetének rokonsága mindenki előtt nyilvánvaló, már-már irodalomtörténeti közhely. Érthető tehát, hogy a szimbolizmus költői szívesen és gyakran vették át a különféle mitológiák, kultuszok szimbólumkincsét. Komjáthy messiástudata, istenülése, egyéniségkultusza s az ezekkel együttjáró magas pátosza csak fokozta ez elemek átvételére való hajlandóságot. Az ateista vagy legjobban esetben Spinoza módjára panteista költő a különféle vallások, kultuszok szimbólumainak egész garmadáját éleszti meg.¹⁸

Szerelmesét és őt magát »a lélekosztó rágyogó Bál« csókolja homlokon, »a főséges, átkos borzalomban, a földnek óriás szíve dobban, mert rátapodott Beliól«. Maga Főbusz, Napisten, Messiás, Megváltó, de Szentlélek is, mikor így szól: »Oh jöjjetek be templomomba, Tűzből, lélekből újjá szüllek én«. Majd ószövetségi szimbólummal nevezi magát »Törvénytáblája én a szellem Hatalmas istenének, Állok, parancsait átelveendő, Horeb hegyén a létnek.« Az ószövetségből merít akkor is, midőn szerelmese fájdalmát így szimbolizálja: »Égő fájdalmak csipkebokra A te szomorú beteg szíved«. S ha maga messiás, szerelmese Magdaléna, s anyja a Szűz, az »áldott az asszonyok között«, »a malaszttal teljes«. Egyszer a szenvedő Krisztussal azonosítja magát: »Szívében tör, fején sugár«, máskor a pokolra szállóval: »Leszállok a mélybe, Pokolba leszállok, Leviszem az üdvöt, A pompavilágot«, majd meg a lélektől elragadt, színévaltoztató messiással. Egyszer Jozsué, ki megállítja a percet, máskor Illés, ki tűzszekéren az égbeszáll. A »szent hegy«, »az égi, a büszke tetők« az Olymposzt, »az élet szinbora«, »az álmok égi bora« pedig bizonyára a nektárt idézik. Kultikus szimbólumait elsősorban az Újszövetség szolgáltatja. Komjáthy katolikus volt, s a katolikusok vallási életében az Ószövetségnek — mint ismeretes — jóval kisebb szerep jut, mint a protestáns egyházakéban. Néha azonban egy-egy sorában mégis mintha a zsoltárok hangja rezdülne vissza pl.: »Csak lobogj én lelkem, mélységbe világíts.«

Fogalom- és szókincsében kortársaiéhoz viszonyítva hasonlíthatatlanul nagy szerepet játszik a keresztény-zsidó üdvtörténet terminológiája: Kárhózat, üdvösség, átok, áldás, imádás, imádság, újjászületés, angyal, ördög, s más hasonlók szinte minden lapján előkerülnek. A kultikus fogalom és szókincs felhasználása mellett a vallásos szólalkinccet is gyakran alkalmazza szimbolikus értelemben. »Nem jött el még az én időm«, mondja messiás-magáról, majd ellenségeiről: »Étek, soha el nem étek«.

Az antik mitológia elemeinek kicsi aránya egészen feltűnő. Ennek oka talán egyrészt az, hogy ezek az elemek túlságosan is az általa megvetett latinos-iskolás műveltség dekoratív elemeként éltek még, másrészt az, hogy ezek túlságosan is hozzáérttek a régebbi magyar irodalomhoz, amellyel ő szakítani akart, s amelyet — mint a Kritikai szempontok mutatja — méltánytalanul kevésbé becsült.

Szimbólumainak legnépesebb csoportját a szimbólummá fokozott absztrakciók alkotják. Nagy kezdőbetűs írásmód emeli ki őket legtöbbször. A magyar költészetben Adyn és a fiatal Babbitson kívül (az Ady-majmolókat nem számítva) aligha használt valaki is annyi nagy kezdőbetűs absztrakciót, mint Komjáthy. Az Ég, a Nap, az Ember, a Kéj, az Ósorgia, az Ósúr, a Démon, az Est, a Hajnal, az Ész, a Föld, az Élet, a Halál, a Jóság, a Vágy, a Bűn, a Nyár, az Üzenet, az Inger, az Igézet és még számtalan társuk tanúskodik erről. Gyakran a nagybetű elmarad, s csupán az előttük álló határozott névelő, vagy a látomás egésze mutatja szimbólum voltukat.

¹⁸ A mitológia eszközeinek Ady szimbolizmusában elfoglalt fontos helyére Barta János gondolattársításokban oly gazdag tanulmánya, a Khiméra asszony serege figyelmeztet. (Magyar Századok 278. 1.)

Az absztrakciós szimbólumok segítségével a költő a fogalmakat kiemeli a részletekhez táncolt realista szemlélet korlátozottságából, az egészet, a teljességet, az általánosat érzékelteti, a mindennapi valóság helyett a dolgok lényegét jeleníti elénk, amelyet csak ő ismer, s amelyet csak rajta keresztül ismerhetünk meg.

A szimbólummá vált absztrakció a látomás keretében áttelekeshető, önálló létet kap, de egyúttal vagy éppen ezért materializálódik is: szinte saját pszichikai és fizikai törvényekkel rendelkezik, valósággal élővé változik.¹⁹ A realista költőnél a verset sugalló alapgondolat vagy alapérzelem sugározza ki azt az erőt, amely a vers alkotó elemeit kiválasztja, egybegyűjti, egymáshoz kapcsolja és rendezi. A szimbolista vers esetében azonban, mivel a látomásban a gondolat, érzelem, a kifejezendő tartalom azonosult a szimbólummal, át lényegült a szimbólumba, a látomás, s vele a vers asszociációs és rendező központja a szimbólum, és a versbe csak olyan elemek kerülhetnek, amelyek a szóbanforgó szimbólum materiális, -pszichikai jellegének megfelelnek, amelyeket az illető szimbólum asszociálhat, s amelyek így nem törik meg a látomás hitelét. Ezen a ponton ragadhatjuk meg Komjáthy költészetének egyik meghatározó jellemvonását, mégpedig azt, amely a legfőbb különbséget jelenti az ő és Ady szimbolizmusa között. A szimbolista vers leglényegibb tulajdonságának és követelményének a szimbolizmus valamennyi kutatója a szuggesztivitást tartja. Elhatározóan fontos az a követelmény, hogy a költő meg tudja találni azokat a szimbólumokat, az absztrakciók esetében pedig: olyan absztrakciókat fokozzon s úgy fokozza őket szimbólummá, hogy a bennük és az általuk asszociált nyelvi-fogalmi elemekben a vers alkotórészeiben meglegyen a költő szubjektív látomását valóságossá hitelesítő szuggesztivitás.

Komjáthy, miután fölemelkedett az igazi valóság régiójába, elvesztette a mindennapi élet reális világához visszavezető utat. Szimbólummá fokozott absztrakciói rendszeresen ezekből a régiókból valók, olyan általános filozófiai fogalmak (pl. Vágyerő, Bírvány, Tudásvágy, az Ős Eleve stb.), amelyek a művészet képszerű, érzékeltető, konkrét elemekből építő és konkrét elemeken át ható módszerei számára megragadhatatlanok. Továbbá nagyon is elvont, filozofikus jellegűknél fogva nem képesek a valóság elemeiből a költő látomása érzékeltetésére alkalmas elemeket asszociálni. Nem tudnak megfelelni annak a követelménynek, amelyet Goethe Eckermannal való beszélgetéseiben oly tömören, minden művészi ábrázolás elé tűzött: »es muss symbolisch sein, dh. jede Handlung muss an sich bedeutend sein und auf noch wichtigere hinweisen«. Komjáthy szimbólumai jelentős dolgokra utalnak ugyan, bár legtöbbször nagyon is általánosakra, de maguk igen sokszor jelentéktelenek, s ennek következtében — ha szabad itt ezt a kifejezést használnunk — életképtelenségük mindenekelőtt abban a tényben nyilvánul meg, hogy nem bírnak saját belső mozgásuk, törvényük szerint az egész verset betöltő organizmussá növekedni. Szimbólumai ezért igen gyakran csupán néhány vesszőra, strófa terjednek ki, s egy-egy szimbólumnak olyan az egész versen át való keresztülvitele, mint amelyet A Homályból, a Magdaléna, Kis lelkek, A sápadt asszony, a Diadalének című költeményében s még néhány más versében látunk, nem túlságosan gyakran fordul elő. Szimbolizmusának ez a második igen jellegzetes, s az övét az Adyétól határozottan elválasztó vonása. Ady absztrakciós szimbólumai rendszerint a való világból vett, nagy asszociációs képességű, konkrét jelentésű fogalmak, vagy ha elvontak is, jellemük olyan, hogy képszerű ábrázolásra alkalmas szervezet kifejlesztésére képesek. (Pl.

¹⁹ Hogy ez az áttelekeshető a szimbolikus-mitológikus látásmódnak mennyire lényegi vonása, arra egyebek közt Lévy-Brüll — ugyancsak alapos kritikával használható — műve mutat rá. »Für ihn [a primitív, mitológikus szemléletű ember számára] gibt es keinen Stoff und keinen Körper, von dem nicht irgendeine mystische Kraft ausstrahlte, die wir geistig nennen würden. Es gibt aber für ihn andererseits auch keine geistige Wesenheit, die nicht ein vollkommenes dh. konkretes, mit körperlicher Form begabtes Wesen wäre, auch wenn dieser Körper unsichtbar und nicht greifbar, widerstandlos, durchdringbar und ohne Dichte sein sollte.« (Die Seele der Primitiven. Wien 1930. 108. 1.)

Jó Csöndherceg, Sikerasszony, Királylányom szűz Teljesedés, Kisbíróm a Kétség, Keselyem-fiatal Bűn, Lovam fekete Álom, Gondfeleség stb.). S ami fontosabb : mivel Ady mindig az élet sodrásának legerősebb síkjában állt, a valóság olyan elemeit választotta és fokozta szimbólumokká, amelyek magukba bírták koncentrálni a kor minden kérdését, egész szociális és pszichikai jellegét (Magyar Ugar, Eltévedt lovas, Grófi szerű, Paraszt Nyár stb.) s így szimbólumai a legszélesebbkörű és legintenzívebb hatású szuggesztióra számíthattak.²⁰

Komjáthy azonban egyrészt szinte légmentesen izolálva egymagában állott, másrészt a kérdések, amelyek Ady idejében már szinte kézzelfoghatóan konkrété értek, Komjáthy korában csak nagyon is általánosan, elvontan jelentkeztek, s bár egyre erősebben éreztették hatásukat, jellemük határozottan még alig volt felismerhető.

Komjáthy költészete vértelenségének, elvontságának, tárgyiatlanságának, amelyet méltán vet szemére az irodalomtörténet, szülőökát minden bizonnyal itt kell keresni.

Ady szimbolizmusának jellegzetes sajátága bizonyos drámai feszültség. Szimbólumai mintegy drámai fejlődésben növekednek előtünk organizmussá. Látomásai — ha szabad úgy mondanunk — szemünk előtt *történnék*. Ezáltal a valósággal részeseivé, résztvevőivé válunk látomásainak. Komjáthy ezzel szemben inkább csak tudósít látomásairól, sokszor csak jelzi azokat az érzéseket, élményeket, amelyeket látomásai váltottak ki belőle. A látomásnak csak egy eleme, részlete villan fel az olvasó, a hallgató előtt, s így a versnek is csak egy-egy részlete, szakasza válik szimbolistává.

A szimbolizmust létrehozó körülmények között igen fontos helyet foglal el, mint már többször is utaltam rá, a látszat és valóság antagonizmusa, a részlet és egész ellentmondása. A szimbólum feladata, mint mondtam, éppen az volt, hogy megérezkítse, valóságossá hitelesítse a szubjektív szemlélet keretében létrejött, s ezt az antagonizmust feloldó új szintézist. A szimbolizmus e funkciója a nyelvi-stilisztikai eszközök szempontjából igen fontos következményekkel járt. Hiszen a nyelv szókinccse által hordozott fogalomkészlet az új egység megteremtésekor szükségszerűen revízió alá került, átrendeződött, a fogalomtársításoknak, képzetkapcsolásoknak elképzelhetetlenül sok új lehetősége született meg. Hiszen a szó hangalakjának, a névnek, a nomennak nem csupán hangulati tartalma, velejárója alakul át, hanem fogalmi tartalma is megváltozik, megváltozhat a szubjektív szemlélet keretében, hiszen ez »az egyén tudatát a döntések megfellebbezhetetlen bírójává teszi«. ²¹

Mindez azt jelenti, hogy a szimbolizmus által létrehozott nyelvtörténeti változások mindenekelőtt a jelentéstan területére tartoznak. Komjáthy költészetének szimbolista elemei bő példatárt szolgáltatnak e jelentéstani változásokra. Ezek számbavétele előtt azonban két megjegyzést kell előrebocsátanunk : egyrészt, azt, hogy azok a jelentésváltozás-fajták, amelyek itt előfordulnak, már a szimbolizmus előtt is jelen voltak a nyelv történetében, ebben a szakaszban azonban domináns szerephez jutottak, másrészt azt, hogy e jelentésváltozás-fajták révén létrejött fejleményeken ma már nem érezzük a szimbolizmus nyelvhasználatának bélyegét, hiszen a szimbolizmus nyelvi-stilisztikai eredményei természetesen legnagyobb részben a szimbolizmus idejének elmúltá után is megmaradtak, nyelvünk, stilisztikánk szerves részeivé váltak.

Komjáthy szimbolizmusának legjellegzetesebb jelentéstani újsága az, hogy a szókinccs olyan tagjait kapcsolja össze egy syntagmába, amelyek az objektív, a realista szemlélet alapján nem szerepelhettek együtt, nem kapcsolódhattak egymáshoz. Mivel pedig, mint már említettem, látomásait inkább csak jelzi, mint drámaként élénk jelenti, elsősorban jelzős syntagmáira áll ez.

²⁰ Ady szimbolizmusának a magyar életben és hagyományban való gyökereire Bóka László e téren úttörő tanulmánya mutatott rá. Irodalomtörténeti Közlemények 1954.

²¹ Mintahogy Lukács György mondja Az ész trónfosztása c. művében (493–494 l.), M. Webernek Baudelaire-ra és a szubjektivizmusra vonatkozó megjegyzéseit bírálva.

A természeti tárgyak átjelkesítése, absztrakciós szimbólumként való használata következtében az őket jelentő főnevek elvont tulajdonságokat jelentő mellékneveket kaphattak jelzőül.

»Az égi büszke tetők«, »az álmatag levélke«, »a csapodár ledér árnyak«, »a boldog csillagok«, »a büszke csillagok«, »a kevély hegyek«, »kárhozott szél«, a »néma virágok«, »a csodás szent árnyak«, »az örök tüzek«, »a rokon lángek«, »Szent árnyai a nagy Jövőnek« — íme néhány a példák seregéből. Valamivel kevésbé gyakori az ellenkező eset: a megélesztett absztrakciók jelzője konkrét vagy élőlényekre vonatkozó melléknév: »magas hit«, »bús kudarc«, »kemény remény«, »rózsaszírnú élet«, »láng enyészet«, »vad győzelem«, »céda nyár«, »magas gyönyör«, »ős Eleve«, »ősz Idő« s más hasonlók.

Még fontosabb és jellemzőbb a jelzős syntagmáknak az a csoportja, amelyben a jelző és a jelzett szó, között vagy a halmozott jelzők esetében az egyes jelzők között a realista szemlélet számára egymást kizáró ellentét áll fönt. Pl. »rejtelmes, édes rettegés«, »rajongó, zokogó gyönyör«, »szent részegség«, »rémés, édes pillanat«, »kárhozott, de szép világ«, »üdvözítő pokol«, »az igazság démoni szerelme«, »szent téboly«, »fölséges, átkos borzalom«, »szép, céltalan, bús élet« s még sok más ilyen. Komjáthy szemléletének filozófikus, etikus jellege magyarázza, hogy e paradox, ellentétes jelzős szerkezetek legtöbbször erkölcsi jellegűek.

Igen gyakori eleme szimbolista stilisztikájának az az eljárása is, hogy több nagy hangsúly intenzitású, de különféle tulajdonság fajtát jelentő melléknevet kapcsol össze, sokszor közömbös jelentésű főnevekhez halmozott jelzős szerkezetben: »a régi, bús homályos ösztön«, »az egyetlen drága cél«, »a dús biborszín habok«, »az ünneparcu, koszorus, jó, haldokolva dús, ragyogó Bál«, »a dús, királyi, büszke nő«, »dicső, magasztos égi társ«, »a mélységes, csodás, magas«, »Cherub őrizte szent tilos«.

Gyakran ugyanazon mondatban halmozott mondatrészenként különféle fogalmakat jelölő főneveket sorol föl, azonos jelzővel látva el őket, s ezzel elmossa azok határát, szinte szinoním fogalmakká teszi őket:

Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újból kell kezdenünk.

(Szózat.)

Természetesen ezek a jelenségek, amelyek legtöbbször a képzetkomplikációs esetek-
kel vannak több-kevesebb rokonságban, távolról sem korlátozódnak csupán a tulajdonság
jelzős syntagmákra. A következő sorok pl. határozói syntagmában mutatkozó képzet-
komplikációra adnak példát.

És ennyi fénynek hallatára
Kigyúl az ég sötét határa,
A büszke csillagok remegnek
Hírére ennyi szerelemnek.

(Oh mennyi fény! : : :)

Az alábbi példákban pedig a birtokos jelző, illetőleg a tárgyas szó szerkezetben talál-
kozunk hasonló jelenséggel.

Szilaj vágyak betegje
Az üdvök titkos rengetegje
Előtted, im nyitva áll.

(És megtaláltam Őt)

Eleven szót szülni
Testeket gondolni
Élő lelket írni
Lángokat zengeni!

(Ragadj ki én lelkem!)

Balzsamözönben úsznak a völgyek,
Színpazar álmot él a mező,
Magas öröme gyúlnak az ormok
Büszke hitet hajt büszke tető.

(Jelentések)

Az antonim és paradox jelzős kapcsolatoknál külön szólnunk kell azokról, amelyek azt a célt szolgálják, hogy az időhatárokat elmosva a költői látomás, szemlélet igazságát időben is totálissá tegyék. Az *örök*, az *ősi*, az *új* melléknév számtalan esetben fordul elő azonos fogalom jelzőjeként azonos syntagmákban, vagy ugyanabban a versben.

A jelzős szerkezetekkel kapcsolatban kell utalni a szimbolista stílus egyik kedvelt, Komjáthynál is hatásosan alkalmazott eszközére is, amely bizonyos a szimbolizmus és mítosz, mitológia sokban közös lelki háttérében leli eredetét. Szakrális vagy kabalisztikus szóhasználatnak nevezhetnénk ezt az eszközt. A költő néhány szót, amelyet különösen alkalmasnak vél a maga lelki tartalmai, szemlélete, látomásai leglényegesebb jegyeinek hordozására, szinte szakrálissá emel, s ezek minduntalan visszatérnek a vers mindig jellegzetes, lényegi elemeiként. Komjáthynál mindenekelőtt jelzőként alkalmazott melléknevekről van szó: az új, az ősi, a szent, a nagy, az örök, a büszke az isteni jelzők térnek vissza e szakrális szavak közül a leggyakrabban. Az ősi és ős jelzőként, vagy jelzős összetétel első tagjaként, való előfordulása kisebb szótárt tenne ki. Ősúr, Ősorgia, Ősgonosz, ősi átok, ősvak, ősnedű, ősi ígézet, ősi varázs, ősi titok, ősszerelem, ősnap, a lélek ős, örök dala, ős igaz s így tovább. Szerepük nemcsak azért nagy, mert egy sajátos, közös egységes karaktert, kóroritot adnak a költő minden látomásának, hanem azért is, mert a legkülönfélébb fogalmakhoz kapcsolódva, a fogalmak közt rokonságot, társítási lehetőségét sejtetnek, sugallnak, s így hatásosan szolgálják a látomás szubjektív szintézisének hitelét.

Az új szubjektív egység létrejöttének, az igazi valóság megtalálásának fontos következményei mutatkoznak a költő mondathasználatában. Mondathasználata jól követhető fejlődést mutat, ezt a fejlődést éppen a szubjektivizmus diadalrajutása és a szimbolista jelleg előretörése határozza meg. Költészetének első szakaszában, midőn még egyazon ösvényt járta, mint pályakezdő társai, mondathasználatának sincs semmi különösebb, — legalább is társaitól őt megkülönböztető — sajátosága. Kijelentő, kérdő és felszólító, egyszerű és összetett mondatok aránya általában nála is ugyanaz, mint fiatal kortársainál. Amint azonban a 80-as évek végén, a kilencvenes évek elején teljesen megérik benne a kor hivatalos, objektív szemléletével, realista irodalmával való szakítás és szembefordulás tudata, az arány meg bomlik és a felszólító, különösen a felkiáltó mondatoké lesz az elsőség. Érthető ez, hiszen versei csupa dacos szembeszegülések, harci kiáltások, kihívások, hadüzenetek. Magát, a remélt vagy óhajtott társakat, az erkölcsi erőket serkenti küzdelemre, hívja hadba. Az egyszerű és összetett mondatok egyensúlya még fönnáll, de az összetett mondatok közül a kauzális és kondicionális mondatokat tartalmazó fajták kerülnek előtérbe. Egyre szaporodnak ugyan a kezdetből meglevő szimbolista elemek, bár a versek alaphangja gyakran még inkább reflexív. Utolsó éveiben azonban, midőn a szubjektív szemlélet teljesen úrrá lett rajta, látásmódja egyre inkább vízionáriussá vált, s világnézete helyes és győzelmes voltába vetett hite törhetetlenné erősödött, a mellérendelés visszaszorítja az alárendelést, a mellérendelő mondatok közül pedig a kapcsolatosak válnak uralkodóvá, és mindnagyobb szerephez jut-

nak az egyszerű mondatok. A felszólítómondatok helyét kijelentők veszik át, a felkiáltójel előfordulása pedig egyre gyébrebb lesz.²² A próféta, a messiás nem bizonygat, nem érvel, nem vitázik, hanem kijelent, kinyilatkoztat.

Igen tanulságos ebből a szempontból két versének, a Riadónak és a Diadaléneknek összevetése. Az elsőt 1891 márciusában írta, a másodikat feltehetően 95-ben, a kötet összeállítására előtt közvetlenül. Mindkettő bátran tekinthető költészete megfelelő szakasza reprezentatív versének is, s a Diadalének egyúttal a címadó nagy vers, a Homályból mellett, bizonyosan Komjáthy egyik leghibátlanabb verse is. A két költemény testvérnek, párversnek is vehető, az ihlető élményt mind a kettőhöz ugyanaz a gondolat, illetve látomás adta. Versformájuk, hangütésük azonos, közös sorok, sőt közös strófák találhatók bennük. A Riadó alaphangja azonban deklaratív, a Diadaléneké konstatáló, kijelentő jellegű. A Riadó felszólító mondatainak száma 14, a Diadaléneké 1. Az elsőben 9, a másodikban 1 felkiáltó mondat fordul elő. A Riadó cselekvést jelentő igei állítmányai jelen idejű igék, a Diadalénekéi nagyrészt múltidejűek. S míg az első versben a jelen idejű igék, instans, a másodikban imperfektum, sőt perfektum jellemzőek. A Riadó is, a Diadalének is kapcsolatos mellérendelő és egyszerű mondatok sorozata, ám a Riadóban tíz esetben található a grammatikailag kapcsolatos mondatok között rejtett kauzális viszony, míg a Diadalénekben csupán egyszer. S mindezekhez fűzzük hozzá kiegészítésül és talán magyarázatként is, hogy a Diadalének egyetlen tündöklő, főszegecs szimbólumsor, amelynek minden tagja belekapcsolódik az első versszakban kifejezett élmény asszociációs láncába, alárendeli magát annak. Nem annyira továbbfejlesztése annak, mint inkább variáló kiteljesítése. Nem bontja meg szorosabb értelemben vett gondolati elem mindvégig a vers szimbolista egységét: az utolsó versszak nagy vates, próféta, gesztusa, megint csak csupa szimbolikus eszközzel kifejezve, felejthetetlenné teszi ezt a verset. Ezzel szemben a Riadó szimbolikája egyrészt nem homogén, másrészt többbizben gondolati elemek, reflexív részek törik szét a látomás egységét, fosztják meg a verset szuggesztivitásától. A két vers:

DIADALÉNEK

Legyőztem az átkot,
Kivívtam a pálmát
Az istenörömmnek
Örök tüze jár át.

Itt állok az élet
Narfényteli halmán,
Úr vagyok a lelkek
Roppant birodalmán.

Legyőztem az ádáz,
Az irigy erőket,
Úr vagyok a sorson,
Nem rettegem őket.

És járok az élet
Nagy, légi mezőin,
Szabadok a lelkék
Én hű követőim.

Úr vagyok a lángon,
Úr vagyok a vészen,
Az égi hatalmat
Kiküzdve merészen.

Főlszállok az égig,
Főlszállok a napba,
Megtürdik a lelkem
Bíborsugarakba'.

²² Zolnai Béla A látható nyelv című szellemes tanulmányában szembeállítja Komjáthy mondathasználatát Adyével és megállapítja, hogy míg Komjáthy stílusára a felkiáltó mondat – és frásjel szempontjából a felkiáltó jel – jellemző, Adyéra a ponttal ellátott, rendszerint kijelentő mondat. Zolnai azonban csak az általam középsőként felvett korszakot vette számításba, s úgy látszik, Komjáthynek a felkiáltó mondatokat egyre inkább kerülő utolsó szakasza elkerülte figyelmét.

Úr vagyok az időn,
Úr vagyok a téren,
Lelkemmél a mindent
Már játszva elérem.

Kivívtam az üdvöt
Legyőztem az ármányt,
Az eszme gyönyörnek
Örök tüze járt át.

Óh jertek utánam
Ti fénykeresőek,
Már látom az égi,
A büszke tetőket!

RIADÓ

Eltörlöm a bűnök
Bánatteli poklát,
Szívembe e lángot
Az Istenek olták.

Beoltom a szívbe
A végtelen elvét
És fölzsabadítom
Az emberi elmét.

Földúlom a régi
Rozoga világot,
A baromi sárkány
Fejeire hágok.

Koldulva kegyelmét
Ne lesse az égnek,
De nézzen erősen
Szemébe a vésznek!

Inába szakadtan
Hadd hulljon a porba
A vétek, az átok,
A földre tiporva.

És törjön előre
Repüljön a napba,
Mindig sebesebben,
Mindig magasabbra!

Hadd hulljon a porba
Minden körülöttem,
Sáppadva, inogva,
Reszketve törötte!

Kitárom előtte
Az örök erőket,
Semmi se nyugózza
Az égbetörőket.

Legyőzöm az ádáz,
Az irigy erőket,
Kihívom a sorsot,
Nem rettegem őket.

Fényt szórok a szívbe,
Az eszme világát;
Föltépem a sírok
Kételyteli zárát.

Harapja a földet
A százkarú bálvány!
Feltűzöm az égre,
Az eszmeszivárványt.

Leszállok a mélybe,
Pokolba leszállok,
Leviszem az üdvöt,
A pompavilágot.

Feltűzöm az égre
A szellemi zászlót,
Bámulja az ellen
A messzeviláglót!

Leszállok a szívbe,
A szív fenekére,
Ragyogjon a lángja.
Ömöljön a vére!

Ömöljön a vérem,
Emésszen a lángja,
Szenvednem is édes
E büszke tusába'.

Eltörlöm a bűnök
Bánatteli poklát,
Szívembe e lángot
Az Istenek olták.

Ne bírja a földet
A szégyen, az átok!
Fölgýújtom a régi
Rozoga világot.

Azok közül a változások közül, melyek a szimbolizmus előnyomulása következtében Komjáthy mondathasználatában előállottak, érdemes még egyre utalni, mert ez a későbbi szimbolista, de még inkább az impresszionista mondathasználatnak jellegzetes elemévé vált. Ez pedig a versnek, vagy egy-egy kisebb versbeli egységnek, részletnek fél összetett mondattal, mégpedig az összetett mondatnak a második, a kötőszóval kezdődő felével való indítása. Az ilyen összetett mondat legtöbbször kapcsolatos, a felütő kötőszó pedig az és. Íme három verskezdet :

És szólt a démon :
Hogy mersz te boldog lenni
(És szólt a démon)

És szólt az Ősúr :
Én vagyok a világ.
(Az ősigé)

És megtaláltam őt
A tiszta fenékölt szeretőt.
(És megtaláltam őt)

A költő látomása ezáltal egyrészt mintegy nagy egység, mintegy kozmikus táguló látomás kiszakított része jelenik meg, másrészt mintegy rákényszeríti ez az alakzat az olvasóra a költő szemléletét, hiszen feltételezi, hogy az olvasó is ismeri az előzményt, mégpedig úgy ismeri, úgy ismerheti csak, mint a költő. S ezzel a költő szubjektív szemléletét, látomását, egyetemes érvényűvé tágítja és szuggerálja.

A költői látomás egyetemességének sugallását szolgálja egy másik szófaj, a főnévi igenév rangemelkedése, használatának előtérbenyomulása is,²³ A költő azért, hogy a saját nagyon is szubjektív élményét a nyelv egyik legszemélytelenebb eszközére bizza, mintegy megfosztja élményét egyéni korlátozottságától, és ezzel egyetemessé növeli, mert hiszen ez a személytelen kifejezésforma nem csupán a költő személyiségét oldja magába, hanem minden más személy önállását is megszünteti.

Csak élni, élni mindörökké,
Nem válni soha lomha röggé,
Nem lenni gyáva semmivé,

²³ Dolgozatom egyik kitűnő lektora, T. Lovas Rózsa felhívta figyelmemet arra, hogy az ilyen infinitívus használat gyakorivá válása nem okvetlen a szimbolizmus hatásának tulajdonítható, hanem az indoeurópai nyelvek állandó befolyására is visszavezethető. Ezzel az igen valószínű véleménnyel teljesen egyetértek, ám nem látok közte és a magam felfogása között ellentmondást. Hiszen abban a korban, amelyben a nyelv fejlődésének a fókuszában már az irodalmi nyelv áll, az említett nyelvek hatásának szinte elsődleges eszközlője a különféle, az egész világirodalmon végighullámzó irányzatok lehetnek.

Csak élni, élni, sírni, égni
Egy örökléten át.

(Rohan a nap)

A szimbolizmus létrehozó okai között fontos helyet tölt be az élet elszürkülése, sivársága elleni lázadás. Ezért kísérője a szimbolizmusnak majd mindig az életkultusz. Minden bizonnyal ezzel függ össze Komjáthy stilisztikájának egy jellegzetesen szimbolista vonása: az erotikus képzetek, fogalmak szimbolikus használata. Alig hinné az ember, hogy ebben a nagyon is elvont, ezoterikus költészetben mennyi található belőlük. Kifejező értékük igen nagy, hiszen rajtuk keresztül a kevésbé intenzív érzésterületek lelki tartalmai egy nagyobb sugarú, személyesebb és intenzívebb érzésterület szimbólumaiba vetülhetnek át és jelenhetnek meg, fokozzák a költői látomás valósághitelét, intenzitását szemben a mindennapok sivár ürességével. A kék, a gyönyör, a mámor, a szerelem legkedvesebb szavai közé tartoznak; igaz ezek, — különösen az első három — még nem voltak a századvégén olyan határozottan erotikus hangulatúak, mint ma. Az élet szépségébe, győzelmes erejébe vetett hite szinte buja látomásokba lép elénk.

Párizk az állat, az élet ujjong,
Az örökös, az ósorgia foly,
Habzik az ősdüh, újongva zsbong,
Kavarog a kacaj és a sikoly.

(Új nyár)

Másutt meg:

Méla gyönyörtől reszket a nyárfa,
Tiszta szerelmet suttog a hárs,
Mélytűzű rózsák kéjbe lihegnek,
Boldogan érint társat a társ.

(Jelenések)

A világ megújítására érzett vágyát, a fogantatás tömör szép és erőteljes szimbólumával fejezi ki:

Teremtsük egymást váltig újjá
A végtelen időkön át,
Ölkezésünk hozza létre
A lelkek ragyogó sorát.

(Az ég)

Az erotikus szimbólumok használatával egy töről fakad a szimbolista költészet egy másik jellegzetessége, az egzotikus flóra és fauna, az egzotikus táj jelképként való felhasználása. Míg azonban az erotikus szimbólum a látomás által megjelenített igazi valóság intenzitásának, az utóbbiak inkább az élet gazdagságának, színes pompájának szuggerálását szolgálják. Ezekből az elemekből található Komjáthy költészetéből a legkevesebb, alig pár mindössze.

Ha örömet daloltam:
Rejtelmes, édes, rettegésbe
Tört minden álmatag levélke,
Sejtelmes, édes suttogásba
Merült az óriási pálma.

(Honvág)

Itt vagyok a mesék királya . . .

... Sebeimet bíbor takarja
Ringat a mámor puha karja,
Nagylevelű bizar virágok
Borítják el a pusztaságot.

(A porban csúsztam)

Néhány fülledten buja tájvíziója pl. a Jelenések c. versének első felében arról tanúskodik azonban, hogy benne is élt már a lehetőség és igény ilyen elemek recepciójára.

A szimbolizmussal rendszerint együttjáró szélsőséges személyiség-kultusz, amely a költő magányosságérzésének korrelatívuma, szinte minden szimbolistában megszült egyfajta önbecézést, részvétet a maga magányossága, tragikumára iránt (a dekadenseknél nem egyszerűen valósággal narcisztikus öntetszelgésbe, kéjelgésbe fordult át ez a részvétel). Komjáthy-nál is találkozunk ezzel a vonással, ezzel a magamaga iránti részvéttel, amidőn pl. ilyen sorokat ír:

Jobb gondolkozni, elmerengeni
Szép, céltalan bús éltemen.

Mondjátok oh, hogy van-e dúsabb,
És van-e mégis nyomorultabb
E koldus gazdag földtekén
Miként az álmok fejedelme,
A vágyak óriása én?

(Kérdés)

És halkan járok ködruhában,
Ha lábam köztetek halad,
Pedig a roppant fényteherből
Szegény szívem majd megszakad.

(Hagyjatok élni)

Mindezek a nyelvi, stilisztikai sajátosságok elég meggyőzőek voltak talán annak igazolására, hogy Komjáthy valóban a szimbolizmus legközvetlenebb előkészítője, költészete csakugyan a szimbolizmus kezdeteit jelenti, a költő csakugyan a szimbolizmus kapui előtt áll. Hogy ez eszközöknek — s általában a szimbolizmus kifejezőeszközeinek — felhasználása milyen következményekkel járt a magyar nyelv történetében, azt mégcsak meg sem kísérelte nyelvtörténetünk megállapítani.²⁴ Nem tisztünk, nem feladatunk itt akárcsak érinteni is ezt a kérdést, merészség is lenne, s fölösleges is. Mégis legyen szabad egyetlen mozzanatra utalni.

A népies-nemzeti iskola, mint minden igazán jelentős irodalmi irány, a lehetőségek legszélső határáig kiaknáztta, kihasználta a nyelv kifejezőképességét. Ezzel együtt azonban az egyes nyelvi elemek helyét is pontosan kijelölte, használatuk körét megszabta, s ami számunkra legfontosabb, asszociációs képességük, erejük lehetőségük sugarát ezeknek megfelelően korlátozta, mérte ki, zárta le. Így az egyes elemeknek, szavaknak és mondatformáknak egyaránt nem csupán fogalmi-logikai, hanem hangulati tartalmát is megkötötte, megszabta.²⁵ Ezáltal ugyan a nyelvet rendkívül pontos kifejezőeszközzé fejlesztette, de egyúttal el is szűrkítette. Hiszen a legnagyobbak már kiaknáztak e nyelvhasználat nyújtotta szinte

²⁴ A magyar szimbolizmus nyelvi eszközeinek irodalma sajnálatosan kicsiny. Legteljesebb összefoglalás Szemere Gyula disszertációja Ady nyelvi stilisztikája. 1931.

²⁵ Jelentéstanában Gombocz is felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelv művészi kifejezői képességeit gátlóan befolyásolhatja az asszociációk körét mereven lezáró racionális használat-meghatározottság.

minden lehetőséget, s eredményeik az irodalomnak az életben betöltött szerepe folytán paroljelenségekből langue jelenségekké váltak, s így a költő a maga nyelvi eszközeinek ez irány nyelvhasználatán belül már nem adhatta a parole jelenségek bélyegét.²⁶ Márpedig ez, úgy tetszik, elengedhetetlenül szükséges egy vers hiteléhez. A szimbolizmus egyik legfőbb eredménye éppen az, hogy egyes nyelvelemeknek, mindenekelőtt a szavaknak asszociációs sugarát messze kiterjesztette, s ezáltal azok hangulati gazdagságát sokszorososan meghatározta s így új társítások, kapcsolatok s velük új egyéni nyelvhasználat útjait nyitotta meg.

Elég talán arra utalni, hogy egy szimbolista paradox jelzős szerkezetből mennyi hangulati elemmel gazdagodva kerül ki mind a jelzőül szolgáló melléknév, mind a jelzővel ellátott főnév. A »főnséges, átkos borzalom«, »az igazság démoni szerelme«, s hasonló szerkezetek tagjainak hangulati gazdagodását nem szükséges különösebben bizonyítani.

5

Ideje azonban, hogy visszatérjünk kiinduló kérdésünkhöz: jelenthet-e Komjáthyban a népies-nemzeti előtti stílusirányok tárából vett eszközökkel terhelt költészete előrelépést a magyar költészet nyelvi és stílus eszközeinek fejlődésében, s ha jelent, mit kell vélnünk az említett elemek használatáról. A kérdés első felére az eddigiék, úgy vélem, megadták a feleletet, és e felelet segítségével talán könnyen és röviden válaszolhatunk immár a kérdés második felére is.

Komjáthy szakított és szembefordult a nép-nemzeti iránnyal és új irányzat létrehozását tűzte ki céljául. Stílussteremtő törekvései az egyes részletekben, úgy tetszik, nem egyszer inkább ösztönösek voltak, mint tudatosak. E stílussteremtő törekvések folyamán társadalmi és irodalomtörténeti helyzetének, költői tehetsége arányának, költészete külső és belső tárgyi és alanyi meghatározóinak megfelelően a magyar irodalom következő irányzatának, a szimbolizmusnak csak a kezdeti stádiumát érhetette el, csak víziói távolában láthatta az új irány diadalát, mint ahogy Mózes is csak távolból tekinthetett be vágyai ígért földjére, s éppen az említett tényezők magyarázzák meg azt is, hogy az új kifejezőmód, az új nyelvi és stílus-eszközök után kutatva a csakugyan új kifejezőformák helyett gyakran a nép-nemzeti irány előtti stílusirányok nyelvi és stílus eszközeit ragadta meg.

Ezek az eszközök két csoportra oszthatók: az elsőbe azok tartoznak, amelyeket csakugyan a nép-nemzeti előtti irányok stílusából vett a költő, amelyeket, mint már említettem, pálya- és nemzedéktársai is rendszeresen használtak, a másodikba pedig azok, amelyeket Komjáthy többé-kevésbé ezeknek a mintájára maga alkotott. Az első csoportba tartozók költészetének korai szakaszában rendkívül gyakoriak különösen azokban a versekben, amelyekben még ragaszkodik az objektív szemlélethez, s leíró, konstataáló vagy reflekszív jellegűek. Ezekben legtöbbször kortársaihoz hasonló Heinés-romantikus, szentimentális kész költői helyzetsablonokat, érzelmi sémákat, formai kliséket használ fel. Ilyen például a Múltból, című verse, vagy a Régi rege c. ciklus néhány darabja. A későbbi korszakból pedig a Margit huum emlékkönyvébe című. Ime két versszak az elsőből:

Mosolygott rám sok szép leányajk,
Szeretkezém sok szép leánnyal,
Élvet kínált a lomb, a rózsa,
Sok titkos, édes pásztoróra, . . .

²⁶ F. -de Saussure szakkifejezéseit nem fordítottam magyarra, mert magyar megfelelőik használata — a langue-t nyelvnek, a parole-t beszédnek szokás magyarítani — szűkkörű is, ingadozó is, s nemzetközi viszonylatban is legtöbbször lefordíthatatlanul, eredeti alakjukban szokták alkalmazni őket.

De vége, vége! már nem vágyom
Pihenni puha rózságyon,
A rózsaláncot is letéptem,
Nem sorvadok már szolgakéjben.

A következő sorok pedig a Margit húgom emlékkönyvébe címűből valók.

A földön járj, s az égben ringasd fejedet
Gyanakvó légy a rossz, bizalmas jó iránt,
Szív tengerén hajózz, de szabjon ész irányt
Hajtóerőd az érzelem s kormányosod
A messzelátó mindig éber öntudat.
Csak boldogítani és ne boldogulni vágyj
És boldogságod léssen épp e tiszta vágy.

Igaz, gyakran még ezekben is feltűnik egy-egy szimbolikus elem, vizionárius részlet, mint pl. a Múltból c. vers második felében. De általában elmondhatjuk, hogy az ilyen versek tényleg nem jelentenek semmiféle előrelépést, vagy különbséget kortársaihoz képest, s ezek az elemek csakugyan azt igazolhatnák, hogy költészete megtorpanás, sőt visszafordulás. Ám a költészetére jellemző neologizmusok nem az első, hanem a második csoportba, s ami ezzel általában egyet jelent, nagyjából költészetének második, kései korszakához tartoznak. Ezek pedig — rendszerint különös szóösszetételek — elsősorban éppen vizionárius verseiben fordulnak elő, mint a látomás szuggerálására szolgáló újszerű, ill. újszerűnek vélt eszközök, mint a látomás új, szubjektív szintézisében létrejött fogalmak, szimbólumok kifejezői.

Szimbolista stíuselemeinek ikertestvérei ezek tehát, s jöhetnek alkotásmódjuk, hangulatuk, alakjuk igen gyakran a nép-nemzeti korszak előtti stílusokba utalja őket, s — bármilyen paradoxul hangozzék is, — tulajdonképpen éppen úgy egy új stílusirány kereséséről, első megjelenéséről, a magyar irodalomban bekövetkezett szemlélet- és stílusváltozásról tanúskodnak ezek is, mint költészetének szimbolista elemei. Míg azonban ez utóbbiak az Adyhoz vezető út építőköveivé váltak, az előbbiek szükségszerűen kihullottak a magyar költői nyelv tárából, s míg az utóbbiak erős költői tehetsége mellett bizonyítanak, az előbbiek tehetségének gyengéiről, korlátairól vallanak. Együtt a két elemfajta költészetének rendkívül jellegzetes kétarcúságáról beszél.

Mindent összevéve, tény tehát az, hogy Komjáthy költészete fordulatot jelent a magyar líra s a magyar stílustörténet fejlődésében. Ám ez nem vezethet semmiféle »irodalmi rangemelésre« vagy »átszínezésre«. Komjáthy műve irodalmunknak csupán másod vonalába tartozik, jöhetnek tehetsége szerencsésebb körülmények között az elsők között jelölhetett volna neki helyet, s ennek a kezdődő szimbolizmusnak legalább annyi fonala vezet az irracionális, a dekadencia, a misztika és mítosz felé, mint amennyi a magyar költészet fejlődésének progresszív irányába. Minderről azonban nem feladatunk szólani, Komlós Aladár szép kismonográfiája megadta a feleletet e kérdésekre.

LUDOVÍT ŠTŪR*

A forradalom veresége után két évvel Weimarban egy könyv jelent meg, melynek címe : „Németországi, magyarországi és ausztriai utazás az 1848—49-es események idején”. A könyvben Blaze de Bury báróné azokat a tapasztalatait és benyomásait írja le, melyeket a forradalmi viharok alatt közép- és kelet-európai országokban való utazásai alkalmával szerzett. A könyv szerzője nem volt a nemzetek szabadságának barátja, tisztelte a trónt, csodálta a Habsburg-Lotharingiai udvari életet s gyűlölettel gondolt a forradalomra. Mégis a könyvnek vannak olyan helyei, amelyek érdekességükkel és autenticitásukkal rám különösen hatottak, közelről világítják meg a kort, nem egyszer jobban, mint a képes beszéd vagy némely történelmi műnek a felállított rendszere. A szerző francia nemesi születése az indoka annak a lenéző álláspontnak és álobjektívitásnak, mellyel érdekes ítéleteket mondott ki, s amelyek — bár távoli összefüggésben — a mai est tárgyát is megvilágítják.

A francia bárónő könyvében a magyarokat és szlávokat olyan népeknek nevezi, akik „egymás mellett élnek anélkül, hogy egymásba olvadnának, viszont az ellentét közöttük lépten-nyomon megnyilvánul. Mind a két nép hasonlít egymáshoz abban, hogy mind a szlávok, mind a magyarok barbárok”.¹ A trónhoz közel álló szerző tulajdonképpen semmi mást nem mond, mint amit a Habsburg-udvar és mágnások politikája a dunamenti nemzetek és nemzetiségek tekintetében lényegében ősidőktől fogva tartalmazott. De a „barbár” elnevezés ellenére a dunamenti nemzetek és a nemzetiségek elemzésénél a monarchista szerző nem tudta elhallgatni azon tulajdonságokat és jellemvonásokat, melyek a „barbárok” erényei voltak, azok is maradtak, az 1848—49-es forradalmi években legnagyobb dicsőségükre szolgáltak s amelyek ma is elismerést követelnek.

„Az igazi magyar — írja a könyv — semmit sem ismer el abból, amit szilárd elvnek neveznek, s az erkölcsiségről és a dolgok igazságos elrendezéséről való felfogása teljesen eltérő az ezen fogalmak más országokban való értelmezésétől. Ösztönszerűen istentelen s a keresztény vallás isteni igazságaival szemben ellenszegülést mutat ; mondhatni, hogy bennük akadályát látja a feltétlen szabadság elérhetésének, amelyre törekszik s amelynek szeretetét őseitől örökölte.”² Ezen sajátságokból kiindulva a szerző elveti a forradalmat, melynek mozgótereje szerinte és a történelmi igazság szerint is — „a forradalmárok gyűlölete volt a kiváltságosok privilégiumai, minden gazdagság ellen és Kossuthnál is érezhető — akiben a tulajdonságok megtestesülését látja — az osztrák uralom elleni engesztelhetetlen gyűlölet”.³

Még a „barbár” szlávokról szólva sem tudta a szerző azon tulajdonságokat elhallgatni, melyek a nemzeti mozgalmak kiváló demokrata személyiségei műveiben és tevékenységében mutatkoztak a múlt század első felében : „A szlávokban erő és ifjúság van, de mindenekelőtt nemes lélek, ami az ifjú erő elválaszthatatlan velejárója. Az igazság iránti természetes ösztön védi őket a rossz, a gonoszság és hamisság ellen . . . Őseiktől örökölték a minden szépért való lángoló lelkesedésüket.”⁴ Ezen megfigyelések és vélemények mögött nem nehéz észrevenni a szerző gyűlöletét a forradalom iránt, mely abban az ítéletben nyilvánul meg, hogy „a magyarság mint nép akadályozza a civilizációt”, de látni kell a reális értékek kiemelését is, melyek

* Előadás a budapesti Csehszlovák Kultúra emlékünnepején a szlovák író halálának 100. évfordulója alkalmából.

¹ Reise durch Deutschland, Oesterreich und Ungarn während der Ereignisse von 1848 und 1849 von der Baronin Blaze de Bury, aus dem Französischen frei übertragen von L. von Alvensleben. Weimar, 1851. 236. l.

² Im., 229. l.

³ Im., 247. l.

⁴ Im., 236. l.

nemzeteink forradalmárainak nemzetébresztő vágyait, gondolatait és érzelmeit jellemzik, melyekkel népüket feudális álmukból ébresztik és harcra lelkesítik a dolgok örök isteni igazsága szerint való elrendezése ellen a feltétlen szabadság és az igaz emberi haladásért.

Azok a nemzetek, amelyek évszázadok óta emberi testekkel vetettek gátat és közösen ontott vérükkel védelmezték az európai civilizációt a keletről és a félhold országából jövő vad törzsek hadjáratai ellen, melyek a XIX. században az európai kultúrának olyan személyiségeket adtak, mint Csokonai, Kölcsey, Arany, Vörösmarty, Petőfi, Kossuth; Kollár, Hollý, Šafárik, Chalupka, Sládkovič, Král' és Štúr, az ilyen nemzetek már Blaze de Bury bárónó utazgatásai idejében sem voltak barbárok. Vágyaik, gondolataik és érzelmeik tartalma, ahogy ezek nemzeti kultúránk kincsében megnyilvánulnak, valóban a feltétlen szabadság, az igazság és a szépség iránti természetes ösztön. A nemzeteink fejlődésében rejlő különbségek és ellentmondások ellenére éppen ezek az értékek azok, melyek összefűzik őket, s melyek dicsőségesen nyilvánultak meg a múlt századbeli magyar és szlovák nemzeti mozgalmak kiváló íróinak irodalmi műveiben, amelyeknek ezt az estét is szenteljük.

*

A múltunkról szóló történeti művek írói eléggé rámutattak azokra a körülményekre, amelyek az 1848—49-es forradalmi év tragikus ellentmondásaihoz vezettek, kifejezően mutatták meg — a nacionalista történelemszemlélettel ellentétben —, hogy a magyar nemzeti mozgalom és szlovák nemzeti megmozdulás képviselőinek céljai tartalmukban azonosak voltak. Érdekeik mégis kereszteződtek. „Miért történt ez így, — kérdi Révai József, akinek a múlt század eseményeit tárgyaló munkáit a szlovák kultúra dolgozó tisztelik és szeretettel fordulnak hozzá. — Ki felelős ezért a tragédiáért? Bizonyos, hogy a magyar nép és szláv népek 48-as szembekerülésének mélyenfekvő okai voltak, nem holmi faji szembenállás értelmében, hanem abban az értelemben, hogy ezek az okok e nemzetek különböző történelmi fejlődésében gyökereztek. Ezek az okok vezettek arra, hogy a szláv népek nemzeti törekvéseiben küzdve az őket elnyomó, de akkor az európai haladás oldalán harcoló magyarsággal, odasodrótak a reakció oldalára.”⁵ A tragédia képe és a tragikum érzelmei, melyek az említett drámai időszak retrospektívájához fűződnek, sok írórt serkentettek arra, hogy az 1848—49-es forradalmi évek eseményeit megmagyarázni igyekezzenek. Most nem azokról van szó, akik a nacionalista szempontok alkalmazásával akarták a felelősséget egyik vagy másik félre hárítani. Elsősorban arra a drámai jelenségre gondolunk, hogy kiváló képességű, lánglelkű és művészi erejű személyiségek, akik az európai műveltség színvonalára emelkedtek és felismerték nemzeteik nyomorult helyzetének okait, mégis egymással szembenálló táborba kerültek, habár tevékenységük és műveik humanista és haladó tartalma logikusan szövetséget eredményezhetett volna. Ma már tudjuk, hogy a magyar márciusi ifjúság és a Ludovít Štúr körül tömörülő szlovák értelmiség azonos ideálja és vágyai az uralkodó osztályok — melyek között a harc megindult — érdekei áttörhetetlen válaszfalába ütköztek; hogy ugyanabba az akadályba ütköztek a magyar és szlovák nép közös érdekei is, ahogyan ezt a korabeli irodalom is bizonyítja, ahogy ezt nemzeteink lángelméi élethűen kifejezték. Szabad nemzeteink mai közös céljainak magaslatáról világosan látjuk a közös vonásokat, annál világosabban, minél jobban tudatára ébredünk azon okoknak, melyek miatt egy egész évszázadot kellett várunk és küzdenünk, míg ezek a közös vonások együttélésünk törvényévé lettek.

Kossuth száműzetése alatt írt gondolatai és megállapításai olvasásakor lehetetlen megfedelkednünk a Révai által emlegetett tragikum érzéséről. De a tragikumnak ez az érzése nem csak őt, hanem Štúrt is eltöltötte, aki ugyanúgy, mint Kossuth, ugyanazon a pozsonyi országgyűlésen Kossuth támogatásával harcolt a feudális kiváltságok ellen, országának gazdasági

⁵ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Budapest, 1949. 202. 1.

és kulturális színvonala felemeléséért Magyarország keretei között. „Ezelőtt habár magyar járom alatt is, mégis volt valamilyen életünk és kapcsolatunk — írja Štúr 1851. január 23-án az orosz szlavistához, Izmail Szreznjevskijhez írt levelében, abban az időben, amikor a császári rendőrség leste minden lépését — de most német drill alatt, semmink sincs, elvesztet-tek vagyunk, tespedünk. Fájdalmas, de való tény. A németek a győztes harc után nemzeti egyenjogúságot ígértek, a magyarok verve, de az egyenjogúság gúny tárgyává lett. Az azelett uralkodó magyar nyelv helyett most minden nyelv egyenrangú nálunk, csak a szlovák nem, amelyet az élet legalsó rétegeibe számúztek. A szlovák férfiak a kormányból ki vannak rekesztve, megalázottak, üldözöttek . . . , nevetség a bérük — s mind ehhez tedd még hozzá a harcokban agyonfáradt, a mai állapot miatt hallatlanul elkéseredett, szárnyaszegett szellemet s megkapod Szlovákia képét. A nép panaszkodik a nagy adók és egyéb terhek miatt, szóval állapotunk keserves.”⁶ Az önkéntes katonai alakulatok vezetője, Jozef Miloslav Hurban is a helyzet felismerésének keserű szavait írta az osztrák birodalom nemzeti sorsára való visszaemlékezésében : „Ez az igazi háború, nem is a rebellis magyarok, hanem a szíavok ellen. A szerbekre a románokat uszítják, bennünket a csehek ellen, a cseheket körülfozták, Rukavina fojtogatja a szerbet, aki oly nagy szolgálatokat tett a Habsburg-háznak és az elmagyarosított komisszáriusok fojtogatják a szlovákokat, akik már annyit szenvedtek. Horvátországban mindkét nép és egyház között elhintik a viszálykodás magvát. Úgy látszik, itt a : divide et impera! elv virágzik. Hát divide, mint divide, de a másik közmondás : Inter duos litigantes tertius gaudet haeres!”⁷ A sikertelenség tragikumuma fölött való érzésből, a szárnyaszegett forradalmi lendület érzéséből erednek Ján Paláriknak — a forradalom utáni évek ifjabb generációja tagjának — gondolatai, aki lelkesedéssel kommentálta Eötvös József író cikkét, amely a Pester Lloydban jelent meg Magyarország nemzeteinek egyenjogúságáról : „Feltűnő a hasonlóság nemzeti történelemben, körülményekben, irányban, szükségletekben és igyekezetekben! Úgy látszik, mintha a történelem, azaz a gondviselés időt és alkalmat adna azon hibák kijavítására, melyeket a magyarok s a magyarországi szíavok 1848-ban saját kárukra (bárcsak okulásukra is!) elkövettek . . . Erősebb, ne gondold, hogy a gyöngébbre nincs szükséged, vagy hogy nem árthat neked, te csak légy igazságos hozzá. Gyöngébb, az erősebbtől ne félj, ha látod, hogy nála az igazság és a törvény uralkodik. Adja isten, hogy az igazságosság e szilárd alapján épüljön a mi közös magyar hazánk békéje és jóléte.”⁸ Szabad nemzeteink közös céljainak magaslatáról és a történelmi fejlődés s annak törvényszerűségei ismeretének birtokában tudjuk, hogy a forradalmi pátosz, a szabadság utáni őszinte vágy, az egyenlőség eszméjében való hit s a tiszta hazafiság, mely nemzeteink legkiválóbb képviselőinek műveiből sugárzik, a múlt század végén nem valósulhatott meg, az uralkodó osztályok és rétegek nacionalizmusán nem tudott felülemelkedni s ezért elsősorban csak gondolat maradt, költői látomás a nemzetek tavaszáról, pamflet a zsarnokok ellen s azon világ drámáiban, melyekbe a szerzők afölötti búslakodásaikat öntötték, hogy a társadalmi fejlődés nem viszi hazájukat annyira előre, ahogy ők szeretnék s ahogy azt nemzetük érdekei szükségessé tennék. A történelem színpadára új osztálynak kellett lépnie, melytől idegen a másik fölé való helyezkedésnek gondolata, mely megvalósíthatta mindazt, ami valamikor csak költői álom volt, habár forradalmi tett akart lenni. Csak ez az osztály tudta keserű tapasztalatok és tragikus tévedések után a feltétlen szabadságot, a dolgok igazságos elrendezését, az erőt és ifjúságot, az igazság és szépség iránti természetes ösztönt életbeléptetni — mindazt, amit a francia bárónő nemzeteink jellemében észrevett, ami a mi kultúrnemzeteink haladó irodalmának alapvető jellemvonása a XIX. században.

⁶ Ludovít Štúr : Listy (Levelek). Bratislava. II. kötet. (Kézirat.)

⁷ J. M. Hurban : Rozpomienky (Emlékezések). Slovenské pohľady, 1887. 2. sz.

⁸ Ján Palárik : Za reč a práva ľudu (A nép nyelvért és jogaiért). Bratislava, 1956. 40. l.

Megtanultuk, hogy a nemzetiség elve történelmi szükségszerűség, hogy a marxisták teljesen elismerik a nemzeti mozgalmak történelmi jogosultságát, melyekben a nemzetiségek felébrednek feudális álmaikból, szigorúan megkülönböztetik egymástól mindazt, ami a nemzeti mozgalmakban haladó és hogy ennek a haladó vonásnak a hangsúlyozása és kiemelése összeegyeztethetetlen a nacionalizmussal s annak védelmével. Ha a jelenkorban a szabad szlovák nép büszkén vallja magáénak Ludovít Štúr s kiváló munkatársai egész nemzedékét, akikre az a feladat hárult, hogy népüket a feudális elmaradottságból felébressze, ennek semmi köze sincs a szlovák burzsoázia nacionalizmusához, mely a szlovák nép feletti uralmának hosszú évtizedein át a Štúr-generáció programjának még töredékét sem tudta megvalósítani és joggalanelig igyekezett művét kisajátítani.

Ludovít Štúr, a vidéki tanító gyermeke, európai színvonalú műveltséget elért fia, Hegel filozófiáját vallotta magáénak, ismerte a francia utópisták tanait s az európai nemzetek irodalmát. Mint a pozsonyi liceum tanára különösen tehetséges férfiak egész generációját tudta maga köré gyűjteni, forradalmi gondolataival lelkesítette és a nemzetébresztő munka formáin túlmenően — melyekkel elődjei, Fándly, Bernolák, Kollár tűntek ki — konkrét szervezési tevékenységre tanította őket. Ennek a célját az 1847. november 17-i országgyűlési beszédének bevezető mondatában így fejezte ki: „Mi a szabadságot akarjuk, ez a mi célunk és szent törekvésünk.”

Štúr a szabadságot nem elvontan képzelte el. A szlovák nép helyzetének az észak-németországi étellel — ahol tanult — való összehasonlítása megmutatta neki a gazdasági és kulturális fejlődés lehetőségeit, abban az esetben, ha a feudális rendet megdöntik. Ezért Štúr küzdelme a szabadságért egybeolvadt a feudalizmus elleni küzdelemmel. Štúr a Werbőczy kódexében „misera plebs contribuens”-nek nevezett szlovák nép nyomora főokát a feudalizmusban látta. Ebben látta a nemzetiségi elnyomás okát is. A nemzet jogaiért, a nemzet kultúrája felemeléséért vívott harca — itt főleg tevékenységének kezdeti időszakára gondolunk — nem viseli magán kifejezetten a nacionalizmus bélyegét. Štúr és generációja világnézetének fejlődését a lengyel forradalmárok praxisa és demokratikus gondolatai befolyásolták, az írók és költők közül Puskin, Miczkiewicz, Herder, kortársai közül a cseh nemzeti mozgalom demokrata képviselői, Karel Havlíček Borovský, Karel Sabina és Jozef Václav Frič, akivel erős baráti kötelékek fűzték össze. Azonban a növekvő és erősödő magyar nemzeti mozgalom hatásáról sem szabad megfeledkeznünk, melyhez pozitív vagy negatív tevékenysége közvetlenül kapcsolódott. 1843-ban Lipsesében kiadott első polemikus írásában (Die Klagen und Beschwerden der Slawen . . .) ezt írja: „A mi részünkről örömet vált ki a magyar nemzet, barátaink, polgártársaink szellemi ébredése, akikkel eddig közösen viseltük a keserű megpróbáltatásokat s éltük a boldog idöket is, akikkel együtt nem egyszer vérünk hullásával öntöztük apáink földjét a rabló barbár áradattal szemben vívott harcainkban s a jövőendő útján szerencsét kívánunk nekik . . .”⁹ Štúr reményei és vágyainak megvalósulása, országának a felemelése a provinciális elmaradottságból, nyomorult népének a felszabadítása az úri önkénytől való függés alól a gazdasági haladás lehetőségétől függött, mely az elmaradott jezsuitáktól, rendőrhivatalnokoktól s a császári katonaság kohorszeitől körülzárt osztrák birodalomban csak nehezen tudott utat törni magának.

Mint a császári politika és a hazai feudálisok által kétszeresen elnyomott nemzet tagja közelebb állt Széchenyihez, mint Kossuthhoz, mivel az ország ökonomiai színvonalának felemelésére irányuló programjában — amint ezt Révai József is helyesen állapította meg — nem volt meg a középnemesség kuruc radikalizmusa, mely ellenzéki és később lázadó arcát Bécs felé, úri arcát pedig a nem magyar nemzetiségek felé fordította. Ő is annak az optikai csalódásnak esett áldozatul, hogy a dolgokat meg lehet azon osztály növekvő nacionalizmusára

⁹ Ludovít Štúr: Žaloby a ponosy Slovákov (A szlovákok sérelmei és panasza). Martin, 1946, 14. l.

való tekintet nélkül is oldani, amely hivatva volt Magyarországot a polgári haladás útjára vezetni, de amelyet a fejletlen történelmi viszonyok következtében a feudalizmus erős béklyói korlátoztak. Az általa alapított Szlovák Nemzeti Újság hasábjain — melynek megjelenését az ország magasabb helyein örömtüzek gyújtásával üdvözölték a szlovák hazafiak — megjelent cikkei egyikében ezt írja : „Amiről pár évvel ezelőtt nálunk még csak beszéltek, aminek hazánkban való megvalósulásában nagyon kételkedtek, az már megvalósult : a gőzhajók már több éve szelik királyi Dunánk hullámain, a vasúthálózat is mind sűrűbbé lesz hazánkban, gyárakat építenek, a törvényhozás szüntelenül az ország összes lakói helyzetének javítását fontolgatja, a műveltség fokozatosan behatol az alacsonyabb osztályok közé is stb. Vissza nincs út, haladni kell!”¹⁰

A reformkorszak által serkentett remények, melyek a szlovák értelmiség köreiben is a nemzeti öntudat érzését váltották ki, szükségszerűen a magyarországi nemesi réteg nacionalizmusába ütköztek. Ezt a réteget nem elégíthette ki Széchenyi arisztokratikus ökonomizmus, amely nem vette figyelembe a nemzetiségi és állami önrendelkezés tendenciáit. Az érdekeknek ez az egymásba ütközése Štúr, aki a 40-es években már a szlovák élet vezető személyisége volt, a politikai prakszisban olyan hasonló módszerek elsajátítására kényszerítette, mint amilyenekkel Kossuth Lajos igyekezett saját nemzete sorai között a Habsburg-ellenes ellenzék szánára támaszt találni. Ezt a rokonvonást az akkor Magyarország keretében élő Szlovákia helyzetéből eredő ellentmondások ellenére Jozef Miloslav Hurban is megállapította, aki keserűen vádolta Kossuthot s mégsem hallgathatta el a sajnálkozását afölött, hogy fegyverek éle egymás ellen fordult : „És ha Kossuth magasra szegezte tekintetét a viharos, nehéz mennydörgésektől telített nyugati égre, — írja Hurban — különösen a francia megrázkódtatások idején, ahol már Lajos Fülöp trónja is lángot kapott, Štúr annál mélyebbre hatolt a hazai szükségletek tengerében, az adózó nép helyzetébe és sürgette ugyanazt, nevezetesen az úrbéri kötelezettségek alóli felszabadítást minél előbb és minél kisebb áron. Ah, milyen közel álltak egymáshoz Kossuth és Štúr.”¹¹ A cseh radikális demokrata Jozef Václav Frič, aki még Hurban önkénteseinek a magyar forradalom elleni felvonulásának idején igyekezett a szlovák és magyar nemzeti mozgalom vezetőit kibékíteni egymással, Emlékirataiban említést tesz a két férfiú közös vonásairól. Frič Emlékiratai szerint Štúr egyik országgyűlési beszéde után Kossuth hozzálépett és kezét nyújtott neki : „Ne hagyja megfélemlíteni magát, mondta Kossuth, sőt ellenkezőleg, segítsen nekem az önző mágnásság hatalmának letörésében és meggyőződik róla, hogy ugyanúgy a szívemen viselem az Ön nemzete sorsát is, mint a magyarét, akiknek sorsán csak kéz a kézben harcolva segíthetünk.” A közös út lehetőségei a vezető rétegek nacionalista szvenvélyeinek heves viharában tragikusnak megemmisültek, ezt a császári udvar : „Inter duos litigantes tertius gaudet haeres” programja segítette elő.

*

Štúrnak és munkatársainak a szlovák életben sok olyan dolgot kellett saját maguknak megalkotniuk, melyeket Kossuth és harcostársai már készen találtak és amelyek Štúrnak a szlovák közélet magasabb színvonalra való emelése iránti törekvéseit kétségtelenül meghatározták. Ide tartozik elsősorban a pozsonyi liceumban végzett tevékenysége, mely az öntudatos nemzeti értelmiség nevelésének központjává lett, akiket demokratikus gondolatok lelkesítettek s amelyből olyan költői egyéniségek kerültek ki, mint Samo Chalupka, Janko Král', aki közel állt Petőfi köréhez ; Andrej Braxatoris-Slákovič ; a népregegyűjtők : August Horislav Škultéty, Pavol Dobšínský, Ján Kalinčiak, az író ; Ján Francisci, Daniel Lichard ; a korán elhunyt tehetséges költő, drámai teoretikus és történész : Mikuláš Dohnány és sokan

¹⁰ Slovenskje Národňje Novini (Szlovák Nemzeti Újság). II. évf., 94—96. sz.

¹¹ J. M. Hurban : Ludovít Štúr. Martin, 1944. III. köt. 164. l.

mások, akik megteremtették a nemzeti irodalmat és kultúrát, megszabadították a latinizáló klasszicizmus béklyóitól, népies irányba terelték és európai forradalmi romantizmussal telítették. Elsősorban a nemzeti egység gondolata volt az, melynek Štúr és munkatársai nevelői, tudományos, publicista és irodalmi tevékenységüket alárendelték. A nemzeti egység gondolatának megteremtése Štúr és munkatársai legkiválóbb tettének: a szlovák nyelv irodalmi nyelvvé tételének lett kiinduló pontja. Staněk cseh demokratának 1844. június 19-én írt levelében a szlovák nyelv irodalmi nyelvvé tételének motívumait magyarázza. Ezek éles szemrehányásokat váltottak ki a cseh konzervatív körökben és a szláv világ olyan tekintélyei között is, mint Ján Kollár, aki ebben a tétben a cseh nemzettől és kultúrájától való elszakadást látta s éppen ezért Štúrt törekvései miatt szakadárnak nevezte. „Mi a szlovák nyelvhez nem azért folyamodunk, mert elhidegültünk cseh testvérünktől — írja Štúr — hanem azért, mert benne látjuk szétszóródott népünk szellemi buzdításának és összefogásra serkentésének egyik fő eszközét, mert benne látjuk a szláv kölcsönösség az előbbinél fényesebb, tündöklőbb csillagának feljöttét, melyet még fekete pontok és vonalak fednek el, mert ez erős, kifejezésteljes, életrevaló nyelvjárás, amilyenre a mi ifjú és — ahogy mi mondjuk, — üde szellemünknek szüksége van.”¹² Az irodalmi nyelvért vívott harc Štúr törekvéseiben egybeolvadt a feudalizmus elleni küzdelemmel, a nép felé való fordulással, az irodalom nemzeti jellegűvé való formálására irányuló törekvéssel. Ez az irodalom már nem korlátozódik többé a műveltek szűk körére, hanem hozzáférhetővé lesz a széles rétegek számára, nemzetébresztő feladatot fog betölteni, lelkesíteni fog, feltárja a nemzet hibáit és jó példát fog mutatni. Štúr tettét, mellyel a szlovák nyelvet irodalmi nyelvvé emelte, Révai szavainak szellemében fogjuk fel mi is, aki megállapította, hogy: „A magyar nyelvért való harc kiinduló pontja volt a feudalizmus elleni küzdelemnek, *kezdeti formája* a nemzet polgári egységéért, a nemesség és a jobbságység feudális, rendi „elkülönözése” ellen folytatott harcnak”.¹³ Hogy mit jelentett a szlovák nyelv irodalmi nyelvvé tétele a nemzeti kultúra fejlődése szempontjából, azt szemléltetően mutatják a Štúr köréhez tartozó tehetséges költők művei, melyek népünk nyelvén olyan műveket teremtettek, mint Chalupka Énekei, Sládkovič Detvan-ja és Mariná-ja, Král Balladái és mély gondolatokkal telített versei, Botto: Jánošík halála, Ján Kalinčiak prózája és az írók egész sorának hasonló alkotásai.

*

Irodalomtörténetünk még keveset tett annak az érdekében, hogy a szlovák irodalom szláv irodalmakkal való kapcsolataival mellett, a magyar irodalommal való kapcsolatait is bemutassa. De annyi bizonyos, hogy még a felületes szemlélő is megállapíthatja a gondolat, forma- és a témabeli rokonságot. Ugyanazokat a merész forradalmi gondolatokat, melyeket Kölcsey, Vörösmarty, Arany és Petőfi költészetében megcsodálunk, a Štúr körül csoportosuló költők műveiben is megtaláljuk. Ugyanazokat a történelmi alakokat, akik a magyar társadalom haladó erőinek egykori harcában kiemelkedő szerepet játszottak, a magyar és a szlovák költészet egyformán megénekelte: Zrínyi Miklóst, Csák Mátét, Mátyás királyt stb. A növekvő nacionalizmus idején ennek a költészetnek az a vonás szabta meg különleges helyét, hogy nem találjuk benne a nemzetiségi ellenségeskedés nyomát sem, a nép feletti uralomra törő osztályok és rétegek harca fölé emelkedve egybehangzik a költők hangja, akik őszintén kívánják a békeszerető és egyenjogú nemzetek közötti kapcsolatokat. Petőfi forradalmi helyzet-felismeréséhez: „Magyar szabadság — világszabadság!” — harmonikusan kapcsolódik Janko Král’ szenvedélyes verse:

¹² Ludovít Štúr: *Listy (Levelek)*. I. köt., Bratislava, 1955.

¹³ Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. 13. l.

Ne hívjátok nemzetiségnek
vágyainkat, tetteinket,
mert az eljövendő-jövő
mint bolondokat kinevet!

Arany Toldija ugyanúgy a nemes, bátor lélek és a nemzeti hősiesség megtestesítője, mint Sládkovič Martinja a Detvan című epikus költeményben. Amikor Petőfi a kutyák szolgálai sorsát az üldözésnek kitett farkasok szabad életével hasonlítja össze, az az erkölcsi magaslat, amelyről az úri felfuvalkodottság és üresség dohos voltát ostorozza, szerves összefüggésben van a harcos kritikával, mely saját kora hibái ellen irányul ugyanúgy, ahogy ezt Štúrnál is, de különösen Janko Král'nál látjuk. Ez utóbbi a közügyek állapota miatt búsul, akárcsak előbb a magyar költészetben Kőlcsey és a magányba vonul a szemrehányások és marcangoló önvádak sokasága előtt: „Minek jöttem én mint élő a halottak közé?” amikor „nemzetiségünk szétszórva s átok fekszik rajta”. A forradalom látomása még annak legyőzése után sem hagyta el azt a nyugtalan lelket, amikor a népek tavasza után — melyet ő és társai az 1848-as forradalmi évben láttak — a meddőség és némaság évei következtek. „A Szó” című versében, melyet az 1860-as októberi dekrétum kiadása után írt, s amely szerint az uralkodó a történelmi országgyűlések elismerését ígerte és a nemzetnek a birodalomban való egyenlőségét hangoztatta, a kiábrándult forradalmi költő az ilyen kijelentések hamisságára figyelmeztet:

Mondta holló a hollónak,
Tovább is csipkedni fognak,
Ígérettel hitegettek,
Nem hiszünk, csak a tetteknek.

S a továbbiakban egész költészetének krédóját mondja ki:

Horvát, magyar testvéreink,
kapják is meg, mi jár nekik;
jogsértést már nem akarunk,
mind egyforma urak vagyunk.

*

Štúrnak és nemzedékének a helyzete a még elmaradt és fejletlen szlovák életben még jobban hangsúlyozza a társadalmi és kulturális haladásért folytatott harcuk drámai jellegét. Ha az irodalmat arra a színvonalra akarják emelni, mint a szomszédos nemzeteké, harcolniuk kell az irodalmi nyelvért. Ha gazdasági, politikai és kulturális reformokkal akarnak a nemzet elé lépni, folyóiratért kell küzdeniük. Ha könyveket kívánnak kiadni, először a Tatrin egyeletet kell megalapítaniuk, melyet azonban a hatóság nem engedélyez: Ha a gyakorlati feladatok megvalósítására akarnak áttérni, melyekkel egyesítenék a „szétszórt nemzedéket” és megszabadítanák az „átoktól”, meg kell kezdeniük az iskolákban a diákegyletek, az anti-alkoholista egyletek, vasárnapi iskolák szervezését, iparosokat és parasztokat természettudományokra s történelemre kell tanítaniuk, a nemzet múltjával kell megismertetni őket, melyről a nemzet eddig semmit sem tud. Tevékenységük jellege nemzetébresztő munkára emlékeztet, de csúcspontjain a magyar márciusi ifjúság forradalmi pátoszának színvonalán és az Ifjú Németország, Ifjú Olaszország és Ifjú Lengyelország polgári forradalmi szervezeteinek színvonalán van. Magyarország és nevezetesen Szlovákia elmaradottsága és azon gondolatok közé, melyek az emlékeztető 1848-as évben a nemzeteket megmozdították, illeszkedik be a nép iránti őszinte odaadással végzett tevékenységük, a földesurak elleni plebejus álláspontjuk,

de hibáik és tévedéseik is, melyeket a magyar forradalom leverése után maguk is keserűen ismertek fel, de pontosabban, mint a későbbi idők nacionalista történészei.

A viszonyok fejletlensége okozta, hogy nem érték el a forradalmárok színvonalát, akik már tettekre változtatták ideológiai és irodalmi elméleteiket, a barrikádokra léptek és a forradalmi nép élére álltak. De ha ilyen alkalom adódott, kihasználták. Windischgrätz Prágát bombázó és a felkelő prágai népet kegyetlenül mészárló katonasága ellen fegyverrel a kezükben barrikádra léptek. S amikor kitépték a kezükből a fegyvert, újból tollat ragadtak, mellyel befejezték azt, amit karddal nem tudtak kivívni. Aktív harcosok akartak lenni, de előbb nemzetébresztő költőknek és nyelvtudósoknak kellett lenniök. Többségükben teológusok voltak, de azt hirdették, hogy a szlovák életet nem szabad csak a templomra korlátozni... A Bastillet akarták megdönteni, de előbb az előítéleteket és a középkori felépítmény sötétségét, a vallási alázat, az egyház és a világi hatalom iránti szófogadás szellemét kellett megdönteniök. Ők voltak az elsők, akik a nemzetnek szentelt szolgálat intenzív életéből eredő szenvedélyt a költészetbe ültették át. Költészetükben a szerelmet a hazaszeretettel kötötték össze, a hazaszeretetet pedig az egész emberiség szeretetével. Ezért ma is a szlovák nép erkölcsi felkészültségének támaszai és szilárd alkotórészei. A fölé a tragikus ellentmondás fölélé, amely őket arra az oldalra kényszerítette, amelyet gyűlöltek, mint a szabad nép mai történelmének élő záloga, a nagy tettekre való áldozatkészségük, plebejus demokratizmusuk, művelt nemzet nevelésére irányuló igyekezetük — mely az ellenség előtt nem hajt fejet — nagy művészetük — mely a szlovák ember legnemesebb gondolataiból és vágyaiból táplálkozott — szorgalmuk és munkaszeretetük, az igazság és szépség iránti természetes ösztönük kiemelkedik. A nagy szláv birodalomról való megvalósíthatatlan látomásuk fölélé — melyben nem lesznek elnyomott nemzetek, melyben azok a harmonikus kapcsolatok fognak uralkodni, melyeket romantikusan idéztek fel az ősrégi történelmi időkben a jelenkorban —, mint élő zálog ömlik át gondolkodásunkba, humanizmusuk, a jövőbe, az emberbe vetett hitük, melyről vallották, hogy egyszer majd elismerik mindazt, ami nemes és fennkölt, ami őket a közügyekről való gondoskodásra serkentette. Rájuk is vonatkozik az, amit Král' önmagáról írt :

Sötét éjnek vagy fénypontja
s nem elemem áldozatja,
lámpa az elfeledt házba',
az elfeledt sírnak bokra.
Idők múltán sírok nyílnak,
erdők, mezők szólni fognak
és téged örök időkre
vésnek emlékezetükbe.

Világítótoronyok voltak az éj sötétjében és azok maradtak még ma a napfölkelte után is. A szabad szlovák nép büszkén vallotta magáénak műveiket, értékeit átmentette a rabság, a szlovák erdőn-mezőn vívott véres harcok évszázadán át a mába, megtisztította a koruk okozta hibáktól és tévedésektől, s szocialista tartalommal telítette.

Sziklay László barátom könyvében találunk egy helyet, ahol Gáspár Imre — az elfelejtett századvégi magyar író — visszaemlékezését idézi az öregedő Sládkovičsal való találkozásáról : „A költő az udvarban fogadott — az illatos hársfa alatt ült, a napsugár koszorút font feje köré. Félttem, hogy esetleg költői elmélyülésében zavartam meg.

Szavamra, hogy ebből az alkalmából köszönöm neki a fényt, amely az ő költői dicsőségéből nekem is jutott, ezekkel a szavakkal válaszolt : „A szlovák költőnek nincsen dicsősége!”

Ó, nagy férfiú — folytatja Gáspár — mégiscsak dolgoztál éjjel és nappal, mégiscsak tudtad, hogy ha ma el is marad a dicsőség, lehet, hogy már síremléked alatt, egyszer mégiscsak eljön s a megtagadott koszorú helyett — arra százat tesz majd.”

Ez az ünnepi irodalmi est is a Štúr-korszak költői alkotásainak szentelt koszorúja. Nem is a sírra helyezett koszorú, hanem az elismerés, a dicsőséget elért élő mű elismerésének szimbóluma. De több is, mint a magyar és csehszlovák nép mai kapcsolatainak jelképe. A közös sors törvényszerűségeinek kifejezésre juttatása, mely már régóta meghatározta nemzeteink közös történelmét, azoknak az ellentmondásoknak és sajátságoknak ellenére, melyekből az újjászülető ifjú erő, a feltétlen szabadság és nemzeteink igazság és szépség iránti természetes ösztöne nőtt ki, mely életünk törvényévé lett.

BENEDEK MARCELL

NAPLÓMAT OLVASOM*

„Elhatároztam, hogy író leszek!”

1893 karácsonyán. Elhatároztam, hogy író leszek! . . .

Tudom, hogy vakmerő elhatározás ez egy 3. elemistától, akit még ősszel (éppen 8. szül. napján) összeszidott a házitanítója (Földes bácsi, Édesapának volt iskolatársa és most segéd-szerkesztője a *Nemzeti Iskolá*-nál; otthon tanít, csak jövőre fognak iskolába járattni), szóval összeszidott, mert az összes füzetemre és könyveimre csúnya macskakaparással írtam rá a nevemet, mert azt gondoltam, hogy egy 3. el. oszt. tanuló már írhat olyan csúnyán, mint a felnőttek. Emlékszem, Földes bácsi azt mondta: ne csúnyán akarj írni, ha olyan nagy legény vagy, próbálj olyan szépen írni, mint apád! Nem értettem meg mindjárt, mert Édesapa írása nem csúnya ugyan, de mégsem olyan, mint egy szépírás-minta. De gondolkoztam és most már értem, hogy nem az írás külalakjáról beszélt. Nem is a helyesírásról, ámbár az nagyon fontos. Büszke vagyok a helyesírásomra. Amikor az 1. elemiből magánvizsgáztam, az igazgató úr, meg az iskolaszéki tag előtt, és Édesapa is ott volt, az igazgató úr az ölébe vett és úgy kérdezett. Aztán leültettek az asztalhoz és diktáltak nekem. Amikor az igazgató úr elolvasta, csudálkozva kiáltott fel: Soha életemben nem láttam 1. el. isk. tanulót, aki egyetlen helyesírási hibát sem ejt! Azóta is vigyázok a helyesírásra!

De ne hidd, kedves olvasóm, hogy csak ennyi közöm van az irodalomhoz. Amikor Földes bácsi elvitt a Történelmi Képtárba és elmagyarázta a képek tartalmát, pl. Mátyás király legyőzi Holubárt, vagy Dobozy Mihály és hitvese stb., én ezekből mind elbeszélést írtam. Nagyon kíváncsi vagyok, más elemisták is szoktak-e így írni. Sajnos, nem ismerek egyet sem. Szeretnék is már iskolába járni, de eddig nem engedtek, mert olyan vékony vagyok és annyit betegeskedem. Mondogatják, hogy háromszor mentettek ki a halál torkából.

Hát ez az oka annak, hogy nem adtak iskolába és nem is igen ismerek más gyereket, mint a testvéreimet. Nagyon szeretjük egymást, ámbár én egy kicsit irigykedem rájuk, ők mind olyan jól alszanak, én meg annyit gondolkozom mindig elalvás előtt! Öten vagyunk, de a két kicsi, Loli és Elek (Szipitykó) még nem számít. Jancsi ötnegyed évvel fiatalabb nálam, Mariska meg űtána egy évvel következett. Őt Aranyvirágnak keresztelte el Édesapa, gyönyörű szőke haja miatt. Nekem is van melléknevem, de nem olyan költői. Engem Lajbi-nak neveznek Édesapa íróbaratai, mert őt Zekének becézték, amikor székely kabátjában közéjük került, s ez volt írói álneve is. Azt mondták, hogy a Zeke fia csak Lajbi lehet.

Édesapa sokszor magával visz, ha kiadóknál vagy szerkesztőségekbe van dolga. Sok híres író ismerek már és mind nagyon kedvesek voltak hozzám. Egyszer az Athenaeum épü-

* Ezen a címen készül Benedek Marcell önéletrajza, amelynek irodalomtörténeti érdekű részeitől alább szemelvényeket adunk. Az önéletrajz formája iktív napló az író nyolc éves korától (1893) szülei haláláig (1929). Minden esztendő anyagához reflexiók fűződnek 1953–55-ből: ezek részben visszatekintő önbírálatot adnak, részben pedig, szabad asszociációk segítségével, időrend nélkül, a legutóbbi napokig elmondják az író életét. A szerk.

letébe mentünk, egy sárga, egyemeletes házba, közel a Hatvani utcához. Itt adják ki Petőfi költeményeit, mondta Édesapa. Vadnay Károly bácsihoz mentünk. Nagyon öreg és a *Fővárosi Lapokat* szerkeszti, amelyben csak vers és elbeszélés van. Kérdezte, nem hoztam-e kéziratot a lapjának. Szégyeltem magamat és hallgattam. Édesapa azt mondta: én azt hiszem, hoz majd, Károly bátyám. Szeretném megérni, mondta Vadnay bácsi.

A Franklinnál is voltunk, az sokkal szebb és nagyobb, mint az Athenaeum. Itt Arany Jánost adják ki. Én a szomszéd házban születtem, de már nem ott lakunk. Apa beszélgetett az egyik igazgatóval és egyszer csak hallom, hogy valakiért föl kell üzenni a nyomdába. Édesapa megkérdezte: föl mernél-e menni? Úgysem láttál még szedőtermet. Tudom, miért kérdezte. Otthon mindig bosszantanak a féltékenységem miatt. Nem szeretek egy boltba bemenni, zavarba jövök, ha a segítők kérdeznek valamit, és attól is húzódozom, ha ismerősökhöz küldenek valami üzenettel. De az igazgató előtt szégyeltem mutatni a gyávaságomat és azt mondtam, szívesen fölmegegyek. Megmagyarázták, merre kell mennem. Az üzenet az volt, hogy Horák mettől úr legyen szíves lejönni az igazgató úrhoz. Főlrtem és dobogó szívvel álltam meg a szedőterem ajtaja előtt. Összeszedtem a bátorságomat és benyitottam. Egy pillanatig kábultan néztem a sok embert, aki egy-egy ferde, sok négyszögre felosztott állványról gyorsan kapkodva szedett valamit a balkezében tartott valamibe. (Édesapa azóta megmagyarázta, hogy az ólombetűket rakják az ún. szedővasba, s ha egy sorral elkészültek, azt leteszik a többihez az asztalra.) Egyszerre csak megáll előttem egy bozontos barna szakállú kis ember, feketefoltos köpenyben. Próbálok hangot adni, de már rámszól: Vegye le a kalapját. Szerettem volna a föld alá süllyedni. Széles, felhajló karimájú szalmakalap volt rajtam, nem is szerettem, mert gyerekesnek tartottam, leggyerekesebb az volt benne, hogy gumiszalag erősítette a államhoz, nehéz volt föltenni és levenni, az igazgató szobájában is a fejemen volt. Most ijedten leráncigáltam. Nem tudom már, hogyan makogtam el az üzenetet. Kiderült, hogy éppen Horák úrral beszélök. Velem együtt jött le az első emeletre s közben kérdezgetett olyanokat, amiket gyerekektől szokás, hányadikba járok, hogy tanulok stb. Nem látszott rajta, hogy haragudnék a kalap miatt, de én olyan zavarban voltam, hogy hülyének tarthattam. Különben is mindig rosszul éreztem magamat olyan emberek közt, akik semmit sem tudnak rólam, ezért sem szeretek boltba járni. Megszoktam, hogy Édesapámnak a *Magyar Hírlapba* írt tárcáiból meg a könyveiből mindenki ismeri a gyermekeit, tudja, hogy mi történt a gyerekszobánkban, hányan vagyunk és melyiknek milyen kedves esetei voltak. Aki ezt nem tudja, azzal én nem tudok beszélni.

Hát most pedig tudd meg, kedves olvasóm, azt, amit mostanáig olyan nehezen hallgattam el, pedig azért ültem le, hogy ezt megírjam: *megjelentem nyomtatásban!* . . .

Úgy-e, meg vagy lepve, kedves olvasó? Megvallom, én is meg voltam lepve, amikor a karácsonyfa alatt, az ajándékba kapott könyvek tetején — *Petőfi összes költeményei, Az új földesúr* Jókaitól — meglátom a *Kis Világ* karácsonyi ajándékkönyvét. A *Kis Világ* a *Magyar Hírlap* gyermeklap-melléklete. Édesapa és Kürthy Emil bácsi szerkesztik. Édesapa néha megengedi, hogy segítsek neki a lap korrektúrájában, mert olyan jól tudom a helyesírást. Az ajándékkönyv egy 32 oldalas, kis szürke füzet. Kinyitom és tüstént rásik a szemem egy rajzra, amelyen egy kisfiú meg egy csacsi áll egy gerendán ferdén keresztülfektetett deszkán — fenn a fiú, lenn a csacsi — meg a következőre, ahol a csacsi már szalad, a gyerek pedig lehengeredett a deszkáról. A két rajzhoz képmagyarázat tartozik, majdnem két oldal a kis füzetben. A címe: *Melyik a nagyobb csacsi?* Alatta pedig az író neve: *Mirci-Murci-Marci*. Olvasni kezdem. De hiszen ezt én írtam! Ősszel beteg voltam, Édesapa odahozta ágyamhoz a két rajzot s megkérdezte: írnál-e hozzá képmagyarázatot? Sok ilyet olvastam már. Egyszeribe megírtam. Édesapa elolvasta, mosolygott, megsimogatta a fejemet és eltette az írást. Azóta nem hallottam róla és most . . . nyomtatásban láttam!

Hát most már tudod, kedves olvasóm: ezért határoztam el, hogy író leszek! . . .

Találkozás a magyar nemzettel

1894. március 15. Soha életemben nem voltunk ilyen szomorúak nemzetünk legnagyobb ünnepén. Kossuth Lajos súlyos beteg!!! . . . Mostanában minden reggel elkérem a szobalánytól az újságot, mielőtt Édesapához beviszi és izgatottan keresem az orvosi jelentést. Nem sok jó van benne! Kossuth Lajos 92 éves! Micsoda életkor! Mintha Isten testben is örökéletűnek szánta volna nemzetünk halhatatlan fiát! Édesapa is, Földes bácsi is sokat beszélt róla, és én, aki lángolóan lelkesedem a népszabadságért és szívemből gyűlölöm az elnyomó Habsburgokat, az aradi 13 hőhérait, szívesen meghalnék, ha életem árán Kossuth életét meghosszabbíthatnám!

Március 21. Meghalt! . . . Édesapa hozta a hírt a szerkesztőségéből. Görcsös sírásra fakadtam, alig tudtak lecsendesíteni. Kis testvéreim ijedten néztek és ők is pityeregni kezdtek. Óh, Istenem, ők még nem sejtik, mit veszített hazánk és nemzetünk! . . .

Április. Sokáig nem nyitottalak ki, kedves naplóm! Izgalmas napokat éltünk át. Kossuth temetésére készült az ország. Hazahozták, feleségének és leányának holttestével együtt. A gyáva kormány nem merte érdemeit törvénybe iktatni! Mindennap sokszor szaladtunk az ablakhoz: jönnek a tüntetők! Abcugolták a gyáva minisztereket, az aljas kormány-pártot. Közben az újságok leírták a szent holttesteket hozó vonat utazását. Mindenütt lelkes tömegek tódultak az állomásokra és virággal halmozták el a vonatot. Csak Ausztriában zárták el a közönség elől! Igen. Ferencz József holtában is retteg nagy ellenfelétől! Nem látja be, hogy neki használna legtöbbit, ha koszorút küldene ravatalára! De jól van ez így, csak táplálja tovább gyűlöletünket az elnyomó Habsburgok ellen!

A város tele fekete zászlóval és drapériával. Velünk szemközt a New York-palota hatalmas oszlopait egészen feketébe vonták.

A mi erkélyünkről is leng a gyászlobogó.

A temetés napján, március 31-én, már reggel az egész család az ablakokba telepedett. Rokonok is jöttek, hogy tőlünk nézzék, mert a menet az Erzsébet körúton vonul végig. Idegenek pénzért akartak ablakot bérelni nálunk, de ablak helyett ajtót mutattunk nekik.

Óh, ha le tudnám írni ezt a menetet, a koszorúskocsikat, a halottaskocsi nyomában vonuló tömeget! Körülöttem sokat beszéltek arról, kik voltak a politikusok és egyéb nagyurak közül, akik gyáván megszöktek a temetés elől! Mit bántam én! Jöttek, tizenhatos sorokban, a körút egész szélességében, órákon és órákon keresztül, az egyszerű emberek, az ország népe! Férfiak, nők lassú, méltóságos lépésekkel, komoly, megilletődött arcok, sok Kossuth-szakáll, csupa fekete ruha, fekete kendő, táblák, alföldi, dunántúli, felvidéki, erdélyi falvak, városok nevével, néha megrekedt a menet, de ekkor sem bomlott fel, a csöndet egy hang sem törte meg, gyász ült arcokon, ruhákon, szívekben! Talán dac is, hiszen a hivatalos urak bizonyosan nem örültek annak, hogy az egész ország népe fölkerelkedik, Pestre zarándokol és megszegyeníti őket hitvány megalkuvásukért, gyáva elsomfordálásukért!

Nem mozdultunk az ablaktól, étlen-szomján vártuk meg mindnyájan, hogy a menet vége is bekarányorodjék a Kerepesi útra. Amikor eltűnt szemünk elől, Édesapa odalépett hozzám, könnyes szemmel tette kezét a vállamra és azt mondta:

— Jegyezd meg ezt a napot, édes fiam, elmondhatod, hogy szemtől-szembe láttad a magyar nemzetet.

A Thália

(1903—1909)

Verőfényes őszi délután. A verőfény hírért Lukács Gyuri hozta meg a Vörösmarty utcai ebédlőbe, ahová déli verőn sem süt be a nap. Hamar elűntük a négy ajtó csukogatását és sétálni mentünk a Duna felé. A Petőfi térnél megpillantottunk egy indulni készülő hajót. Felpattantunk rá és elhajókáztunk a Margitsziget felső végéig, hogy onnan majd gyalog jöjjünk vissza.

A hajón a színházakra terelődött a szó. Ez most leggyakoribb témánk. Sokat járunk színházba és rendszeren bosszankodunk mindenben: előadott és elő nem adott darabokon, játéktípuson, rendezésen. Úgy érezzük, hogy a Nemzeti Színház megállt valahol 1850-nél, a Vígszínház 1880-nál — az egyikben modoros, éneklő beszéd uralkodik, a másikban olyan naturalizmus, amely minden darabot ugyanazzal a „természetességgel” pörget le, akár illik hozzá, akár nem. Igazán modern darabot egyik sem mer játszani; a Nemzeti Színház Ibsen *Nóra*-jáig jutott el, a Vígszínház kipróbált hatású franciákból él.

— Az állami és az üzleti színház mindenütt a világon ezt csinálja, — mondja Gyuri. — Csakhogy a franciáknál, németeknél vannak avantgardista színházak s azoknak az eredményeit lassan átveszik a többiek is...

Nem először beszélgettünk Antoine Théâtre Libre-jéről, Brahm *Freie Bühne*-jéről, amelyek már a 80-as évek óta harcolnak a modern drámáért, modern színjátszásért és rendezésért. Sok darabot ismertünk, amely színrekerülését nekik köszönhette, de ezeknek előadására nálunk gondolni sem lehetett.

Most szóba hozott Gyuri valamit, amiről eddig nem hallottam.

— Bécsben egyetemi hallgatók csináltak egy színházegyesületet... ilyesmivel kelene nekünk is megpróbálkoznunk.

Engem első szóra lángbaborított ez a gondolat.

— Igen! Ezt kell megpróbálni! És meg is fogjuk!

Gyuri bölcsen mosolygott hirtelen lelkesedésemel és kezdte a nehézségeket felsorolni. Kivel? Mivel? Hogyan? Miből?

Én nem tágitottam.

— Vannak értelmes barátaink, akikkel elindíthatjuk a dolgot. Pénz nem kell sok, azt összeszedjük nénik-bácsik közt — a ti tánctanfolyamotok résztvevőit rászabadítjuk a Lipótvárosra. Műkedvelőkkel játszhatunk, mint Antoine... azokat nem rontotta még el a színi akadémia.

Nem sokat láttunk visszafelé jövet a sziget gyönyörű őszi lombjaiból, a *Cyrano V.* felvonására emlékeztető levélhullásból. Az avant-garde színház gondolata egyformán lelkesített mindkettőnköt, de Gyuri az advocatus diaboli szerepét játszotta saját eszméjével szemben — én pedig bízam és nem engedtem magamat elcsüggeszteni.

Késő estig voltunk együtt. Nem határoztunk semmit, de én tudtam, hogy nem hagyok nyugtot Gyurinak, amíg nem kezdünk hozzá a dologhoz.

Gyuri megismertetett egy jogász-kollégájával. Azt mondja, ragyogó eszű fiú. Bánóczy Lászlónak hívják, az irodalomtörténész Bánóczy József fia. Beszélt vele a színház eszméjéről. Bánóczy tökéletesen meggyőzte arról, hogy ezt ma nálunk lehetetlen megvalósítani. Össze is akart hozni bennünket, hadd lássak én is tisztán.

Nos, megvolt a találkozás. Bánóczy kistermetű, zömök fiú, kézszorítása, tekintete, erősen tagolt beszéde csupa energia. (Ilyen ember ne tudná a mi színházunkat megcsinálni?)

Hosszú volt a vita. A józan ész két képviselője harcolt az én naiv rajongásom ellen. A végén — én győztem. Mielőtt elváltunk, már megszövegeztük a tájékoztatást kérő levelet a bécsi *Akademischer Verein*-hez és összeállítottunk vagy száz darabcímet: a leendő modern színház műsorát.

— — — Az avant-garde színház dolgában egy darabig nem történt semmi. Aztán egyszerre csak üzenetet kaptunk: Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház segédrendezője, hírt hallotta tervünknek és beszélni szeretne velünk. Megjelentünk Bánóczy Lacival és Lukács Gyurival a Centrál-kávéházban. Szakállas, kerekképű, enyhén raccsoló fiatalember fogadott (nálunk talán 6—8 évvel idősebb). Hamar megértettük egymást; megállapodtunk abban, amit mi amúgy is terveztünk, hogy a vállalkozást egyesületi alapra helyezzük és most már haladéktalanul megkezdjük a szervezést.

— — — Január 24-én megvolt az első értekezlet Gyuriék lakásán. Bánóczy elnökölt. Úgy látszik, akármennyire ódzkodik is (főleg zsidó volta miatt) — vállalnia kell az elnökséget. Magyarországon mindenhez könnyű elnököt találni, de ettől a vállalkozástól mindenki fél, egyik visszautasítást a másik után kaptuk, s aki végre vállalta volna, olyan népszerűtlen volt barátaink körében is, hogy sürgősen meg kellett szabadulnunk tőle. Maradt Bánóczy. Én bízom eszében és energiájában.

Az értekezleten vagy harmincan voltunk, fiatal tanárok, filozófusok (Szilágyi Sándor, Lengyel Miklós, Bauer Herbert, aki Balázs Béla néven kezd írni, Glück Kálmán, Hóman Bálint, Polgár Géza, Tóth András — és muzsikusok is, Kodály Zoltán, Toldy László stb.)

Megszövegeztük a taggyűjtő felhívást és munkához láttunk. Tánckurzuson szerzett barátaink nagyon szépen dolgoztak. A szerény, félénk Dalnoky Lujza nekem nyújtotta át gyűjtése eredményét : több mint másfélezer korona volt, a további kötelezettségekről nem beszélve.

— — — Március 27. Alakuló közgyűlés a Vasúti és Hajózási Klub termében. Hevesi Sándor elmagyarázza céljainkat. Az alapszabályokat elfogadják. Nevünk: *Thália-társaság*. Elnök : Bánóczy. Minden tényleges hatalom hármunknak, a „művészi bizottság”-nak kezében. Hevesi a „főlkért szakember”.

— — — Közben nem feledkeztünk meg a *Thália*-ról. Bújtuk Glückkel a könyvkereskedéseket. Modern darabokat kerestünk. Amikor a művészi bizottság nyaralni indult, még nem tudtuk, mi lesz a megnyitó darab.

Kutatásunk során kezünkbe akadt a Reclam-Bibliothek egy füzete : Csehov *Sirály*-a. Elolvastuk és mind a ketten megállapítottuk: megvan a megnyitó darab! Tudtuk, hogy Gyuri és Laci Berlinben vannak (körütagásunk során találkoznunk is kellett) —sürgősen táviratot menesztettünk nekik : „Reclam . . . ennyi és ennyiedik szám.”

Hamburgból egy D-Zug valósággal elröpít Berlinbe. Gyuri és Laci a maguk penziójában szereztek nekünk szobát. A beszélgetés főtémája természetesen a *Thália*. A *Sirály*-ra ők már előttünk is gondoltak. Tőlük tudjuk meg, mit jelentett ez a darab Sztaniszlavszkij Művész-színházának életében. Abban maradunk, hogy ha jól ki tudjuk osztani a szerepeket, csakugyan ezzel a darabbal indulunk : ennek sokatmondó program-jelentősége is lesz.

— — — A *Thália* iránt érdeklődő ifjúság megrohanja a könyvesboltokat. A *Sirály* Reclam-beli fordításának minden példánya elkél, sietve újra kell rendelni . . . Mi azonban, seregszemlét tartva színészeink és műkedvelőink között, hamar belátjuk, hogy a darabot egyelőre nem tudjuk „kiosztani”. Különböző is : mielőtt elhatároznók, hogy mit játszunk, tudnunk kellene azt is : *hol?* A kérdés könnyűnek látszott — és szinte megoldhatatlan. Nincs Pesten színjátszásra félig-meddig alkalmas terem, amelyet akár a legalkalmatlanabb időre is megkaphatnánk. Egyre lejjebb-lejjebb kellett szállnunk az igényeinkkel. Már tudtuk azt is, hogy mit játszunk : négy különböző stílusú egyfelvonásost, hogy művészi elvünket, a szerzők stílusához való alkalmazkodást, mindjárt az első estén megvilágítsuk. Goethe, Courteline, Edward Brandes, egy Mongré álnévű német az első szerzőink. Már javában próbálunk Lukácsék Széchenyi utcai ócska házában egy üres lakásában — és még nem tudjuk, hol lesz a bemutató. A sok visszautasítás, hiábavaló tárgyalás vége : a Rottenbiller utcába, Feld papa gyermekszínházába kell majd becsődíteni — nemcsak ifjú, modern híveinket, hanem pénzes pártfogóinkat is!

Minden próbán ottvagyunk ; sokat tanulunk Hevesitől. Én különösen arra figyelek, amikor *beszélni* tanítja a színészeket. Nem nagy hang kell, hanem gondosan tagolt kiejtés! Ennek még tanár koromban is hasznát vehetem.

— — — Az első este első darabjának, Goethe *Testvérek*-jének egyik próbáján kínos dolog történt. Erőt kellett vennem magamon, hogy személyi okokból mindjárt a kezdet kezdetén el ne szakadjak a szívemhez nőtt vállalkozástól.

Wilhelm szerepét Galamb, Fabricét Lehel játszotta, a leány Moly Margit volt, a Hevesi mellett „szakemberként” szereplő Moly Tamás testvérhúga. Galambban Hevesi nagy színészi tehetséget látott. Minden rendben lett volna — de egyszer Lehel szokott nyersségével szólt rá Moly Margitra, aki valahol túlságosan hosszú szünetet tartott :

Nyögje már ki!

Színházban ennél cifrább szavak is szoktak elhangzani, de Moly Margit érzékenyen fogta fel a dolgot és sirva ment le a dobogóról. Hevesi és a művészi bizottság tüstént összeült, mint bíróság. Elhatározták, hogy példát kell statuálni : A *Thália*-ban tilos minden modor-talanság. Nem tudtam megakadályozni az ítéletet : Lehel közreműködéséről lemondanak. Galamb, igen helyesen, tüstént azonosította magát régi barátjával : együtt távoztak. Érzésem szerint nekem is ezt kellett volna tennem, de a barátságon győzött az ügghöz való ragaszkodás. Galamb és Lehel nehezen bocsátottak meg nekem.

— — — November 25-én, pénteken megvolt a *Thália* bemutató előadása. Őszinte siker. Színészeink közül Forgács Rózsit, Dobi Ferencet, Sándor Józsefet, Kürti Józsefet egyszerre fölfedezte a közönség is, a kritika is. Forró Pál, a fiatal író, az egyetlen műkedvelő, aki (két szerepben is) kellemesen tűnt fel. Egy kis szerepet Bauer Herbert is vállalt (álnéven), éppen csak hogy a színpaddal közelebbről megismerkedjék.

(A jegyeket a Széchenyi utcában árusítottuk. A bemutató délutánján én voltam az utolsó inspekciós, már szmokingban. Amikor egy ridegképű ismeretlen úr két hatkoronás jegyet váltott, távozása után kánkánt táncoltam.)

A *Thália* nem maradhat meg a gyermekszínházban, ez nyilvánvaló. Új harcok kezdődnek a helyiségért. Közben próbáljuk Strindberg sötét drámáját, az *Apá*-t — ismét úgy, hogy nem tudjuk, hol fog színré kerülni. A nő főszerepre fölfedeztünk egy már nem egészen fiatal; nyugodt, anyás modorú leányt : Forrai Rózsit. A szerep ridegsége idegen a természetétől, annál csodálatosabb, hátborzongató tökéletességgel játssza már az első próbákon is. Remek előadás lesz, ha megérijük. A kapitány Kürti József; Doktor Jánosnak és Sándor Jósának van még nagy szerepe.

— A bizonytalanságban ellanyhul a munkakedvünk. Megesik, hogy minden különösebb ok nélkül három hétig szünetelnek a próbák. A *Thália* kávéházakban él, a *Magyar Világ*-ban, aztán a *Baross*-ban. Odajár közénk Pethes Imre, mindnyájunk színész-ideálja, a „Fejedelem” — az egyetlen, akit nem lehet utánozni, mert nincs „modora”. Másik színész-barátunk Horváth Jenő, a kövér „Tutyu”. Késő éjszakáig elbölcseledünk és humorizálunk velük, Hevesivel, Moly Tamással, Márkus Lászlóval. A kávéházban kezdek rászokni a cigarettázásra. Tárca nem hordok, a pincénnél vásárlók egy-egy estére valót.

Különböző befolyásokat mozgatunk meg. Végül is, a Nemzeti Színház, heves gyűlölködését legyőzve, engedélyt kapunk, hogy a Várszínházban játsszunk. Görög ajándék : a pestieket nehéz a Várba felcsalni, a budai polgárok nem vesznek rólunk tudomást. Az *Apá* első (és egyelőre utolsó) előadására csak háromnegyedrészen telik meg a színház. A Nemzeti gyűlölködése a jegyszédőkre is elragadt. Lehet, hogy titkos utasításuk is van : egész előadás alatt lármásan jönnek-mennek a folyosókon, hangosan csapkodják az ajtókat. Benn : siker, ámbár érezzük, hogy Strindberg megfagyasztja a vért a mi közönségünkben is.

— — — Három hét múlva újabb bemutató, most már robbanó sikerrel. Hebbel *Mária Magdolna*-ját játsszuk ; a leány szerepében Forgács Rózi mint kész, nagy tragika áll a közönség előtt. A többi is — Kürti, Dobi, Sándor, Doktor — tökéletesen olvad bele a Hevesi-teremtette együttesbe. (Az én gimnazista-kori fordításomat nem lehetett felhasználni; arra, hogy teljesen átdolgozzam, nem értem rá : alapvizsgára készültem. Márkus László fordította le úgy, hogy előbb törölték a kihagyandó részeket.)

A *Mária Magdolna* bemutatóján összeölelkezett az örök-igaz művészet két távoli nemzedéke : Prielle Kornélia megjelent egy páholyban és felvonásközben virágot osztogatott a szereplők közt.

Ezzel az estével a *Thália* első szezonya véget is ért. A két első bemutató anyagát — az egyfelvonásosokat és a Strindberg-darabot — könyvben is kiadtuk.

A *Thália* történetében, úgy látszik, legsúlyosabb probléma a hely-kérdés marad. A Várszínházban nem lehet boldogulni. Kétségbeesésünkben elfogadtuk Moly Tamás ajánlatát: ő, rokonai kapcsolatai révén, el tudja intézni, hogy vasárnap délutánokra megkapjuk a — Folies Caprice helyiségét. Nemes bort nemtelenebb serlegből nem ivott még senki — de hát élet-halál kérdése volt. A megállapodást megkötöttük. És híveink (a férfiak huncut mosollyal, a tánciskolai barátok és az egyetemi diáklányok kíváncsi borzongással) megjelentek a *Solness építőmester* bemutatóján a Révai utcai mulatóhely kéteshírű nézőterén. És Ibsen itt is győzött, hála Dobinak, Forgács Rózsának és Hevesi rendezésének. (Engem negyven próba után is megrendít ez a darab. Az ifjúság bosszúja! Szentül hiszem, hogy ha megöregszem, nem fogok irigykedni a fiatalokra.)

Heyermans drámája, a *Remény*, a bezabiztosított és pusztulásba küldött rozoga hajó története, nagy sikerrel került színre. Ennek a darabnak nagy része volt abban, hogy Bánóczy megegyezett a szociáldemokrata párt vezetőségével: a *Thália* rendszeres előadásokat tart a szervezett munkásság számára; a jegyek ára minimális, éppen csak a napi költségek fedezésére elég. (Így is megvolt az az előnye, hogy a vasárnap délutánokat kihasználhattuk és színészeinket fizethettük.) Felújítottuk a munkás-közönség számára az *Apá-t*, *Mária Magdolná-t* és néhány egyfelvonásost is. A pártvezetőség ragaszkodott ahhoz, hogy minden alkalommal bevezető előadás magyarázza meg a darabot szocialista szempontból. Nekem nagy tanulság volt, hogy a munkás-közönség (asszonyostul) nagy figyelemmel, érdeklődéssel, feszült izgalommal hallgatta azokat a darabokat, amelyekhez mi a polgári közönségnek csak legkulturáltabb rétegét tudtuk becsalogatni — de a bevezető előadásokra nem volt kíváncsi; azok — bár fegyelmezett csöndben — észrevehető unalomba és közönybe fulladtak. A pártvezetőség nem vonta le a következtetést, de én levontam a magam számára: a művészetet nem kell szájába rágni a legegyszerűbb közönségnek sem. Rá kell bízni a művészetre, hogy hasson magától.

— — — A *Thália* próbahelyisége Lukácsék házából egy Szűz utcai műterembe került át. Regényes, stilszerű környezet. Bútorzata egy dobogó és néhány szék. Harmadik szezunk nagyszerű emelkedés. A társulat megszaporodott egy zseniális gyerekkel, aki most került ki a színiakadémiáról: Törzs Jenőnek hívják. Másik kitűnő új színészünk Garas Márton. Aztán itt van Báthory Giza. A *Vadkacsa* előadására Reinhardték is büszkéek lehetnének. Törzs volt Gregers Werle, Somlay Artur Relling doktor... Előadtuk *Nórá-t* is, a Törzs—Garas—Forgács Rózi trióval. Ibsent a munkásoknak is sikerrel játsszuk. Ki mondja, hogy a *Vadkacsa* érthetetlen?

Courteline kis darabjaiban a kövér Huszár Károly remekel. Pufinak becézzük.

Tavasszal magyar író avattunk. Eddig is játszottunk már darabot magyar szerzőtől. Szemere György *Siralomház-át* az első előadás után átvette tőlünk a Nemzeti Színház; egy pályázatunkon feltűnt egyfelvonásossal is megpróbálkoztunk; de Lengyel Menyhért *Nagy fejedelme* új író felfedezése volt. Ezen a zsúfolt tavaszon játszottuk D'Annunzio *Holtváros-át*, Márkus László díszleteivel — és befejezésül Hauptmann *Elgá-ját*. (Májusi vasárnap délután. A pénztárban Bálint Lulu ül és a közönség ostromának hatása alatt önhatalmúlag fölemeli a pótszékek árát!) Istenem, ha így emelkedünk tovább...

— — — A *Thália* sorsa a harmadik, gyönyörű szezón után, kétségbeesett küszködéssé kezd válni. Először is: pompás színészeket fedeztünk fel a nagy színházak számára és még csak sok pénzükbe sem került, hogy sorba elcsalják tőlünk a legjobbakat. Nem is haragudhattunk szegényekre, amikor a biztos kenyér kedvéért otthagytak bennünket a második garnitúrával.

De ennél is nagyobb baj, hogy a koalíciós kormány rendőrsége — a színházak ura — nem bocsátja meg nekünk a szocialistákkal rendezett munkás-előadásokat. A Folies—Capriceban nem engednek tovább játszani. „Tűzrendészeti szempontból” csak vasfüggőnnyel ellá-

tott színpadon lehet *befejezett cselekményű* darabokat előadni. A rendőrséggel szemben hiábavaló minden fáradozás, minden összeköttetés. Próbáljuk a sajtóban megtámadni: lehetetlen. A sajtó nem nyúlhat a kormánynak semmiféle expozitúrájához! Persze teljes sajtószabadság van, de . . . Legfőljebb a *Népszava* állna rendelkezésünkre, erre azonban gondolni sem lehet: többet árt, mint használ.

A *Thália* vezetése egészen Bánóczi Laci nyakába szakad. Hevesít utóbbi időben egyre jobban lekötötte a Nemzeti Színház, most meg a Népszínház-Vígopera veszi el minden pillanatát.

Apám levelet írt Apponyinak és elért annyit, hogy újra játszhattunk a Várszínházban. Az első este egyben az utolsó is: hiszen tudtuk már, hogy ebben az épületben nem boldogulhatunk. Visszakerülünk a Rottenbiller utcába. Itt most nem Feld papa, hanem Sziklai Kornél a gazdánk, Népszínpadnak nevezik a helyiséget. Jó ideig csak egyfelvonásosokat játszhatunk „tűzbiztonsági szempontból”. Régi közönségünkre már nem számíthatunk, de lassankint az olcsó helyáras munkás-előadások közönsége is gyérülni kezd.

Bánóczi kibéri az Intim-színpad helyiségét (a későbbi Omnia-mozgó). A bért és a színészeket fizetni kell (egyebek közt Lukács Gyuri zsebpénze is erre megy el) — az előadásokat nem lehet megkezdeni, a rendőrségnek egyre újabb tűzrendészeti aggályai támadnak. Laci közben vidéki körutakra viszi a társulatot. Így megélnék valahogy és egyben nagy kultúrmissziót teljesítenek. A *Vadkacsa*, *Nóra*, a *Remény*, *Mária Magdolna*, *Képzelt beteg* — olyan városokban, ahol azelőtt legfőljebb operettet játszottak! De nyilvánvaló, hogy ez a vég . . .

Ady Endre

(Párizs, 1908). Ha színházba nem megyünk, rendesen a Quartier Latin valamelyik kávéházában találkozunk magyar kollégákkal. Múlt este a nálunk néhány évvel idősebb Földessy Gyulával ismerkedtem meg. Együtt indultunk hazafelé egy omnibusz imperiálján. Szép, meleg éjszaka volt. Földessy egy Ady-verset idézett. Elárultam, hogy nem nagy barátja vagyok Adynak. Földessy egyszerre csupa tűz és láng lett és magyarázni kezdte Ady költészetét, szimbolikáját, mitológiáját. Az *alvó csókpalatot* választotta példának. Annyi Ibsen-darab és francia szimbolista költő után most értettem meg, hogyan kell Adyt olvasni. Úgyszólván egyetlen csapásra megnyílt előttem egy olyan világ, amelyről eddig lusta voltam tudomást venni. Döntő éjszaka volt . . .

(1910) Ady Lajos, a költő öccse, kollegám lett a Markó utcában. Óvatos, körültekintő férfiú, kínos pontossággal és szürkeséggel igyekszik ellensúlyozni azt a tényt, hogy rokona a nagy felforgatónak. Büszke arra, hogy óráin, mint irodalomtanár, soha meg nem említi a bátyja nevét.

Mindazonáltal megígéri, hogy megismertet Ady Endrével. A költőnek rajongó tisztelőjévé lettem a párizsi megvilágosodás óta, amelyet Földessynek köszönhetek. Az emberrel kissé félek megismerkedni. Babits Mihállyal, akinek költészetét közelebb érzem magamhoz, könnyű beszélgetni, mint egyszerű, szerény tanárral. Adyt a híre alapján gőgös királynak képzelem. Lélektanilag érdekel, hogyan egyesíti ezt a gőgöt a mecénásoktól elfogadott segítséggel.

. . . Néhány — egyébként jelentéktelen — találkozásunk éppen erre a kérdésre ad választ.

Maga az ismerkedés a híres *Három holló*-ban, az Opera mellett megbúvó éjszakai vendéglőben történik. Belépek az elfüggönyözött különhelyiségbe. Az asztalfőn Ady. Rövidlátó nagy, szép szemét bizalmatlanul, kutatóan hunyorítja össze, amikor az ismeretlen arc megjelenik előtte. De öccse már beszélt rólam; egy pillanat múlva azt a lenyűgözden barátságos arcot látom, azt a magyar-uraz tegezést halom, amely mindenkinek kijár, aki . . . nem barátja.

Sohasem próbáltam intimitásába befurakodni. Ami keveset megláttam belőle : véletlenül láttam meg.

Egyszer szállásának, a Meteor-szállodának terraszán ültünk késő éjszaka, amíg csak szemközt, a New York palota tornya mellett világosodni nem kezdett az ég. Szilágyi Sándor volt velünk, meg két *bócher*. Isten tudja, honnan kerültek oda. Ady elégedetten hallgatta alázatos, rajongó tiszteletük megnyilatkozását és a *Sirni, sirni, sirni* klasszikus héber nyelvű fordítását, amit az egyik bócher nagy szerénykedve felolvasott. „Nem is hangzik rosszul”. Traktálja a bóchereket cigarettával. Megkínál engem is, de amikor visszakinálom, a világ sűrű kincséért sem fogadná el. (Király : ezúttal néhány *princesas* erejéig.)

Odatéved az asztalhoz Bakti Gyula, a népszerű rikkancs. Ady régen barátkozik vele ; leülteti. Hozzám fordul és rettenetes franciasággal azt mondja :

— Azért érdekel ez a fickó, mert hasonlít hozzám. Nézd, állatias kiadásban az én arcvonásaim.

Megengedi a rikkancsnak, hogy hozasson valamit az ő kontójára. Bakti tejet rendel. Ady megkérdezi : miért nem iszik bort ?

— Nem akarok úgy járni, mint ön, — feleli a rikkancs.

Bennünk meghül a vér. Adyval soha nem beszélt így senki. Király, de nem az udvari bolondot tartó királyok fajtájából. Semmi érzéke a humor iránt.

Ő szólal meg először a mélységes csönd után :

— Menni, menni! Kifizetni és menni! — azzal odavág Bakti elé a márványasztalra két hatost.

Bakti nem szól semmit ; fölveszi a pénzt, megy és lecsapja az Erzsébet körút kövezetére. Meg kell adni : a legönérzetesebb Ady-hívek közé tartozik. A borfiú sóvár szemmel keresi az elgurult hatosokat. Másról kezdünk beszélni.

Most legutóbb ismét a *Három holló*-ban ültünk együtt. A távozó társaság az Oktogon téren szétvált ; Ady meg én, akik egy irányban laktunk, közös konflisba ültünk. (Nem szeret gyalog járni.) A Meteor előtt megáll a kocsis, Ady kiszáll s amint keztfogunk, egy ezüst forintost érzek a markomban.

— Légy kegyes kifizetni, — mondja és eltűnik.

Nem szégyellem, hogy nem voltam olyan önérzetes, mint Bakti Gyula. Ady Endre ezüstforintosával fizettem ki a kocsit. Hány súlyos pénzcsatában szerzett sebre lehetett balzsam az, hogy : ez a fiatal tanárocska nem mondhatja el, hogy „megkocsikáztattam Ady Endrét!” Udvarias volt, lekötelező volt, *adott* . . .

Ady Endre, boldog vagyok, hogy gyámoltalan passzivitásommal ezt az apró kielégülést megszerezhettem neked. Nyugtázom az ezüstforintost is, egyéb kincsek között, amiket kaptam tőled.

Forradalom és fegyelmi tárgyalás

(1918. nov.). Az iskolától az önképzőkörnek a forradalom megünneplésére rendezett ülésén búcsúztam el. Beszédem most nyomtatásban fekszik előttem, mert a lelkesedő gyerekek engedelmet kértek tőlem, hogy gyorsírói jegyzetek alapján kinyomassák. Megengedtem, mert röstelltem volna megtagadni azt, amit egyszer kimondtam; de akkor már tudtam, hogy olyan szó is kiszaladt a szájamon, amelyet jobb lett volna elhallgatni, bármennyire igaz volt is.

A beszéd tüzesen vádolta a régi, mindenféleképpen elnyomó rendszert ; Habsburg-uralmat, nagybirtokot, reakciós választójogi törvényeket, amelyek a magyar fensőbbség hangoztatásával nyomtak el magyart és nemzetiséget ; a középosztály gyöngeségét, gyáva-ságát . . . es beszéltem az iskolára rákényszerített hazugságról is. Aztán a jövőre tértem át, a szabad emberek önkéntes fegyelmét, az igazság keresését, a komoly tanulást hirdetve. Mindent aláírok ma is ebből a tüzes beszédből — de meghökkentett, amikor a gyerekek viharzó tapsainak előltek (úgy intéztem a dolgot, hogy ezeket a tapsokat a következő, földüket

szónok. már a dobogón állva, a maga üdvözlésének hitte és boldog hajlongással köszönte meg) — félrevon Marczinkó kollegám, — becsületes, kissé konzervatív, de felvilágosodott ember — s azt mondja :

— Minden szép volt a beszédedben, de nem lett volna szabad kimondanod, hogy az iskola hazudott. Így, általánosságban, nem is igaz. De még ha igaz lenne is . . . te most elmegy, de mi itt maradunk. Milyen arccal álljunk a diákjaink elé?

Elpirultam. Beláttam, hogy erre gondolnom kellett volna.

Többi tanártársam nem ilyen őszinte, de azt hiszem, sokan haragszanak rám ezért a mondatért.

*

(1919. szept. 24.) Nyolcra pontosan ott vagyok az iskolában. Az első ember, akivel az iroda előszobájában egymásba botlunk, a nemrég lakáj módra, leeresztett karral hajlongó kongreganista. Félrefordítja a fejét. Ez megerősít abbéli elhatározásomban, hogy nekem mostantól fogva előre köszönjön a római pápa, de még a szentséges asszony is, ha érintkezni akar velem.

Az igazgató — el kell ismerni — változatlan kedvességgel fogad. Hátravezet az ifjúsági könyvtár helyiségébe, ahol egy évvel ezelőtt még korlátlan hatalommal fertőztem diákjaink szellemét ; ott várjak, amíg rám kerül a sor.

Velem együtt várakozik néhány sorstársam : ezek távollétemben kerültek a tanári karba. Egyikük régi ismerős, izgatottan kérdi : mivel védekezem? Tanulni szeretne tőlem. Közlöm vele, hogy nem védekezem : lemondok. Kétségbeesik. Ezt nem teheted meg *velünk!*

Belátom : rontok azoknak a helyzetén, akik magyarázkodva-tagadva-könyörögve készülnek küzdeni a kenyerükért. De rosszkor vár tőlem akárki szolidaritást. Tegnap óta általános undort és megvetést érzek a tanár-fajzat iránt, amely fenékreverősdit játszó iskolatársaimra emlékeztető módon, ugyancsak rövid idő alatt hurcolt el vállán a Capitoliumtól a Tarpéji szikláig. Ha három gyermekemért nem alkuszom meg, sorstársaim is hiába várják tőlem, hogy példámmal könnyebbé tegyem számukra a megalázkodást.

Behívna az irodába. A bejáratnál szemközt valami tizenkét ember ül : ismert nacionalista, klerikális tanárok közt Pintér, az új főigazgató (rá haragszom legjobban : a kongresszus idején még egy táborban voltunk) — és a sor szélén egy feketeképű ember, az iskola egyetlen képviselője : a tornatanár (egyébként egy kéményseprő-privilegium tulajdonosa is, de nem ettől fekete a képe.) Közvetlen kollegáim közt bizonyára ő a legméltóbb annak megítélésére : alkalmas vagyok-e, hogy a jövődő magyar ifjúságot neveljem.

Középen az elnök : Gressler miniszteri tanácsos, a minisztérium képviselője. Csak egyszer láttam eddig. Valami kis ügykörbe szorult a kommün alatt ; Gerőné érdekében jártam nála, hogy engedélyt adjon penziójának seprű és személtapát vásárlására. Akkor igen kedvesen fogadott és most is, kezdettől fogva, észrevehető megbecsüléssel bánik velem. Én mindenestre csak őt veszem tudomásul a társaságból. Belépésemkor tüntetően csak az elnök felé biccentek fejemmel (nem figyelem meg, milyen hatást tesz a szakállam.) Tüstént engedelmet kérek, hogy a két átvirrasztott éjszaka után ülve vehessek részt a tárgyaláson, s ezt készségesen megengedi. A formális kérdések után :

— Elismeri-e a fegyelmi bizottság illetékességét?

— Vannak bizonyos aggályaim az egész tárgyalás törvényességét illetően, de ezek, később kifejtendő okból, közömbösek ; megfelelek minden kérdésre.

— Tessék végignézni a bizottság tagjain. Van-e valaki, aki ellen elfogultsági kifogást emel?

Egy másodperces körpillantás után azt mondom :

— Mindegy. Egészen mindegy. (Vajon hol találnék ma elfogulatlan és nekik is megfelelő bírót a tanárok között, ha szükségem lenne rá?)

Amikor a kérdésekre akarnak térni, megkérem, hogy mindenekelőtt olvashassam fel

„ügynevezett védőiratomat” és a hozzá csatolt nyilatkozatot — ez sok kérdés tárgyalását főlegessé teszi.

Az a céloom ezzel, hogy első pillanattól kezdve lássák : nem állásért, megélhetésért küzdő ember áll előttük.

Az elnök megengedi ; az írást és a lemondó nyilatkozatot felolvasom : én vagyok fölül!

Valóban, meghökkent csend támad, lassan szólalnak meg a kérdezők ; csupa előkészített kérdéssel jönnek, amelyre már tulajdonképpen megkapták a választ.

Többen is firtatják a novemberi beszédet.

Kijelentem, hogy ennek tárgyalása az ő mostani szabályaik szerint sem tartozik ide ; én azonban, amint megmondtam, mindenre felelek. A novemberi beszédben az igazságot mondtam; beláttam, hogy kollegáim szempontjából rosszkor és rossz helyen; egész működéséből ez az egyetlen, amit sajnálok.

Volt-e anyagi hasznom a mostani működésből? (Messzebbre nem mennek vissza, mert Károlyiék alatt mindenki előlépett!)

— Óráimat a rendes honoráriummal megfizették.

(Nem tudják, miért mosolyodom el. Eszembe jut, hogy óradíjaimért, 2400 Koronáért, egy sovány libát vettünk, amely megbűdösödött, mire elfogyaszthattuk volna.)

Lelkileg annyira nem rendezkedtem be védekezésre, hogy sem éjszaka, írás közben, sem most nem jutott eszembe a hazafias célból ingyen megszerkesztett francia memorandum, sem a fizetett broszúra elhárítása.

Hogy miért vállaltam az egyetemet? Utaltam írásomra : — Mert ott szabad voltam. Egy túlbuzgó bizottsági tag Babits Mihálynak egy mondatát kéri számon tőlem, az *Új Világ*-ban megjelent cikkéből. — Kollega úr főmunkatársa volt a lapnak . . .

A túlbuzgó tagot biztosítom, hogy vállalom a felelősséget mindenért, amit én tettem és mondtam, de Babits Mihály van olyan ember, hogy megfeleljen a maga írásáért.

Az áprilisi beszédéről a tornatanár kérdez. „Emlékszü?” — mondja tegezve, kedves tájshólásában. Fekete képét nem látom ; mereven az elnökre nézek és hallgatok, amíg ő meg nem ismétli a kérdést. Neki elmondom, milyen csalódás volt nekem, hogy — mikor a reál tanárai hálások voltak ugyanezért a beszédért — éppen azok értettek félre, akiknek kedvéért az egész szerepet elvállaltam. Most nyugodt hangon mondom el, de hamarosan — először és utoljára — kirobban belőlem a keserűség.

Az utolsó kérdés : miért írtam nyilatkozatomban, hogy a mostani időkben nem akarok tanítani?

Nyugodtan kezdek válaszolni, de amint felsorolom mindazt, amit a keresztény és nemzeti jelszavakat hangoztató reakció bűneiről már Szepezden és tegnap Pesten hallottam, felállok és hangosan kiáltom :

— Ha az a magyarság, aminek nevében ma égetnek, gyilkolnak és ártatlan embereket kenyerüktől fosztanak meg, akkor én nem vagyok magyar! Ha az a kereszténység, aminek nevében ma a szabad gondolatot elnémítják és egy emberfaját üldözöbe vesznek : én, aki egész életemben Krisztus tanítványának éreztem magamat, nem vagyok többé keresztény !

A dermedt csöndben körülnézek és most meglátom a tornatanár fekete képét. Valóságos düh fog el, nem tudok két nap óta feszülő idegeimen uralkodni ; ki-kicsukló hangon, szinte ordítva mondom :

— És hová mennék; ha akarnék is tanítani? Ezek közé — és egyenesen rámutatok a tornatanárra — akikben annyi tisztesség sincs, hogy tisztességes ember intencióit elképzelni, megérteni tudják? Hát ha utcát kellene is söpörnöm, akkor sem tenném.

Őszintén csodálom, hogy az elnök rendre nem utasított. Csönd volt. Még egy-két formáság, elolvasom és aláírom a jegyzőkönyvet ; elmehetek. Udvariasan bólintok az elnöknek, ő vissza. Tőlem telhetően kiegyenesedve, főlsegett fejjel fordítok hátat a társaságnak és megyek ki — a semmibe.

Lexikon-szerkesztés

(1926—1927). Óriási munkám akadt: *Irodalmi Lexikont* szerkeszttek Győző Andor könyvkereskedő-kiadónak. Fordításra alig van időm. (Közben, igaz, egy hét alatt lediktálom, délelőtt és délután más gépírónőnek, este korrektúrát csinálva, Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című regényét. A munka sürgős a *Dante*-nak, mert a német eredetiből naponta 1500 példány kél el Budapesten. Két héttel azután, hogy munkához fogtam, kiszedve, kinyomva, befűzve megjelenik a magyar fordítás... (Egyebekben a *Dante* másfél éven át ingyen adja lektori fizetésemet: a lexikon szerkesztése minden időmet elveszi.

Győzőt ismertem még tanár-koromból: Vilmos császár úti könyvkereskedése a Markó utcai gimnázium rendes szállítója volt. Nagy darab ember, hosszú és vastag szőke bajuszt visel, meglehetősen a nézése. Amikor feljön hozzám, hogy tervét előadja, először megkérdezem: tudja-e, milyen viszonyban vagyok a hivatalos tudománnyal? Milyen kritikákra számíthatok? Mindezt tudja — és mégis hozzám fordult.

Valószínű, hogy munkatársaimat akarva sem toborozhatnám a hivatalos tudomány gárdájából. De eszem ágában sincs, hogy ezekhez az urakhoz forduljak. Azt a szerény honoráriumot, amit lexikon-cikkek írásával meg lehet keresni, jórészt elcsapott vagy félreállított embereknek juttatom.

De más, szokatlanabb támadási felülettel is megajándékozom a kritikát: azzal a gondolatommal, hogy ez a lexikon nemcsak adatokat, hanem értékelést is fog adni. Fűt az a vágy, hogy — ha már iskolában nem taníthatok — tízezer olvasó gondolkozására, ízlésére hassak. Bízom abban, hogy munkatársaim ugyanazt a humánus és haladó gondolkozást szolgáltatták meg a lexikonban, amely az én cikkeimből fog sugározni.

És nekilátok a hatalmas munkának, ötven dolgozótársal és hű tanítványom, Hász-Juhász Vilmos segédszerkesztő segítségével. Megértének, jól dolgoznak, az elolvasni való anyag napról napra jobban a fejem fölé nő...

Ha ráérnék, közben megszerkeszthetnék egy másik lexikont is: az emberi hiúság enciklopédiáját. Hihetetlen, mily fontos az irodalom véglényeinek, hogy író voltukra egy lexikon ráüsse a pecsétet. Levelek, valóságos folyamodványok érkeznek hozzám (miniszterpapíron, néha a „méltóságos” címet sem sajnálva tőlem) — protektorok keresnek föl, csak azért, hogy X vagy Y, akinek egy lírai füzete megjelent valamikor, vagy vigjátékát adták elő Sárkeresztúron, bekerüljön a lexikonba. Amikor már Győző boltjában korrigáljuk a hasábokat, valóságos írók is jelennek meg a színen, lapozgatni kezdenek a hasábok közt, kíváncsiak, mit, mennyit, hogyan írtak róluk vagy egyik-másik író társukról, sértődések, reklamációk, pletykák... Egy pedagógiai író halálra sértődik a *másiknak* kijutott dicséző jelző miatt. Kanapépörök lesznek abból, hogy ez harmincöt sort kapott, *amaz* csak harmincat. Ki kell adnom a jelszót, hogy „nem röffel mérjük az írói nagyságot” — de ez a jelszó egy sértett keblet sem nyugtat meg.

Mindezeknél nagyobb baj, hogy a derék, lelkes Győzőnek evés közben megnőtt az étvágya és bele akar zsúfolni a lexikonba mindent, ami nyomtatásban megjelent, matematikától teológiáig. Egyszerre csak azon vesszük észre magunkat, hogy túljárunk a tervezett terjedelem kétszeresén s még egyre özönlének a különböző tudomány-szakokról megrendelt cikkek. Csak hogy Győző már régen meghirdette az előfizetést, egy ötven íves kötetre. Az árat nem változtathatja meg, egy kötetbe pedig ezt az anyagot bepréselni nem lehet.

Amikor már azt hittük, hogy készen vagyunk — 926 augusztusában, Lujzi születése napján, Kisbaconban megírtam a lexikon előszavát is — akkor kezdődik a legszörnyűbb munka: a már kiszedett szöveg alapos megrövidítése. (A honorárium elfogyott, a munka nem.) Hárman izzadunk Győzővel és Juhással: belátjuk, hogy nagy operációra van szükség, apró kihagyásokkal, rövidítésekkel nem megyünk semmire. Juhász tanácsára elhatározzuk, hogy a külföldi irodalmakból kihagyunk mindent, ami nem szépirodalom vagy esztétika...

A kötet így is 77 iv lesz 50 helyett, rettentően vastag. A nagy és fájdalmas operáció természetesen még több alkalmat ad a támadásra . . .

De még nem tartunk a támadásoknál. A könyv megjelenése előtt Győző nekilát a reklámozásnak. Máskor minden krajcárt megnéz, óvatos és takarékos üzletember, de most dobálja a pénzt. (Akárcsak a *Dante*, amely szintén hihetetlen összegeket fordít könyvei ügyes reklámozására.) Drágán megfizetett cikkeket közöltet a napilapokban. A cikkek ravasz címe felkelti az olvasó érdeklődését, s csak a vége felé fordul a beszéd sora a megjelenendő lexikon kiváló tulajdonságaira. Miklós sógor, aki idegesen vigyáz arra, hogy be ne ugrassák, bosszankodva mondja el, hogy végigolvasott egy ilyen cikket s csak akkor jött rá, hogy ezúttal túljártak az eszén. Megvallottam neki, hogy a cikket én írtam. Nem is egyetlen ilyen művem volt. A bennem lappangó humorista jó területet talált itt. És Győző nemcsak a lapoknak fizetett bőkezűen, a cikkeket is jól honorálta, sokkal jobban, mint a lexikon anyagát . . . És a korrigálás, kurtítás nagy ráfizetését nem tudtam mással ellensúlyozni, mint ezeknek a cikkeknek kiagyalásával . . .

De egyszer csak véget értek az aranjúezi szép napok : a könyv megjelent. Az első példányt magammal vittem valami klubestére, ahol sok író és íróféle volt jelen. Letettem az asztalra és messziről figyeltem az embereket, akik lapozgatni kezdték. Percek is alig teltek el : láttam, amint valaki dühösen lecsattantja az asztalra. — No, ez nincs benne —, gondoltam magamban. Még aznap este egyenesen nekemtámadt egy idős baloldali újságíró, aki néhány ifjúkori regénye alapján (én most hallottam róluk először) reklamálta a lexikon-halhatatlanságot. — Lesz rá gondom — jelentette ki —, hogy az olvasók is megtudják, milyen lelkiismeretlenül szerkesztették ezt a lexikont!

Volt is rá gondja. És mert megsértett, kimaradt félírók minden oldalon vannak : jobb- és baloldal megható egyértelműséggel indult rohamra a lexikon ellen. A jobboldal, természetesen, világnézeti alapon. Elég a munkatársak névsorát elolvasni — nyilvánvaló, hogy a kommunista tigris támadásáról van szó. És ha akadnak is jó cikkek a lexikonban — ismerte el lovagisan az egyik Császár-fióka — mit törődünk azzal, hogy az ellenünk törő tigris bundájának szép a csikozása?

A baloldal viszont nem látta meg vagy nem akarta látni, hogy a könyv egyetlen hatalmas támadás a keresztény kurzus esztétikája és irodalompolitikája ellen. Egyáltalán nem beszélt arról, mi *van* a könyvben ; a kimaradottakat hánytorgatta — köztük sok olyant, akit a nagy operáció során vérző szívvel hagyunk ki, de még több olyant, akinek lexikonban semmi helye nem volt. A *Nyugat*, amelynek számos vezető munkatársa — köztük Babits és Schöpflin — dolgozott a lexikonba, támadást közölt ellene azon az alapon, hogy (tájékozatlanságból) a csehszlovákiai magyar irodalom ismertetését — egy odaváló jobboldali emberre bíztuk.

Egyik keresztény-nemzeti lapban olyan — valótlanágoktól hemzsegő, gyanúsító és rágalmozó cikk jelent meg, hogy arra már válaszolni kellett. A választ én írtam — levél formájában. Nagyjából így kezdődött :

„Uram — vagy mélyen tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Bocsásson meg a bizonytalan megszólításért. De a cikk, amelyre válaszolnom kell, névtelenül jelent meg. Sajátságos, hogy most, amikor minden hatalom az Önök kezében van, a semmiféle hatalommal nem rendelkező elcsapott tanár ellen írott cikkek rendszerint névtelenül jelennek meg. Ez erősít meg abban a föltevésben, hogy támadóim — *nem férjiek.*”

Győző hiába házalt a cikkel azoknál az újságoknál, amelyek a reklám-cikkeket közölték. Egyik végül — a rendes díjszabás mellett — hajlandó volt a *Nyílt tér* rovatban közölni. Így jelent meg. „Uram” vagy a „nagyságos asszony” nem lépett ki névtelenségéből, tehát lovagias folytatása nem lett az ügynek . . .

Nem teszek fogadalmat, hogy lexikonba nem dolgozom többé. Végére, ha Apám kalendáriumokat szerkeszthetett a gyermekei cipőjéért . . . De arra megesküszöm, hogy lexikont nem szerkesztek!

KARÁCSONYI BÉLA

HOZZÁSZÓLÁS HORVÁTH JÁNOS KÖNYVÉNEK VITÁJÁHOZ

Ifj. Horváth János munkájáról (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, Akadémiai Könyvkiadó, Bp. 1954.) jóideig mindössze két ismertetés jelent meg. Az egyik a kiváló irodalomtörténész, id. Horváth János tollából látott napvilágot (Galgóczi György *Magyar Nyelv* L. évf. 3—4. szám, 1954. december, pp. 234—242.), aki megállapítja, hogy „irodalom- és történettudományunk körében kivételes figyelmet és meleg elismerést érdemlő jelenség ifj. Horváth Jánosnak könyve”. A munka legtöbb eredményével — így Kézai hantörténeti szerzőségével is — egyetért; néhány esetben további kutatást tart szükségesnek. Végül azt az óhaját fejezi ki, hogy Horváth vesse alá — mint aki a leghivatottabb erre — magyar nyelvű szövegeinket is hasonló jellegű vizsgálatnak.

E komoly súlyú, tárgyilagos és elismerő bírálat alapján pozitív értékelést osztja a másik recenzió is, melyet Dercsényi Dezső írt (*Művészettörténeti Értesítő* 1954. 2. szám, pp. 315—316.). A két bírálat után hosszú csend következett, hogy aztán annál hevesebben lobbanjon fel a (nem mindenkor a tudományos igazság szeretetétől fűtött) vita lángja az 1955. évi Kossuth-díjak odaitélése után. Ezt az időrendiséget pusztán tényként szögezzük le, természetesen anélkül, hogy a „post hoc — ergo propter hoc” elvéből kiindulva akarnánk belőle bármiféle következtetést levonni.

A riadót Mezey László kandidátus fújta meg ismertetésében (*Filológiai Közöny* I. évf. 2. szám, 1955. június, pp. 274—278.). Megveregetve Horváthnak, mint „középlatin filológiánk érdemes munkása”-nak a vállalt, a stílusvizsgálati előzmények historiográfiai felsorolásából tüstént elhagyja Horváth ilyen irányú munkájának említését *Rogierusról*, holott ennek létezéséről feltétlenül tudnia kellene, hiszen ugyanabban a Horváth-Emlékkönyvben jelent meg, amelyben a közvetlenül utána közölt tanulmányt éppen Mezey írta. Megállapítja, hogy a stílusvizsgálat nálunk kevésbé ismert s éppen ezért elhanyagolt módszere külföldön már régóta széleskörű alkalmazásnak örvend, de ugyanakkor óvja az olvasót Horváth követésétől, aki a maga módszerét „igen nagyra becsüli, sőt legtöbbször *döntőnek tartja*”.

Aki figyelmesen és tárgyilagosan elolvassa Horváth könyvét, rögtön láthatja, hogy nála a stílusvizsgálat minden esetben *kiegészíti és alátámasztja* saját alapos *tartalmi kritikai* megfigyeléseinek eredményeit. Horváth maga figyelmezteti az olvasót több alkalommal is a stíluselemek egyoldalú és elszigetelt szemléletének veszélyeire. Számtalan hasonló nyilatkozata közül csak egyet iktatunk ide: „*Önmagában* azonban ezek (ti. a rimes és ritmikus próza — K. B.) *sem* adnak teljesen megbízható eredményt: *a tartalmi szempont soha nem hanyagolható el*” (Horváth i. m. 282. old.). Ismétlem: Horváth ezt az elvet nemcsak figyelmeztetésképpen hozza fel, de egész munkájában következetesen alkalmazza is. Ezek után a legjobb szándék mellett sem tudjuk, hova tegyük Mezey ezen megjegyzését: „*úgy véljük, hogy a szerző módszerének használati utasításából a szükséges óvatossági rendszabályokat*

kifelejtette”, vagy azon megállapítását, miszerint Horváthnak „alapfelfogása” volna „a stílus vizsgálata révén oldani meg egy szöveg történeti és kritikai problémáit.” Itt nyilvánvalóan Mezey *téves* „alapfelfogásával” találkozunk Horváth *állítólagos* „alapfelfogásáról”. Tévedése egy rövid szócska elhagyásából eredhet: mert valójában Horváth helyes „alapfelfogása” szerint egy szöveg történeti és kritikai problémáinak megoldásához a stílusvizsgálat *is* segítséget nyújthat. A továbbiakban tehát Mezey már *saját téves* premisszájának fantómiájával hadakozik, mintegy megpatkolja a nyulat és veri, mint a lovat, — midőn kifejti, hogy Horváth ezen állítólagos „felfogását, sajnos, nem fogadhatjuk el, sőt határozottan el kell utasítanunk. Egy szöveg tartalmi problémáinak eldöntésénél *tisztán* formai eszközök igénybevétele, mint a stílusvizsgálat, nem egyéb formalizmusnál.”

Mezey bírálata, sajnos, a továbbiakban is szemérmesen tartózkodik Horváth könyvének érdemi-tartalmi elemzésétől és saját kritikai megjegyzéseinek tudományosan elfogadható érvekkel való alátámasztásától. Annál inkább bővelkedik különböző inszINUÁCIÓKBAN. Így csaknem *plagizátornak* állítja be Horváthot, — persze, korántsem használja ezt a csúnya szót, hanem körülrja: „nem töretlen úton halad”, „mások ivedvő eredményeivel lényegében egyeznek” megállapításai, „saját eredményeként említ”, „megállapít . . . mások nyomán”, „megállapításának érdemi része . . . szintén határozott formában már olvasható” más szerzőknél stb. Talán elkerülte volna Mezey figyelmét az általa ismertett munka gazdag hivatkozási apparátusa? Vagy annyira elmosódik előtte a tudományos irodalom fejlődése, hogy nem mindig tudja megkülönböztetni az *új* eredményeket a régiektől? Avagy nem tartja tudományos teljesítménynek, ha egyes *régi* megállapítások igazságát *új* érvekkel támasztja meg egy későbbi vizsgáló? Nem tudjuk, mi az indíték, de a célzat aligha nevezhető ártatlannak.

A fő „vád” tehát a formalizmus: Horváth „engedte magát módszere újszerűségétől elragadtatni . . . Sok esetben *túlhajtott megállapításai*, amelyekre *elég sok példát* találunk, *nem is egy tévedése* elkerülhető lett volna, ha nem *néz mindent a forma* szemszögéből”. A nyájas olvasó velünk együtt hön igényelné, hogy *legalább egy* icipici példát hozzon fel a tudós recenzens e veszedelmes „túlhajtott megállapításokból”, e számos „tévedésből”, melyek mind a formalizmus bűnös ágyékából fogantak volna. Kíváncsiságunk azonban, sajnos kielégítetlen marad.

Ezek után azon se csodálkozhatunk, ha Horváthot könyve *egészén* végigvonuló helyes vezérfonalának, a tartalom és forma egységének következetes figyelembevétele miatt *önmagán elkövetett erőszak* vádjával illeti, mondván: „a könyv két legértékesebb fejezete (Anonymus és Rogerius) szinte *sajátmaga ellenére* a tartalmi vizsgálat bázisán épült”.

Amikor Mezey az általánosságok magaslatáról a szakmai konkrétumok mezejére ereszkedik és tárgyi érvekkel próbálja alátámasztani egyes ellenvetéseit, tüstént világossá válik, hogy idegenszerű számára a terep. Először a *rimes prózáról* elmélkedik. Bresslau nyomán „felfedezi” (miért kell ehhez Bresslau?), hogy a latinban egyes casusok és igealakok összecsengetnek s ebből levonja azt a „következtetést”, hogy nem minden rim a tudatosság jele. Kétségkívül igaza van. Ámde: ha az író ezeket az összecsengető alakokat — a mondatok párhuzamos elrendezésével, gyakran a természetes szórend megcserélésével — a kólonok végein helyezi el s ez a jelenség ismétlődően előfordul, akkor rimes prózával van dolgunk. Vagyis: rimesen összecsengetőnek látszó szavak *minden* latin szövegben előfordulnak, de tervszerűtlenül, összevissza, mert *nem szükségszerű*, sőt, kivételes a *kólonvégeken* történő elhelyezkedésük; ellenben a *kólonvégek rimes összecsengetése* csak ritkán és elszórtan jöhet létre véletlenszerűen: gyakoriságuk, ismétlődésük a *tudatosságnak, a rimes próza alkalmazásának* a jele.

De miért volt szüksége Mezeynek a fenti „következtetésre”? Azért, hogy megállapíthassa: „A rendelkezésünkre álló magyar emlékek között *egy sincs*, amelyik *elejétől végig* rimes prózában készült volna.” Megnyugtathatjuk: *külföldön sincs*. A példaként felhozott Philipp Harvengtről ő maga is megállapítja (szerintünk erős túlzással), hogy csak „*szinte* minden esetben, igen kevés kivétellel” — tehát nem elejétől végig — írt rimes prózában. (Egyébként nem világos, miért nem idéz egy összefüggő szövegrészt, miért hoz csak kiragadott

mondatokat? Ugyanezt teszi a nagyobbik Gellért-legenda 15. fejezetével kapcsolatban is, ahol a Horváth által közölt példának csak *két félmondatát* ragadja ki a „véletlenszerűség” igazolására. Így persze mindent lehet „cáfolni”.)

Hazai szövegeink rímes prózai jellegét nem lehet kétségbe vonni azon az alapon, hogy *nem minden* kólonvégűk rímes. A rímes prózát *az egész világ* latin irodalmában az jellemzi, hogy *főként* a fontosnak, ünnepélyesnek, kiemelendőnek tartott részek kólonjai vannak prózarímmel ellátva, — de nemcsak prózarímmel, hanem számos más, Horváth könyvében részletesen ismertetett stíluséktímmel is. Más szavakkal: a rímes részletek lehetnek sűrűbbek vagy ritkábbak, művészbibek vagy kevésbé tökéletesek, de olyan *terjedelmesebb* rímes prózai szöveg, amely elejétől végig rímelne, — tudomásunk szerint — a latin irodalomban *nincs*. Ha Mezey ez irányú tudatlanságunkat néhány konkrét példa *kétségbevonhatatlan* tanúbizonyosságával megrendítené, természetesen módosítjuk véleményünket, de addig megrögződünk ama tévhitünkben, hogy ez irányú tudatlanságunk biztosabb talajon nyugszik, mint az ő tudása:

Végső eredményként Mezey oda konkludál, hogy a Horváth által rímes prózának tartott szövegek *rímesek is, meg nem is*: „nem egészen tudatosak”, „inkább olvasmányok közvetett hatására kell gondolnunk, másoktól ellesett szövegdiszítő kísérletekre inkább, mint a mesterségbeli jártasságból fakadó önálló és tudatos kezdeményezésekre.” Ezek után azt kellene feltételeznünk, hogy a középkori műpróza stílusalakzatainak megnevezései, terminus technicusai (melyeket Horváth pontosan felsorakoztat hazai írásműveinkből), szintén nem a grammatikai és stílustanító *szakirodalom tudatos tanulmányozásának* eredményeképpen kerültek át íróink szókincsébe, hanem e száraz szakkönyveket *szépirodalmi olvasmányként* búvárkodták végig és stílusukat, szakkifejezéseiket öntudatlanul „ellesték”. Hogy miért nem találkoztunk hasonló „utánérzéssel” pl. XVII. századi latin szövegeinkben, melyeknek szerzői szintén olvashatták *Isidorust* és társait, hogy miért éppen csak XI—XII. századi íróink rezonálnak erre a stíluséktímmre, teljességgel megmagyarázatlan marad. De tüstént megoldódik a rejtély, ha a Mezey által tagadott — ám kézenfekvő és bizonyított — tudatosságot elfogadjuk.

Felbukkan a *szöveghamisítás* finom vádja is. Mezey szerint Anonymus „more paganism” kifejezése szövegromlás „more paganismi” helyett, mely Horváthnál „talán csak a teljesebb rímelés miatt maradt »emendálatlan.«” Vagyis: Horváth csupán azért nem javította ki ezt a „szövegromlást”, hogy annál szemléltetőbben bizonyíthassa a részlet rímes prózai jellegét. E „finom” feltételezést azonban a tények nem igazolják. Elég csupán a Juhász László-féle kitűnő kiadás indexét felütnünk s tüstént látjuk, hogy Anonymus a *nem rimes*, részletekben is *mindig következetesen* melléknévként használja az inkriminált szót a „mos” főnév mellett. Ez tehát stereotip kifejezése, melynek „emendálása” *sokkal inkább* minősülhetne szöveghamisításnak, mint — a kéziratnak megfelelő — változatlanul hagyása! (Horváth egyébként — ettől függetlenül — számos példát hoz fel könyvében arra, hogy íróink a rím vagy a ritmus kedvéért még nyelvtani hibákat is vétének — tudatosan! Ezek „kijavítása” szintén filológiai baklövés volna.) Hasonló a helyzet az *alliterációkkal* is, melyeket Mezey ugyancsak véletlennek tekint, kimutatásukat pedig formalizmusnak. Természetesen: az alliteráció gyakran lehet véletlen vagy elkerülhetetlen. Nem is szoktuk feltüntetni, csak olyan szövegeknél, melyeknek tudatos rímelési szándéka, egyéb ékítmények alkalmazására való törekvése félreismerhetetlen.

Áttérve a *ritmikus próza* területére, Mezey számos új, de tudományos szempontból hasonlóképpen elfogadhatatlan megállapítást tesz. Mindenekelőtt ismét kifejti, hogy a ritmikus próza Horváth által kimutatott példái sem mind tudatos fogalmazás eredményei. „Nem szabad ugyanis elfelejteni — mondja, — hogy a latin prózaritmus gyakorlati ismeretének *lehetőségét* egészen a középkor végéig megőrizték a klasszikusok, különösen Cicero (stylus Tullianus) és az *ugyancsak ritmikusan* szerkesztő egyházatyák olvasása. Ez a magyarázata annak, hogy a Karoling-kor írói *bolognai Hugo* és társai tankönyvei *előtt* és azok *nélkül* is *szép*

és elegáns ritmosos prózát tudtak saját használatukra kialakítani . . . Mindezekből következik, hogy itt egy nagy ezeréves stílári hagyománnyal van dolgunk . . .” stb.

A Mezey-féle megállapítások felületességének illusztrálására elegendő néhány pusztá tényt felsorakoztatni :

1. A latin *klasszikusok* nem írtak *középkori* értelemben vett ritmikus prózát. Nemcsak a klauzulák teljes különbözőségéről van itt szó, hanem a ritmizálás alapelve is egészen más. Köztudomású, hogy az antik klauzula az *időmértéken*, a középkori prózaritmus pedig a *hangsúlyon* alapszik.

2. Cicero stílusa egyáltalán nem azonos a középkori dictatoroknál szereplő *stylus* Tullianus-szal. Ez utóbbi semmiképp sem ritmikus. A Mezey által ismertetett mű (Horváth pp. 50—51.) ezt világosan kifejti.

3. Az egyházatyák és Cicero nyelve, stílusa, „ritmikája” közt alig van kapcsolat. Az a Hieronymus, aki híres álomlátásában ciceroniánizmussal vádolja önmagát, egyáltalán nem alkalmazza, nem is érti a cicerói ritmizálást. Vagy pl. Augustinus maga is bevallja, hogy a latin szavak időmértékét már igen sok esetben nem érzi.

4. Aligha valószínű, hogy a Karoling-kor írói „szép és elegáns ritmosos prózát” írtak volna, mert az antik, kvantitáson alapuló ritmikus próza divatja a VII. században teljesen kivész, a középkori, hangsúlyon alapuló prózaritmus pedig csak a XII. század végén alakul ki. Ha nem így áll a dolog, feltétlenül kívánatos volna, hogy Mezey ez irányú kutatásainak eredményét tegye közkinccsé a *Karoling-kori prózaritmus eddig ismeretlen szabályairól*.

5. Mezey állítása szerint ez a „Karoling-kori ritmikus próza” *bolognai Hugo* és társai tankönyvei *előtt* is virágzott már. A létezés nélküli virágzással kapcsolatos szkepticizmusunkat fentebb már kifejtettük, így csak egy megjegyzést szeretnénk tenni az immár többször inkriminált „Karoling-kori ritmikus próza” és Hugo Bononiensis *összekapcsolására*. Ez pedig a következő : a Hugo *előtt* élt ismeretlen, állítólag ritmikus prózában író Karoling-kori szerzők éppúgy Hugo művétől *függetlenül* használták volna a prózaritmust, mint ahogyan a Hugo *utáni* auktorok is Hugótól *függetlenül* alkalmazták ezt a stílusfajta. *Hugo Bononiensis ugyanis nem foglalkozott a prózaritmus szabályaival, azokat nem is ismerte és a maga stílusaitól kézikönyvét sem ebben a stílusnemben fogalmazta meg, hanem jórészt rímes prózában*. A bolognai mester munkája, persze, nem kötelező olvasmány. De a Mezey által ismertetett munkából (p. 52.) is különösebb nehézség nélkül appericiálható a fenti tényállás.

6. Jóllehet vajmi kevés maradt meg ezután a ritmikus próza „nagy ezeréves stílus-hagyományá”-nak folyamatosságából, ezen időtől és szabályoktól független, eléggé metafizikus-ízű konstrukcióból, mégis ismételtelen feltesszük a kérdést : ha a ritmikus próza alkalmazása is lehet „ösztönös átvételi kísérlet”, miért nem lehető fel pl. XI—XII. századi *hiteles* szövegeinkben? Avagy ebben a korban nem olvasták Cicerót, az egyházatyák műveit, vagy — ha úgy tetszik — a Karoling-kor íróit? A tudatosságot tagadó, „minden mindig lehetséges ösztönösen” szemléletmód nemcsak a tények ellenállásába ütközik, de ellenkezik a tudomány létezéséhez elengedhetetlenül szükséges azon igénnyel is, hogy a jelenségek objektív, szabályszerű ismétlődéséből bizonyos törvényszerűségeket vonjunk le.

Mezeynek mindössze egyetlen gondolatsorát elemeztük a fentiekben. Az eredmény : *nem akadunk egyetlen egy helytálló megállapításra sem*. Így feleslegesnek véljük, hogy kitérjünk az általa felhozott ritmikái példák hibáira. Mint „Horváth János könyvével szemben” ő, úgy bírálatával szemben mi is „sok és nem is jelentéktelen fenntartással éltünk. Ennek szükségességét — úgy véljük” *mi is* — „fejtegetéseink kellőképpen bizonyították.”

* * *

A negyedik bírálat Győry János tollából jelent meg (*Irodalomtörténeti Közlemények* 1955. LIX. évf. 3. szám, pp. 340—348.). E bírálat számos tételére nem térünk ki, mert egyet-értünk ifj. Horváth János válaszával (*ugyanott*, pp. 349—364.).

Györy tónusa — egy-két tárgyilagosabb részlettől eltekintve — leginkább a hitvitázó irodalom szenvedélyes, szubjektív féltelenségéhez, az ellenfél személyes méltóságát és önrizetét is nem egyszer sárba tipró, gyűlölettel izzó elvakultságához hasonlítható. E tónusnak mintegy erkölcsi indítékául — a tudományos igazság keresésének szempontjai mellett — azt hozza fel, hogy neve Horváth munkáján lektorként szerepel, jöllehet említett minőségében a művet tévesnek, teljességgel elhibázottnak s így elfogadhatatlannak véleményezte. Györynek kétségtelenül *igaza van abban*, hogy lektorként való feltüntetéséből egyáltalában nem derül ki, egyetértett-e a könyv tételeivel, javasolta-e megjelentetését, vagy sem. Való tény, hogy jelenleg a köztudatban az él, hogy a feltüntetett lektor *approbálja* a munkát. Nincs igaza viszont akkor, midőn e sajnálatos ténynek ódiúját *a szerzőre* hártja. Szerző és lektor ugyanis — véleményünk szerint — egyenrangú felek: a lektor azt kifogásolhatja, ami neki tetszik, és a szerző ebből azt fogadja meg, amit jónak lát. A kiadó szuverén joga azután a mű kiadása vagy visszautasítása, a lektori vélemény (legyen az akár pozitív, akár negatív) figyelembe vétele vagy mellőzése. Kiadói joggyakorlatunkban még nem alakult ki megfelelő eljárás mód a negatív lektori vélemények tekintetében. A kérdés jogi és etikai eldöntéséig kiadóink egyelőre — úgy látszik — arra az álláspontra helyezkednek, (amit, ismétlem, a köztudat *nem oszt*), hogy a lektori tevékenység elvégzése tény, mely a véleményezés milyenségétől *függetlenül* fennáll. Vagyis a jelen esetben: Györy János *valóban lektorálta* ezt a munkát és nevének feltüntetése a könyvön egyelőre pusztán ezt aényt fejezi ki. Más kérdés, hogy a kiadó illetén eljárása etikailag helyeselhető-e. Személy szerint az a meggyőződésünk, hogy csak azon lektorok nevét helyes a kiadott munkán feltüntetni, akik a kinyomtatást *javasolják* még abban az esetben is, ha az általuk kifogásolt egyes részleteken a szerző *nem változtatna*.

Györynek tehát teljes joga van bármit kifogásolni. Más kérdés, hogy helyes-e a tanúsított mértékben felháborodnia, mert egyes kifogásai a szerző vagy a kiadó részéről nem találtak elfogadásra. Korántsem bizonyos ugyanis, hogy kifogásai eleve, feltétlenül és mindenkor objektív igazság erejével bírnak. Birálata elvakult, a tudományos tényektől, igazságoktól elrugaszkodott s csak arról győzi meg az olvasót, hogy lektorként való felkérése is — az egészen speciális tárgyi ismeretek és a kívánatos személyi elfogatatlanság, tehát a szükséges *objektív és szubjektív* előfeltételek hiányában — elhibázott lépés volt. Korántsem akarjuk Györy János széles műveltségétől, *a maga tudományának mély ismeretétől* az elismerést elvitatni, *de a stíluskritika vonatkozásában* sajátmaga kelt vitacikkével kétségeket autenticitása felől.

A bevezető értékelés tárgyilagos, elismerő. Elutasítja a formalizmus Mezey-emelte vádját. Szerinte — éppen ellenkezőleg — Horváth „az elemzés alá vett művek *mondanivalóbeli* sajátságainak vizsgálatával sem marad adós, s mihelyt a problémát kényesnek véli, — igen helyesen — a társadalomtörténethez folyamodik útmutatásért”. *Elvben* helyesli módszerét is: „Általában formai elemzéssel kezd, de mindig igyekszik a művek belső rejtekébe hatolni.”

Ezen elismerő szavak azonban csak azt a célt szolgálják, hogy annál élesebben, kont-raszt-szerűen kiemeljék Györy negatív, elutasító ítéletét Horváth „hibás alaptételei”-ről, elégtelen „világnézeti és szakmai felkészültségé”-ről, „az első pillanatra nagyvonalúnak tetsző konstrukciók mögött megbúvó súlyos tévedései”-ről. Szerinte Horváth nem tud latinul, ál-marxista spekulációkba bocsátkozik, „egyetlen sémára korlátozott” történet szemlélettel rendelkezik, „képtelen megpillantani a magyar múltban az osztályharc roppant lépteit, tükröződését az irodalomban”, „légbőlkapott értelmezés”-re vetemedik, figyelmen kívül hagyja a tényeket, a „bonyolultabb árnyalatokat” nem tudja szétválasztani stb.

Hisszük, hogy a tudomány fórumán nem lehet piaci hangoskodással, szidalmakkal el-terelni a szakértők figyelmét azon vitatott kérdések lényegéről, melyekben Györynek — néze-tem szerint — rendre nincs igaza. Horváth válasza után felesleges hosszú *filológiai* fejtegeté-sekbe bocsátkoznunk, ezért inkább a *történeti* érdekű problémákra szorítkozhatunk.

Csak egy szót „az osztályharc roppant léptei”-ről. Horváth munkájának *legszebb* részletei közé tartoznak azok a tartalmi elemzések, melyekben éppen az osztályharcból vezeti le a népi epikai elemek átalakulását, továbbfejlődését, kölcsönhatását az uralkodóosztály irodalmi síkon *tükröződő* osztályszempontjaival. Az uralkodóosztály igényeit, célkitűzéseit szolgáló irodalmi alkotások vizsgálata során soha nem feledkezik meg a kimutatható politikai motívumokról. Györy azonban éppen ezt hibáztatja. Szerinte „Horváth az Árpád-kori irodalmat, *világpolitikát* űző *királyaink* korának szövegelemkeit a pillanatnyi érdekek rögtönzött propagandájának tartja. Az eseménytörténet bizonyos mozzanatainak imitt-amott megszólaló publicisztikáját látja ott, ahol az osztályharc és a pápával, császárral viaskodó *nagystílű világpolitika* tükröződését kellene megpillantania. Vissza kell utasítanunk ezt a *parlagi, nyárspolgár szemléletet*.” A magunk részéről tudva-tudjuk és készséggel elismerjük, hogy Árpád-kori irodalmi alkotásainknak *igenis vannak*, szép számmal vannak belpolitikai vonatkozásai, sőt, h orribile dictu, csak konkrét „eseménytörténeti mozzanatok”-ból magyarázható tendenciái is¹. Vannak, természetesen, egyetemes történeti vonatkozásai is: ezeket, ahol szükséges volt (pl. az investitúra-harcra kapcsolatban és számos más helyen, — hogy a világirodalmi érintkezéseket ne is említsük), Horváth kiemelte. Mindezt a magunk részéről nem utasítjuk vissza; ellenkezőleg, örömmel üdvözljük, nem tartjuk „parlagi, nyárspolgár szemlélet”-nek, hanem egy pártonkívüli tudós becsületes és eredményes törekvésének a marxista módszer sikeres alkalmazásárá. Györy itt kifejtett szemléletét viszont nem tartjuk *sem helyesnek, sem eredetinek*. Aki csak egy kevéssé is jártas az ellenforradalmi korszak történeti irodalmában, tüstént észreveszi, hogy Györy Hóman Bálint *szellemtörténeti konstrukciójának* hiányát kifogásolja Horváth könyvében, a *középkori magyar nagyhatalom nacionalista vízióját* vetíti ismét elének, azt követeli, hogy holmi földhözragadt belpolitikai, eseménytörténeti konkrétumok, szerinte nyárspolgári, parlagi lapossága helyett „világpolitikát űző királyaink”, „a pápával császárral viaskodó nagystílű világpolitika” fennkölt, szinte kozmikussá szélesülő perspektívájához mérjük és kapcsoljuk irodalmi felépitményünk jelenségeit. Enyhén szólva, legalábbis kissé korszerűtlennek véljük ezt a sugalmazást, ezt a leplezetlen visszakanyarodást a hómani imperialista „ideálokhoz”, a világhatalmi romantika művirágokból font dicsőség-

¹ Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból az István-legendák politikai háttere, melyet Horváth szépen kifejt. Magyarazatára Györy két ellenvetést tesz. Az egyik: hogy a legendában emlegetett merénylők azonosítása Hómantól ered, vagyis Horváth itt lényegében plagizál. A másik: hogy a legenda szerint István király nemcsak hogy nem büntette meg a merénylőt, hanem egyenesen megkegyelmezett neki s így Vazullal való azonosítása tarthatatlan. Az első ellenvetésre megfelelt már Horváth is vitaválaszában. A második problémát könyvében is óvatosan vetette fel, hivatkozva Hómanra („ha helyes ez az azonosítás, ... akkor” stb.). Az óvatosság azonban túlzott volt.

A kisebbik legenda szövege, éppúgy mint Hartviké (párhuzamosan közölve Horváth p. 145.) a kegyelemért könyörgő merénylőre vonatkozólag csakugyan azt mondja, amit Györy állít: Veniam querentem non avertit, facinus facile dimisit. A szöveget azonban tovább kell olvasni, mert mindkét legendának — főként azonban a kisebbiknek — van még mondanivalója a merénnyel kapcsolatban. A két szöveg szerint ugyanis a merénylőt kivallatják büntétsárai felől: idemque iussus traditionis conscios aperuit (Leg. min. c. 7.) és azokat a király elé vezetik: idemque iussu regis homicide illi inventi adducti sunt (Hartv. c. 21.). Hartvik nem is *büntétsákról* beszél, hanem egyenesen *gyilkosokról*, jöllehet a gyilkosságot a többiek nyilván csak kitervelték, de végrehajtásával azt bízták meg, aki „elügyetlenkedte” a dolgot. Ezután mindkét szöveg szerint István ítéletet mond a „gyilkosok” felett, de míg ezt Hartvik szövege nem részletezi, addig a kis legenda részletesen beszámol a példás büntetésről: Ut autem reliquis essent in exemplum, et discerent dominos summo honore venerari, *visu privavit, manus noxias abscedit, et qui iniustitia sua insidias iusto sanguini paraverant, iudicio iusticie in malum vite sue devenerunt*.

A legendák szövegéből tehát világosan kiderül, hogy az elfogott merénylő csupán eszköz a háttérben maradó összeesküvők kezében, éppen ezért kegyelmez meg neki a király, míg a főbűnösöket példásan megbünteti, hogy az utókor is tanuljon belőle. Sem Hóman, sem Horváth nem állítja, hogy a gyilkossági kísérlet *kivitelezője* lett volna azonos Vazullal. A szövegek viszont egyáltalán nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy a merénnyel értelmi szerzője lehetett Vazul is. Míg tehát Györy valóban tévesen azonosítja a merénylőt Vazullal, ezt a tévedését Horváthnak, illetve Hómannak imputálja. Különben: egyáltalán nem valószínű, hogy az összeesküvők közül éppen Vazul vállalta volna magára a gyilkosság végrehajtását. Egyrészt — mivel szabad bejárása volt az uralkodóhoz — a merénylethez nem lett volna szüksége segítőtársakra, másrészt társai, akik trónra kerüléséhez a rendszerátvétel reményét fűzték, aligha őt szemelték volna ki a mégis csak kockázattal járó tett végrehajtására.

De Horváth elemzése szempontjából nem is ez a lényeges. Fő mondanivalója az, hogy a merénylők büntetésének kíméletlen, realiztikus ábrázolása és részletezése, amely *csakis a kisebbik legendában* olvasható, aktuális politikai utalás a Kálmán király és Álmos herceg közt lejátszódott, hasonlóan tragikus eseményekre s az egész legendarészlet nem más, mint Kálmán király kegyetlen tettének — Álmos megvakíttatásának — történeti síkon való igazolása. Ez is alátámasztja a kisebbik legenda keletkezési idejével kapcsolatos terminus post quem (1009, Álmos megvakíttatása) helyességét.

koszorújához, melynek enyhén porosodó babérjában szemérmesen pironkodik s önön magát is oda nem valónak érzi a fügefalevélként odavetett „osztályharc” szó.

A Hóman-féle középkori magyar nagyhatalmi koncepciónak egyik sarkalatos jellemző vonása volt a vallásos élet, a hitbuzgalom állítólagos elmélyülése, ami az új szerzetesrendek megjelenésében jutott volna kifejezésre. Talán *véletlen*, de Győrynél is valami hasonló, bár sokkal kategórikusabb állítást olvashatunk a ciszterciekről: „Márpedig tudnia kellene minden középkorkutatónak, hogy . . . megjelenésük a szerzetesi élet *fellendülését* és nem hanyatlását jelentette. Horváth mindezt nem tudja . . .” stb. — Függetlenül attól, hogy a szerzetesi élet lehanyatlását törvényeink mellett a Gellért-legenda is tényként konstatálja, valóban „tudnia kellene minden középkorkutatónak”, hogy az új szerzetesrendek megjelenése a bencés-rend elvilágiasodásával és az egyház lelki befolyásának általános hanyatlásával kapcsolatos. A hatalmas birtokokkal rendelkező Benedek-rend a szerzetesi szegénység és alázat paródiáját megtestesítő gazdagságával nem tudta többé betölteni a szociális demagógia területén reá háruló feladatkört s ezért az éleződő osztályharc közepette a hazánkban és a körülötte fekvő országokban fellángoló eretnek-mozgalmak ellen szükség volt újabb szerzetesrendek betelepítésére. Hogy mennyire nem a szerzetesi élet fellendüléséről van szó a XII. században, azt bizonyítja ezen új rendek ugyancsak rohamos elvilágiasodása, meggazdagodása, ami arra készíti az egyházat, hogy a XIII. század első felében az ún. koldulórendek képében a szociális demagógia újabb fegyvereit vesse be a falun és mezővárosban egyaránt szélesülő osztályharcba.

Győry helyenként annyira nekikeseredik a bírálatnak, hogy még a humorérzékét is elveszíti. Nem látja pl. az iróniát abban a „középkori közhelyben”, hogy II. István, midőn a közelgő halál kutyaszorítóját érezte, otthagya a trónt és szerzetesi csuhát öltött. Persze ahhoz, hogy e megjegyzés *valóban* irónikus élet megérthessük, el kell olvasni a Képes Krónika egész vonatkozó részét, mely felsorolja II. István durva kegyetlenkedéseit. Még súlyos betegségében is, midőn átmenetileg jobban érezte magát, arról ábrándozott, hogy kedvelt kunjai állítólagos sérelmét tízszeresen megfizetteti a magyarokkal. E nem éppen keresztényi szándékát megnyugtatóan közölte a kunokkal, akik örömben úgy megropogtatták, *megszorongatták*, hogy állapota ismét válságosra fordult. Ekkor már maga is érezte, hogy *a halál szorongatja* s ezért öltött szerzetesi csuhát. A krónikás megjegyzésének iróniáját még hegyezi az, hogy haláláról meg sem emlékezik, csak szárazon hozzát teszi: szerzetesi csuhát öltött uralkodásának 18-ik évében és Váradon temették el.

Mellőzzük a László-kori Gestával kapcsolatos zavaros fejtegetéseinek interpretációját (itt hivatkozás történik „az Árpád-kor szellemé”-re — sic!) és áttérünk Győry *Aba Sámuel-koncepciójára*. Minthogy a leggondosabb kivonatolással sem tudnánk valamennyi árnyalatot visszaadni, szóról-szóra idézzük a megfelelő részt: „Ilyen nyers beavatkozással intézi el (ti. Horváth) azt a sokrétű részletet, amelyet tüzetesebben — úgy látszik — nem óhajtott megvizsgálni. A krónika idevágó fejezeteiben ugyanis tényleg van német szimpátia, de kizárólag az Aba Sámuel leverő császár iránt, ugyanakkor gyűlölet Aba Sámuel népi uralmával szemben, de egyben a meghalt Aba emlékének babonás tisztelete is. Mindezek a vonások végigszántják az egész (?) krónikát. Értelmezésükhöz a hűbériség nemzeti problémájának ismerete kell, amely az osztályproblémától természetesen elválaszthatatlan: Péter idegenuralmával szemben a krónikás a kismizmizett magyar urak pártjára áll, Aba antifeudális kormányzásával szemben viszont helyesli a császári intervenciót, a némettől való függés ellensúlyaként pedig a megholt Aba Sámuel mint szentet idézi fel. Ezt a *szimbolizmus ellenére is világos mondanivalót* nem helyezte kellő megvilágításba . . .” (ti. megint csak Horváth). Mindebből Győry levonja a konklúziót: „Úgy érezzük, Horváthnak sem oknyomozó módszere, sem tárgyi és nyelvi felkészültsége nem volt kielégítő Árpád-kori irodalmunk *alapvető világnézeli*, időrendi és szövegkritikai kérdéseinek tisztázására.”

Horváth — teljes joggal és feltétlenül helyesen — azt a kézenfekvő feltevést kockáztatja meg, hogy a krónika mai szövegének ellentmondásos, egyrészt németgyűlöletből izzó,

másrészt a német krónikahagyományra támaszkodó, németbarát részei nem származhatnak *egy szerzőtől*: utóbbiak egy későbbi — szerinte a Kálmán-kori — folytató betoldásai. Györy *egy író* fogalmazásának tartja ezen egymással ellentétes elemeket és megpróbálja az ellentmondásokat feloldani, kimagyarázni, egységes írói koncepcióba gyömöszölni. *Erre* valóban elmondhatjuk, hogy Prokrustes-ágy, melyben mostmár az alábbi, „szinbolizmusa ellenére is világos mondanivaló” szunnyad, (amit azonban egyáltalán nem fenyeget az a veszély, hogy a vulgáris közérthetőség mocsarába fullad): a krónikás műve megírásakor egyszerre Péter-ellenes, németellenes, Aba-ellenes, antifeudális-ellenes, császárpárti és („babonás tiszteletből”) Aba-párti.

Amint látjuk, a „koncepció” tele van meddő, a legkevésbé sem dialektikus ellentmondásokkal. Sajnos, nem dicsekedhetünk „a hűbériség nemzeti problémájának” megkívánt azon ismeretével, mely egycsapásra átsegíthetne bennünket megértésének nehézségein. Egy tény azonban megvilágosodott előttünk: Györy ugyan csak egy kis ablakocskát nyitott történelemszemléletére, de az is elégséges annak megállapításához, hogy terminológiáján túlmenően szemlélete is nyilvánvalóan antimarxista a szó legáltalánosabb értelmében; a marxista szemlélettel ugyanis nem egyeztethető össze semmiféle zűrzavar és homály. *Hamisítatlan szellemtörténet ez is*, amelyet aligha léplezhet a szervetlenül odavetett „osztályprobléma” kifejezés. Úgy látszik, Györy a felszabadulás után is (vö. *Gesta regum — gesta nobilium*, 1948.) kinyilvánított szemléletmódjától *máig sem* tudott elszakadni. Ezért legalábbis szerénytelenségnek hat, midőn Horváth világnézeti felkészültségét redukálja nullára.

Am nézzük a szakmai felkészültség oldalát! „Horváth teljesen *ötletszerűen fogja rá* egy-egy szövegre, hogy rimes vagy ritmikus próza s idevágó elemzései — művének csaknem kétharmada — *egyenesen nevelésesegek*” — hangzik a súlyos bevezető. „Sajnos, Horváth a középkori dictatorok meghatározását a rimes prózáról nem értette meg... Így hát nekünk (ti. Györynek) kell magyarázoznunk a középkori rimes próza mibenlétét.”

Magunk is másfél évtizede foglalkozunk stíluskritikai vizsgálódásokkal és — mondani sem kell — szívesen tanulunk mindenkitől. Ahogyan azonban Györy „magyarázza” a középkori rimes próza „mibenlétét”, azt nem tudjuk magunkévá tenni, mivel „teljesen *ötletszerű*” és „egyenesen nevelésesegek.” A rimes prózát ugyanis úgy „magyarázza” meg, hogy egyidejűleg nyomtalanul *ki is írta az egész világirodalomból*. A rimes prózát, melynek *a legcsekélyebb köze sincs a hangsúlyhoz*, olyan légbőlkapott, szigorú hangsúly-törvényhez akarja kötni, hogy annak elfogadása esetén — ismétlem — a világirodalomban nem maradna egyetlen rimes prózának minősíthető összefüggő szöveg sem! Az ilyenfajta vizsgálati eljárás során elhulló selejt valóban kerek 100% volna. Minthogy azonban a rimes prózát nem kívánjuk kiselejtezni, inkább a Györy-féle új „törvény” alkalmazásától tekintünk el.

Amilyen *szigorú* Györy a rimes próza „alapszabályával” kapcsolatban, annyira *liberálisan* kezeli a ritmikus próza *sokkal szigorúbb kötöttségű* törvényeit, melyekkel sajnos, szintén nincs tisztában. Szerinte pl. a tihanyi alapítólevélnél „*virtuózabban ritmizált* oklevelet alig lehet elképzelni.” Minthogy a tihanyi alapítólevél dátuma 1055, Györy „megállapításából” két következtetés vonható le:

1. Ha a tihanyi alapítólevél *valódi*, akkor nálunk a XI. században, a külföldi gyakorlatot *messze megelőzve* a ritmikus próza szabályainak „virtuóz” ismeretét kell feltételeznünk. Ez esetben viszont valamennyi eddig hitelesnek tartott XI—XII. századi oklevelünk *hamis*, mert ezek hírből sem ismerik a prózaritmust.

2. Ha a prózaritmus ismerete a XI. században hazánkban *mégsem* bizonyítható, úgy *a tihanyi alapítólevél a hamis*.

A magunk részéről teljességgel meg vagyunk győződve arról, hogy bármelyik következtetés levonása *alapvetően téves* volna s ezért szerényen megkockáztatunk *egy harmadik állítást*, melynek igazsága sziklaszilárdan áll előttünk és amit bizonyítani is tudunk: Györy „megállapítása” durva hamisítás, melynek a tudományosság *látszatához* sincs köze. Megvizs-

gáltuk a tihanyi alapítólevél egész szövegét (Bárczy kiadása alapján) és arra az eredményre jutottunk, hogy 48 abszolút mondatvége közül mindössze 13 mutat ritmikus képletet, ami *teljességgel kizárja* a szándékolttságot. Az oklevél bevezető része (l. Horváth p. 81.) minden kétséget kizáróan *rimes prózában* íródott. (A birtokadományokat felsoroló contextus rimes megfogalmazása nem szokásos.) A Györy által felsorolt *ritmikus* klauzulák számát jelentősen *bővíteni is lehet* (sok cursust nem vett észre!), ennek ellenére sem ritmizált a szöveg, mert a *ritmikus prózának alapszabálya, hogy az abszolút mondatvégeken* (kivéve a pápai oklevelek csekélyszámú, szigorúan meghatározott részeit) *szabályos cursusnak kell elhelyezkednie*. Ez olyan szabály, melyet a *legprimitívabb* ritmikus prózai gyakorlat is szinte 100%-ig megtart (leszámítva természetesen a nyilvánvaló szövegromlásokat). A prózaritmus *művészi* alkalmazásáról akkor beszélhetünk, ha ezen túlmenően a mondatok belsejében elhelyezkedő *kölonvégek is* ritmikus képletet mutatnak. (Ez alól kivételt alkothatnak a tulajdonnevek, szó szerinti idézetek nem-ritmikus szövegből és egyes esetekben az olyan kölonok, melyek után relatív mondatfűzés következik.) A tihanyi alapítólevél azonban, melynél az *abszolút* mondatvégek *háromnegyede nem ritmikus*, nem is szólya a kölonvégekről, nem nevezhető „az elképzeltet legvirtuózabban ritmizált” szövegnek, sőt, *egyáltalán nem ritmikus*.

Teljességgel hasonló a helyzet *Anonymus* Prologusával kapcsolatban is, melyet szintén „elejétől végig pompás ritmikus prózában” írotnak vél Györy. Nézzük itt is a pártatlan számadatokat. A Prologus 8 abszolút mondatvége közül 4 ritmikus, az 55 kölonvégből pedig 25. Itt is sokkal több cursust tudtunk tehát kimutatni, mint Györy, mégsem oszthatjuk véleményét, mert az alig 50%-os arány miatt a Prologus szövege *nem minősíthető* ritmikus prózának, nem is beszélve *Anonymus* többi fejezetéről, *műve egészéről*. A ritmikus prózát ugyanis — eltérően a rimes prózától — az jellemzi, hogy *az egész szövegnek ritmizálnak kell lennie*.

Ugyancsak megvizsgáltuk Péter prépostnak ama 1210-es oklevelét, melynek elemzése miatt Györy azt a vádat emelte Horváth ellen, hogy „a tudományos tisztesség határához közeledik.” Az eredmény (Wenzel kiadása szerint): 16 abszolút mondatvégből 12, a 65 kölonvégből pedig 43 a ritmikus. Vagyis: Horváth *korrektül* állapította meg, hogy az oklevél *közeledik* a ritmikus próza *határához*; itt már látunk bizonyos *törekvést* a prózaritmus szabályainak alkalmazására, a $\frac{2}{3}$ -os eredmény azonban korántsem kielégítő. (Az oklevél ritmikája tökéletesen igazolja Horváth azon állítását, hogy nálunk a XIII. század első évtizedei a ritmikus próza alkalmazásához való átmenetet jelentik.)

A fentiek tükrében felvethetjük, hogy most már ki az, aki „azt nevezi rimes prózának, ami neki úgy tetszik”, aki „ugyane módszer szerint bánik el a prózaritmussal”, aki „felelőtlen módszerével bármit bebizonyíthat”! Györy épp annyira ért a rimes és ritmikus prózához, mint Mezey. Nem véletlen, hogy *Hugo Bononiensist* ő is „*ritmikus* prózában író olasz dictator”-nak tartja.

A továbbiakban ezt állítja Györy: „Ahol Horváth krónika-szövegrészeket datál, vagy fiktív szerzőknek tulajdonít ritmusvizsgálatával, *ott minden megállapítása revízióra szorul*. Iskolapéldája ennek a könyve 256—259. oldalain található részlet, amelyben ritmikusnak mond ritmus-hibáktól hemzseggő szövegeket és vice versa.” Bár az eddigiekből is kiderült, hogy Györy sommás értékítéleteit nem egyszer ellenkező előjellel kell ellátni, ellenőriztük Horváth megállapításait a kérdéses oldalakról. Az eredményt ide iktatjuk:

1. *Állítás*: A 181. fejezettől kezdve a krónika mintaszerű ritmikus prózában van megfogalmazva.

Próba:

181. fejezet: 5 abszolút mondatvégből 4 szabályos cursus, az ötödik bibliai idézet. 8 kölonvég van, mind ritmizált.

182. fejezet : 3 abszolút mondatvégből 1 hibás, viszont a 7 kólonvég mind helyesen ritmizált. A szövegromlás feltételezhető.
183. fejezet : 2 abszolút mondatvégből 1 hibás, de erre van jól ritmizálható (velox) szövegvariáns. 7 kólonvégből 2 nem ritmikus.
184. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus, 2 kólonvége szintén.
185. fejezet : 3 abszolút mondatvége ritmikus, 7 kólonvége közül 2 nem.
186. fejezet : 17 abszolút mondatvégből 2 nem ritmikus (az egyikre van ritmizálható — tardus — szövegvariáns), 25 kólonvégből 6 nem ritmikus.
187. fejezet : 9 abszolút mondatvége mind ritmizált, 7 kólonvége szintén.
188. fejezet : 9 abszolút mondatvége mind ritmizált, 23 kólonvégből 4 nem.
189. fejezet : 3 abszolút mondatvégből 1 hibás, 7 kólonvége mind ritmizált.
190. fejezet : 6 abszolút mondatvége mind ritmizált, 13 kólonvége szintén.
191. fejezet : 6 abszolút mondatvége közül 1 hibás, 6 kólonvége közül szintén 1.
192. fejezet : 8 abszolút mondatvége mind ritmizált, 14 kólonvége szintén.
193. fejezet : 6 abszolút mondatvége mind ritmizált, 9 kólonvége szintén.
194. fejezet : 5 abszolút mondatvége mind ritmikus, 15 kólonvége közül 1 nem.
195. fejezet : 2 abszolút mondatvége ritmikus, 6 kólonvége szintén.
196. fejezet : 13 abszolút mondatvégből 1 nem ritmikus (ez azonban helynév. De van planus-t adó szövegvariánsa is). A 25 kólonvég mind ritmikus.
197. fejezet : 1 abszolút mondatvége és 2 kólonvége ritmikus.
198. fejezet : 3 abszolút mondatvége és 7 kólonvége ritmikus.
199. fejezet : 1 abszolút mondatvége és 1 kólonvége ritmikus.
200. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
201. fejezet : 1 abszolút mondatvége és 5 kólonvége ritmikus.
202. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
203. fejezet : 2 abszolút mondatvége ritmikus. 7 kólonvége közül 1 nem.
204. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
205. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
206. fejezet : 14 abszolút mondatvége közül 1 nem ritmikus, a 17 kólonvég közül szintén 1.
207. fejezet : 7 abszolút mondatvége közül 1 nem ritmikus, 18 kólonvége közül 2.
208. fejezet : 2 abszolút mondatvége ritmikus, 3 kólonvége szintén.
209. fejezet : 32 abszolút mondatvég közül 9 nem ritmikus. Ebből az egyiknél a szövegvariáns velox-ot ad, két esetben pedig tulajdonnév van a klauzulában. A 63 kólonvég közül 14 nem ritmikus. Ezek közül 1 tulajdonnév.
210. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
211. fejezet : 6 abszolút mondatvége közül 3 nem ritmikus. A 15 kólonvégből 4 nem ritmikus.
212. fejezet (a Sambucus-kódex szerint) : 3 abszolút mondatvégből 1 nem ritmikus, 2 kólonvége ritmikus.

(Az Acephalus folytatása) : 4 abszolút mondatvége ritmikus, 11 kólonvége közül 6 nem ritmikus.

(A Képes Krónika szövegében) : 7 abszolút mondatvég közül 2 nem ritmikus. A 23 kólonvég közül 12 nem ritmikus.

Fenti vizsgálatból kiderül, hogy a 181—208. fejezetek ritmizálása — a helyenként többszöri másolás és szövegromlás ellenére is — kitűnőnek mondható. A 209—212. fejezeteknél jelentős visszaesést tapasztalunk a cursus szabályos alkalmazása terén. Horváth erre vonatkozólag azt mondja (p. 260.), hogy a 211. fejezettől kezdve nem a kitűnően ritmizáló minorita barát fogalmazta a szöveget, mert ez a rész mind szókincsében, mind pedig kifogásolható ritmusával eltér az előzőktől. A magunk részéről — stilisztikai szempontból — a 209.

fejezet előtt vonnánk meg a határt. (Meg kívánjuk azonban jegyezni, hogy ellenőrző vizsgálatainkban a kólonoknál is a legmerevebb szigorúságot alkalmaztuk, vagyis számos — általunk statisztikailag ritmustalannak vett — kólonvég esetében relatív mondatfűzés következik; ilyen esetben tudvalevően nem követelmény a cursus.)

2. *Állítás*: Ugyancsak ritmikus a 179. fejezet és a 174. fejezet Bánk-epizódja (sed proh dolor — subsecuta), a 83. fejezet utolsó mondata (nunc in eodem — fabricata).

Próba:

179. fejezet: 7 abszolút mondatvégből 1 nem ritmikus, — ez azonban vers-idézet, — 17 kólonvégből 2, ezek egyike helynév.

174. fejezet: 4 abszolút mondatvége mind ritmikus, 5 kólonvégből 2 nem.

83. fejezet: 1 abszolút mondatvége ritmikus, 2 kólonvége közül 1 nem.

3. *Állítás*: ritmikus a „Per me reges regnant” kezdetű Prologus.

Próba:

2. fejezet: 13 abszolút mondatvég közül 5 nem ritmikus, — ebből 3 bibliai idézet. A 27 kólonvég közül 5 nem ritmikus.

4. *Állítás*: Ritmikus a Képes Krónika és a Dubnici Krónika bevezetőjéből az „incepta — refutando” rész.

Próba: 1 abszolút mondatvége velox.

Úgy véljük, felesleges folytatni. Györy azon állítása, hogy Horváth „ritmikusnak mond ritmus-hibáktól hemzseggő szövegeket és vice versa”, alaptalannak bizonyult. A későbbi átírások, másolások sem tudták eltörölni a fentebb vizsgált szövegek *tudatos* ritmikáját.

Néhány szót még Györy személyes indítékairól. Hozzá is méltatlan tónusának egyik kiváltó oka az, hogy Horváth helyesbíti, illetve cáfolja Györy néhány, kellőképpen meg nem alapozott korábbi eredményét. Harcát azonban nem egyenesen vívja, hanem *a tergo*. Jellemző erre alábbi megjegyzése: Horváth „*hamis adatokkal* oktat ki olyan jeles középkorkutatót, mint E. Faral” (vö. Horváth p. 197.). Györy nem tartja szükségesnek, hogy kifejtse, mik ezek a „hamis adatok”. De nem is ez a lényeges. Az inkriminált helyen ugyanis Horváth nem annyira Faral, mint inkább Györy állításával száll vitába, aki „kelléténel jobban hitelt ad Faralnak az irodalmi személyleírás XII. századi »új« módját illetően . . . A »főnről lefelé haladó« személyleírás ugyanis — és ez elkerülte Faral figyelmét is, — megtalálható a XII. századot megelőző korok latin irodalmában is” stb. (Utána az állítást bizonyító hivatkozások.) Amilyen szerencsétlenül védi meg Faralt — önmaga helyett, — éppoly sikertelenül szegődik fogadatlan prókátorként a kitűnő Györffy György mellé is, aki aligha kér az ilyen tónusú „védelemből”.

Györy ismertetésének vége, — mint egész hangneme —, példa nélkül áll felszabadulás utáni vitairódmunkban. „. . . Úgy érezzük, — írja — Horváth *végleg átlépi a tudományos tisztesség határát* . . . légből kapott sémák, meg nem értett kategóriák Prokrustes-ágyába kényszerítette Árpád-kori prózánkat . . . Elmondhatjuk, hogy Horváth a legnagyobb szabású és legradikálisabb revíziót végezte Árpád-kori irodalmunkon és középlelatin filológiánkon. Teljesen szétfejtett úgyszólván minden eddigi eredményt, elszurkított minden színt, amit a

megelőző kutatás *nagynehezen ráillesztett* erre a súlyos anyagra, az eddig megállapított korszakhatárokat elmozdította, olyan módszerrel, amellyel maga sem volt tisztában. Előfordult már, hogy *cinizmusból* valaki remekművet alkotott, *de tudatlanságból még sohasem csináltak tudományt*. A kutatónak, aki ezután foglalkozik majd hasonló kérdésekkel, első kötelessége lesz: *óvakodni* Horváth módszerétől és »eredményeitől«.

* * *

Horváth alapos válaszából — és talán fenti vizsgálataink eredményéből is — kiderül, hogy Győry érvei sokkal illanékonyabbak, mint a türelmes nyomdafesték, mellyel lenyomatták őket. Cinikus és durván rágalmozó hangja, leplezetlen szellemtörténeti szemlélete, a stílusvizsgálat területén tudományos előismereteinek elárult teljes hiánya, az alapfogalmak meg nem értése minden tárgyilagos szemléelő előtt világossá teszi, hogy a vád önön fejére, hullt: éppen Győry az, aki a maga tájékozatlanságából tudományos látszatú kritikát próbált fabrikálni, de még mint calumniator sem tudott remekművet alkotni. Győry bírálati módszere, tudományos szemlélete, elfogult hozzáállása nem egészséges jelensége tudományos életünknek és minél előbb változtat ezen Győry, annál jobb lesz, — mind a tudomány, mind pedig a saját szempontjából.

A vita *alaphangját* Mezey és Győry már előttünk megütötték s ez az alaphang nem nevezhető sem tárgyilagosnak, sem korrektnek. Ez az oka annak, hogy jelen cikkünkben mi magunk is sokszor a megengedett határig mentünk el élességben, de sohasem a tárgyi igazság rovására. Ha Győry jobb ügyhöz méltó találékonyságát nem rágalmozás felsorakoztatásának szolgálatába állította volna, sokkal inkább előre vihette volna a tudomány, a vitás kérdések tisztázásának ügyét.

Felszabadulás utáni tudományos kritikai irodalmunkat egy bizonyos egyoldalúság jellemezte: a bátor elvi viták hiánya, a szürke tartalmi kivonatolás, a feltétel nélküli elismerés, dicséret hangja. Mezey és Győry áttörték ezt az egyhangúságot, de kísérletük aligha nevezhető szerencsésnek és követendőnek. A hajbókolás és a romboló gyalázkodás közt kell középutnak lennie: a bátor, elvhű szocialista kritika helyes útjának.

Nem véletlen, ha az új felfedezéseket, a merész úttörést a megszokotthoz kényelmesen ragaszkodók hangos ellenzése fogadja még akkor is, ha az új eredmények a bizonyítás szilárd talaján állanak. Az új vívmányok, új módszerek elismerése kétségkívül a bátor felfedezőéhez hasonló — bár lényegesen kisebb intenzitású — merészséget, a haladásra való orientációt igényel. De igen szomorú jelenség, ha valaki azért, mert nem tudja legyőzni a megszokottság nehézségi erőit, eleve lángot okád a tudomány új módszereit eredményesen keresőkre. Nálunk marxista világnézetünkéből fakadó követelmény az egyre teljesebb tudományos megismerésre való törekvés, a túlhaladott nézetek és módszerek cáfolata, helyettesítése korszerűbb, tudományosabb, a valóságot még adekvátabb módon tükröző nézetekkel, módszerekkel. Még ha igaz volna is (bár nem helytálló), hogy Horváth „szétfajtott úgyszólván minden eddigi eredményt”, akkor sem róhatnánk fel ezt hibájául: a már elért eredmények is csak akkor tölthetnek be a tudományos megismerésben pozitív szerepet, ha kiállják az újabb, fejlettebb, sokoldalúbb tudományos bírálatot, vagy lépcsőfokot alkotnak a következő, rajtuk túlmutató eredmények eléréséhez. Mindaz, ami ezt a próbát nem bírja el, talmi érték és cáfolata csak szélesebb utat nyit a tudomány fejlődésének. Aki a tudománynak csak evolúciós perspektíváját látja megengedhetőnek, a lassú, koráll-szerű ráakódást a korábbi eredményekre, aki tabunak tekinti mindazt, amit „megelőző kutatás nagynehezen ráillesztett” az anyagra, az gúzsba akarja kötni a szocialista tudomány fejlődését, el akarja rekeszteni merészen felé ívelő útját.

Természetesen mi is tudjuk, hogy nem minden esetben jelent előrehaladást az, ami az új színében jelentkezik. Tudjuk, hogy gyakran ál-forradalmi, destruktív, anarchikus „kritikát”

is mondtak már az elért tudományos (és egyéb) vívmányokról s ezzel kirúgták maguk alól a már elért helyes eredmények szilárd támasztékát. Horváth János eljárása azonban csak rossz szándékkal, megrögzött előítéletekkel, az általa felsorakoztatott tudományos bizonyítóanyag semmibevételével nevezhető ilyennek. Idézzük a nálunk sokkal hivatottabb kutató, id. Horváth János véleményét már ismertetett bírálatából e kérdéssel kapcsolatban: — jól lehet Horváth számos esetben az eddigi eredményektől eltérő következtetésekre jut, „nem ítélt önhittent és elhamarkodottan; tényeket és érveket higgadtan megfontol, a tartalmi, tárgyi alapú eddigi megállapításokon komoly ok nélkül nem változtat, sőt örül, ha a maga módszerével igazolhatja azokat.”

Horváth János kezdeményezése elvileg is pozitív, hiszen minden bizonnyal számos kutatót új eljárások, új módszerek, új vizsgálati szempontok kialakítására fog ösztönözni. Ugyanakkor az olyan *durva roham*, aminőt pl. Győry intézett — mint láttuk, alaptalanul — Horváth jelentős munkája ellen, visszariaszthat egyes kevésbé kiforrott, kisebb tudományos és *harci tapasztalattal* rendelkező kutatókat az új módszerek keresésétől. Kifejezetten káros az olyan vesztegzár alá helyezési kísérlet, amely elfogultan, diszkreditálással akarja elfojtani még a lehetőségét is annak, hogy Horváth metodikáját a tudományos kutatásban bárki is alkalmazni merészelje. Horváth sokoldalú kritikai szempontjaival, kétségbevonhatatlan tudományosságú, az eddigi metódusokkal *együtt* harmonikusan alkalmazható, nálunk be nem vezetett módszerével új perspektívákat nyitott meg. Eredményeit, módszereit nyilván maga sem tekinti lezártnak, változtathatatlanak. Eljárás módja előremutató, egyszersmind azonban továbbfejleszthető és tökéletesítendő. Aki mindezt nem ismeri fel, nem csupán egyetlen mű helytelen megítélésével okoz kárt, de magát a tudományt is arra akarná kárhozatni (persze, hasztalan), hogy lemondjon egy komplexebb, sokoldalúbb, teljesebb vizsgálati módszerről.

RÁKOS PÉTER

ADALÉKOK AZ EMBER TRAGÉDIÁJA CSEHORSZÁGI VISSZHANGJÁHOZ

Irodalmi körökben köztudomású, hogy Az Ember Tragédiája külföldi színpadi pályafutása során eddig Prágában aratta a legnagyobb sikert. Néhány fontosabb Madách-monográfia megemlékezik erről, vagy legalábbis utal rá. Így Voinovich Géznál bibliográfiai utalást találunk a kérdésre,¹ Németh Antal hasznos könyve, bár hézagosan, részleteiben is taglalja Madách drámájának csehországi visszhangját,² Barta János pedig a negyvenes évek elején megjelent könyvének „A hírnév krónikája” c. fejezetében röviden összefoglalja az ismert tényeket az 1892-es előadással és betiltásával, valamint az 1904-es felújítással kapcsolatban.³ Az Ember Tragédiája prágai fogadtatásával külön is foglalkozó közlemények: Siklóssy László cikke a Vasárnapi Ujság 1904-es évfolyamában,⁴ majd csaknem húsz évvel később Siklóssy Pál az EPhK-ben.⁵

Siklóssy László azzal kezdi érdekes beszámolóját, hogy míg a magyarság figyelemmel kíséri a szláv népek: oroszok, lengyelek, szerbek kultúráját, azok alig vesznek tudomást a magyar irodalomról. Ami azonban a cseheket illeti, fordított a helyzet. „Mi alig tudunk róla, hogy a csehek nagy rokonszenvvel kutatják át klasszikusainkat, modern íróinkat egyaránt, s amit és amennyit csak lehet, megismertetnek a cseh olvasóközönséggel” — írja Siklóssy. Cikkében feleleveníti az 1892-es bemutató körülményeit, hatalmas sikerét (az az értesülése, hogy a Tragédiát egy hónapon át játszották 31-szer, természetesen téves: a harmincegy előadás július 23-tól október 6-ig húzódott). Siklóssy megnyugtató a magyar közvéleményt, hogy Madách remekműve nem mint holmi látványosság aratott sikert, amint azt valamelyik magyar napilap jelentette, hiszen fordítása és színre alkalmazása a magyar irodalmat kiválóan értő František Brábek (Brábek Ferenc) és a nagy cseh költő, Jaroslav Vrchlický műve. Vrchlický nyilatkozott is a Vasárnapi Ujságnak: nem tud ugyan magyarul, de — úgymond — „a gondolatok mélysége, a művészi forma ritka tökéletessége annyira lenyűgözte lelkemet, hogy sejtetik velem a hangszer bűbáját is”. Siklóssy Pál közleménye prágai vonatkozásaiban a Siklóssy Lászlót veszi alapul.

A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának 1951-ben lezajlott Madách-vitája alkalmával újra szóba került a prágai előadás is. Waldapfel József, kétségtávol helyesen, a Tragédiának a haladó világnézet szempontjából kedvező értelmezését támasztotta alá a prágai siker tényével. „Az Ember Tragédiája ellentmondásos tartalmának haladó elemei a legnagyobb hatással Az Ember Tragédiája prágai előadásain érvényesültek. Az ó-csehek aulikus politikája és a német elnyomás ellen akkor még demokratikus jelszavakkal és a népi tömegek élén harcoló ifjú-csehek nemzeti ellenállásának tetőpontja volt ez az idő... A csehek megértették Madách művészi szándékát...” — olvassuk Waldapfel József előadásában.⁶

Ismeretesek tehát a legfontosabb tények: a Tragédia 1892-es kirobbanó sikere, a politikai színezetű tüntetések és a rendőri beavatkozás, az 1904-es felújítás, Vrchlický közreműködése. De az egykorú sajtóban, rendőri krónikákban és másutt találhatunk még jónéhány

¹ Voinovich Géza: Madách Imre és Az Ember Tragédiája. Budapest, 1922.² 589. l.

² Németh Antal: Az Ember Tragédiája a színpadon. Budapest, 1933. 70–73. l.

³ Barta János: Madách Imre. Budapest, é. n. 181. l.

⁴ Siklóssy László: Az Ember Tragédiája Prágában. Vasárnapi Ujság 1904. 49. sz.

⁵ Siklóssy Pál: Az Ember Tragédiája külföldi színpadokon. EPhK, 1923. 121–124. l.

⁶ Az MTA I. osztályának közleményei. 1952. (II.), 248. l.

nem érdektelen részletet, melyek közelebbről is megvilágíthatják Az Ember Tragédiája csehországi előadásainak kérdését. Ezek közül szeretném néhány lényegesebbre felhívni a figyelmet.

*

Magyar színdarabokat Az Ember Tragédiája előtt is játszottak Prágában. Különösen a magyar vígjáték talált kedvező fogadtatásra, legalábbis azoknál, akik a cseh színház műsorát voltak hivatva megválogatni. Színre került Prágában (1869-ben, még az ún. Ideiglenes Színházban) Szigligeti Ede „Rózsa” c. vígjátéka (külön érdekesség, hogy ezt a darabot a cseh kultúra és tudomány egyik legnagyobb alakja, a világhírű Jan Evangelista Purkyně fordította csehre, mégpedig magyarból!); 1872-ben ugyanott került színre Rákosi Jenő Aesopusa, 1884-ben játszott a cseh Nemzeti Színház Dóci Lajos „Csók”-ját, 1889-ben Csiky Proletárok-ját, 1892-ben került sor Az Ember Tragédiája prágai „ősbemutatójára”.

De egyébként is igen eleven volt Prágában ekkortájt az érdeklődés a magyar irodalmi alkotások iránt. 1892-ig már elég szépszámú magyar irodalmi művel ismerkedhetett meg anyanyelvén a cseh olvasó. Hogy csak a legfontosabbakat említsük, már a Bach-korszakban megjelennek — folyóiratokban elsősorban — magyar lírikusok, Petőfi, Vörösmarty, Eötvös költeményeinek cseh fordításai, 1867-ben könyvalakban is megjelenik Kisfaludy Károly „Szeget-szeggel” c. darabja, 1870-ben jelenik meg František Brábek és Karel Tůma fordításában az első Petőfi-kötet, ezt követi 1871-ben a legnagyobb cseh költő, Jan Neruda, forró vallomása Petőfi iránti rajongásáról. Petőfi továbbra is a haladó cseh körök, munkásmozgalmi kiadványok kedvelt költője, a kiegyezés utáni évtizedekben megjelenik csehül Eötvöstől „A falu jegyzője”, Jókainak rengeteg regénye és elbeszélése, köztük a „Fekete gyémántok”, „A kőszívű ember fiai”, „Az arany ember”, „Szegény gazdagok”, a „Szabadság a hó alatt”; Mikszáth rövidebb lélegzetű műveiből többek között „A lohinai fű”, „A beszélő köntös”, „A tekintetes vármegye” és sok más. Elfogulatlan csehek előtt nem kellett tehát bizonygatni a magyar irodalom színvonalát, gazdagságát; nyugodtan feltételezhetjük, hogy a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején a magyar irodalom tekintélye Csehországban meg volt alapozva.

Az Ember Tragédiája első prágai előadásához, mint ismeretes, az 1892-es bécsi kiállítás adott ösztönzést a kiállításon vendégszereplő cseh Nemzeti Színház igazgatójának, F. A. Šubertnek, akire nagy hatást tett a hamburgi társulat Madách-előadása. De Madáchról és Az Ember Tragédiájáról nem ekkor esett első ízben szó cseh irodalmi körökben. Jaroslav Vrchlický ugyanis már 1886-ban felhívta a csehek figyelmét Madách művére.⁷

A nagy költőnek azon frissiben kezébe jutott Fischer Sándor akkoriban megjelent német nyelvű fordítása, és felfigyelt rá. Vrchlický, aki egy erősen „világirodalmi” érdeklődésű és időnként — eléggé vitathatóan — kozmopolitának bélyegzett írói csoporthoz tartozott ezúttal is világirodalmi analógiákból indul ki. Megjegyzi, hogy Az Ember Tragédiája elolvasása előtt Victor Hugo posthumus művével, a „Fin de Satan”-nal foglalkozott; a hugói mű kapcsán kifejtett tézisének, hogy ti. az emberiség fejlődésével foglalkozó művekben a tárgy elvontsága ártalmára van a plasztikus ábrázolásnak, szerinte Az Ember Tragédiája is igazolja. Hanem azért Madách „misztériuma” zseniálisan bátor koncepciójú mű; jó volna, ha František Brábek,⁸ a magyar irodalom kiváló ismerője, gondoskodna arról, hogy a csehek többet is megtudjanak Madáchról, mint amennyit így másodkézből meg lehet tudni. Vrchlický ezután a színrehozatal lehetőségeivel foglalkozik, említi a Paulay-féle pesti előadást. Érdekes, hogy már ekkor, minden külföldi precedens nélkül, felismeri a darabban, különösen a történeti színekben rejlő dekorációs lehetőségeket. Ebben a tekintetben, írja Vrchlický, Az Ember Tragédiája az ünnepelt „Excelsior”-hoz hasonlítható.

Ehhez tudnunk kell azt, hogy Luigi Manzotti és Romuald Marengo „Excelsior” c. látványos balettjét 1885-ben, tehát nem sokkal Vrchlický cikke előtt mutatta be a prágai Nemzeti Színház. Az „Excelsior” éveken át vonzotta a közönséget, mint afféle kipróbált hatású „kasszadarab”. Annak azonban, hogy Madách komoly filozófiai műve a cseh költőnek éppen a felszines Excelsiort juttatja eszébe, igen kézenfekvő oka van. Ugyanis az Excelsiorhoz — amely a civilizáció jelképes dicsőítése — Vrchlický verses kísérőszöveget írt, hogy a prágai

⁷ Jaroslav Vrchlický: Tragedie člověka. Hlas Národa (Nedělní Listy), 1886. IX. 5. (Az ó-cseh párt napilapjában megjelent ismertetés.)

⁸ František Brábek (Brábek Ferenc), a magyar nyelv főiskolai lektora Prágában (1881-től). A magyar kultúra lelkes, odaadó terjesztője volt a csehek között. Erdemes, ma már természetesen elavult, kiadványai: két cseh–magyar és magyar–cseh szótár, egy magyar nyelvkönyv és igen sok apróbb cikk, tanulmány az egykorú folyóiratokban. Igen sok magyar szépirodalmi alkotást fordított csehre.

közönség számára hozzáférhetőbbé tegye. Az Excelsior Vrchlicky-féle szövege a darab jellegéhez képest határozottan komoly, művészi szándékú alkotás. Noha itt nincs szó történeti fejlődésről, a tárgy általános emberi jellege és történeti korokat átfogó érvényessége Vrchlickyt a Madáchéihoz igen hasonló eszmékre ihlette. Az Excelsiorban a Fény szelleme verseng Nocturnussal, a sötétség szellemével. A Fény szelleme a civilizációt, s ami a darab gondolata szorint ezzel egyértelmű: a világ népeinek testvériségét védelmezi Nocturnus romboló szándékai ellenében. Egyes részletek egyezései Madách gondolataival annál feltűnőbbek, mert hiszen csak a véletlennek tulajdoníthatók:

„Dlouho netrva tmy vítězství.
Jet' ona pozadím, kde světla zár
se mohutnějším jasem pozastkví
a v mracích objeví se božská tvář.”

„...a sötétség győzelme nem tart soká.
Háttér az csupán, amelyen a fény
csak annál nagyobb ragyogással tündököl
s a felegekből előtűnik Isten arca.”

— olvassuk Vrchlickýnél. Bizonyára nem erőszakolt a feltevés, hogy Madách Lucifere visszaidézhetette 1886-ban Vrchlický emlékezetébe az 1885-ben bemutatott s állandóan műsoron tartott Excelsior Nocturnusát (aki egyébként, akárcsak Lucifer, időnként alakot vált, súlylyesztőben tűnik el stb.). Isten arca Madáchnál is előtűnik, s amit az Úr Az Ember Tragédiája utolsó színében mond Luciferről (...hideg tudásod, dőre tagadásod lesz az élesztő, mely forrásba hoz stb.), rokonítható némileg Vrchlickýnek azzal az eszméjével, hogy a sötétség rendeltetése háttérül szolgálni a diadalmas Fénynek. Az Excelsiorban Nocturnus elbizakodottan kérkedik:

„Kam pata má se jednou zaboří,
tma musí vláti hustá.”

„Ahol lábamat egyszer megvetem,
ott sűrű sötétségnek kell elterjednie.”

Vajon nem emlékeztet-e ez Lucifer szavaira Az Ember Tragédiája első színében:

„Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.”

Az Excelsior befejező sora is, noha más körülmények között, más előzmények után, hasonló szellemben fogant, mint Madách „küzdj és bízva bízzál”-ja:

„Vy k světlu spějte, výš, jen výš!”

„Haladjatok a fény felé, csak feljebb, egyre feljebb!”

Mindezzel nem akarunk egyebet vagy többet mondani, mint azt, hogy Vrchlickýnek nem volt szándékában Az Ember Tragédiáját kisebbíteni azzal, hogy egy tetszetős baletthez hasonlította. Ezt különben Vrchlický maga is hangsúlyozza: „előnyére különbözik azoktól” (ti. Az Ember Tragédiája az Excelsiortól, az Amortól és más hasonló daraboktól), „gondolati mélységével, amely helyel-közzel valósággal elszédíti az olvasót, s amelynek Terpsichoré ama könnyű fajsúlyú portékája nyomába sem érhet”.

A világirodalomban rendkívül tájékozott Vrchlický már ekkor észreveszi azt is, hogy Az Ember Tragédiájának eszmei rokonsága más világirodalmi alkotásokkal megtevesztheti és igazságtalan ítéletre készítheti a bírálót. Szerinté főleg Milton művével, Byron Kainjával és elsősorban persze Goethe Faustjával lehet egybevetni Madách művét. De ne tegyük félre a könyvet az első színek elolvasása után, — inti Vrchlický az olvasót (nyilván ő is úgy járt Madách-csal, mint a mi Arany Jánosunk). A mű kibontakozása során Madách a legnagyobb színvonalára emelkedik. Kivált a befejezés mondható zseniálisnak. Nem lehet tehát kétségbevonni Madách eredetiségét; a tárgy kimeríthetetlen, ahány művész, annyiféleképpen nyúl a témához s keresi a megoldást. Itt igazán helyénvaló Goethe mondása: a lángelméket újraszüli a föld.

1892-ben, hat évvel Vrchlický cikke után megkezdődött Az Ember Tragédiája diadalútja a cseh színpadokon.

1892-ben és 1904–5-ben a prágai Nemzeti Színház, 1905-ben a brnoi (brünni) és plzeňi (pilseni) színház, 1909-ben ismét a prágai Nemzeti Színház játszotta Az Ember Tragédiáját. Bár a darab hatalmas visszhangját tekintve nem volna meglepetés az sem, ha további adatok kerülnének napvilágra, az eddigiek birtokában 103 előadást tarthatunk nyilván:⁹

Prága	1892	31 előadás
Prága	1904–5	35 előadás
Brno	1905	15 előadás
Plzeň	1905	12 előadás
Prága	1909	10 előadás

1892-ben tudvalevőleg rendőri beavatkozás vetett véget a cseppet sem lanyhuló sikersorozatnak, 1904–5-ben a cseh színházak egymásnak adogatták át a díszleteket, tehát ekkor is külső technikai okok miatt szakadt félbe az előadások sorozata. Ezért a számok, habár így is jelentékeny sikerről tanúskodnak, nem adnak hű képet az érdeklődés méreteiről.

*

S most rátérhetünk az előadások történetére, körülményeire, hátterére, fogadtatásukra a sajtóban.

A Tragédia 1892-es előadása a színházi évad kiemelkedő eseménye volt. A fordítás Vrchlický és Brábek közös munkája; úgy látszik, Brábek mint Vrchlický informátora magyar irodalmi kérdésekben már azelőtt is együttműködött a költővel, utóbb pedig együtt fordították csehre Petőfi költeményeinek legjavát s Aranytól a Buda halálát. Brábek Vrchlickýtól függetlenül is sokat fordított. Az Ember Tragédiájának 1893-ban könyvvalakban megjelent teljes cseh fordítása Brábek önálló munkája; minthogy azonban az 1892-es bemutató szövegének alapjául a hamburgi német előadás szolgált, s Vrchlický maga kítűnően értett németül, Brábeknak itt valószínűleg csak az ellenőrzés feladata jutott. Az 1892-es szövegnek valójában csak egyes sorai egyeznek Brábek 1893-as fordításával, az egész azonban erősen Vrchlický stílusának jegyeit viseli, bár a színlap szerint a darabot Brábek fordította, Vrchlický pedig a hamburgi szövegkönyv szerint „színre alkalmazta”. A Nemzeti Színház birtokában levő szövegkönyvön még ott látható Ladislav Stroupežnickýnek, a jeles cseh drámaírónak, a prágai Nemzeti Színház akkori dramaturgjának megjegyzése: „előadásra javasolom”, ami Stroupežnický utolsó ténykedései közé tartozhatott, mert nem sokkal azután meghalt.

A császári és királyi rendőrség, amely oly csattanósan vetett véget a Tragédia 1892. évi előadásainak, már a bemutató előtt okvetetlenkedett. A színpadi bemutató engedélyezését az előzetes cenzúra, akárcsak Bécsben, itt is feltételekhez kötötte; korlátoltságukban olykor megdöbbentenek ezek a feltételek, de naivitásuk néha meg is mosolyogtat. Sokban szó szerint egyeznek a bécsiekkel. A hamburgi szöveg nyomán amúgyis megcsontított fordítást a cenzúra még jobban megkurtította. A cenzúra természetesen a klérus és a fennálló tőkés világrend érdekében dolgozott; ami ezek elleni lázadásnak tűnt, azt akkor sem mondhatták el a szereplők, ha a szerző által nem helyeselt s a darab kifejlése során tévesnek bizonyult tételt hangoztattak. Éva szerepéből kimaradt a „Mégis kegyetlen a mi alkotónk” felkiáltás, a Tragédia 268. sora;¹⁰ a római színből az egyház tekintélye érdekében kihagyták azt a jelenetet amikor Péter apostol megkereszteli a haladokló Hippíát; a konstantinápolyi jelenetet, amely a dogmává mervedett, kegyetlenségben tobzódó egyházat bírálja, a cenzúra az értelmetlenségig eltorzította; már a hamburgi változatban is kimaradt Tankréd felháborodása az ártatlanok legyilkolásán és a patriarcha keneteljesen gonosz válasza (1530–1533.); kihagyták továbbá azokat a sorokat, melyek a skolasztikus homousion-homoiusion ellentét és az eretnekegetés tanulságait szűrik le. Nem járt jobban az első prágai szín elején az inkvizíciót ostromozó kis párbeszéd sem, amely nemcsak a klérus, hanem az udvar és a nemesség ellen is irányul (1878–1880. sorok), Kepler és Rudolf császár párbeszédéből törölni kellett a Kepler anyjára vonatkozó sorokat (1917–1923). Igen érzékenyen reagált a cenzúra a londoni jelenetre, ami itt különösen érthető, ha meggondoljuk, hogy Csehország már ebben az időben a Monarchia

⁹ Szinnyei József (Magyar írók élete és munkái) prágai német nyelvű előadásról ír, ez azonban alkalmasint tévedés, mert ugyanakkor nem említi a prágai cseh nyelvű bemutatót.

¹⁰ A sorokra való utalásnál itt és a továbbiakban Waldapfel József 1954-es kiadását vesszük alapul (Madách Imre: Az ember tragédiája, Budapest. 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó).

legiparosodottabb, a kapitalista fejlődésben leghaladottabb országrésze volt, az elővigyázat tehát itt talán még inkább helyén volt, mint Bécsben. Szó sem lehetett arról, hogy Prága színpadán egy gyári munkás a kizsákmányolásról, vérszopó gazdagokról elmélkedjek, különösen abban a fenyegető hangnemben, ahogyan Madáchnál beszél (2709–2711.), veszedelmes lett volna a tőkés rendszer lényegéről úgy lerántani a leplet, mint maguk a gyárosok teszik a Tragédiában (2889–2898.), vagy úgy megbélyegezni az osztálytársadalom igazságszolgáltatását, mint a halálraítélt munkás elvtársa (3032.).

Ilyen és hasonló módosítások után engedélyezte tehát a cenzúra Az Ember Tragédiája prágai előadását, „továbbá azzal a feltétellel, hogy »Az Úr« megszemélyesítője láthatatlan lesz, s a VI. színben a hetérákat játszó színésznők kosztümjei az illendőség határain belül maradnak...”¹¹

A sokat „javított”, toldozott-foldozott szövegkönyv arról tanúskodik, hogy a végleges szöveg megállapítása előtt még más helyről érkező, de hasonló szellemű követelményeknek is eleget kellett tenni; kimaradt például Kepler támadása a kiváltságok ellen (2009.—2039. sorok) és több más fontos részlet. Az uralmon levő rendszer cerberusai aligha tartották a Tragédiát reakciós alkotásnak; sorra irtották belőle a „felforgató szándékú”, kifogásolható részeket, ami — ha nem is döntő érv —, legalábbis a Tragédia értékelésénél tekintetbe vehető körülmény.

Nem csoda, hogy a közönség elé a Tragédiának egy a végletekig „sterilizált” változata kerülhetett csak. Az 1892-es prágai előadásból teljes egészében kimaradt a két leghaladóbb szellemű szín: a konstantinápolyi és a londoni, tehát az egyház és a kapitalizmus bírálata. Az egyiptomi és a római színt két-két jelenetre osztották, a két prágai színt — mint már Paulaynál — itt is összevonták a forradalmi párizsi jelenet elé; minthogy azonban a londoni jelenet elmaradt, így a francia forradalom után rögtön a falanszter következett, ami teljes értelmetlenség.

Meg kell azonban jegyezni, hogy egyébként a prágai Nemzeti Színház mindent megtett, hogy a darab sikerét biztosítsa. Az Ember Tragédiája színlapján 1892-ben, mint később is, a cseh színház történetének legfényesebb neveit olvashatjuk. Ádám szerepében Seifert és Slukov váltakoztak, Évát Bittnerová (később Laudová) alakította, Péter apostolt a prágai cseh színház akkoriban legjobb jellemszínésze és rendezője, Josef Šmaha, aki később átvette Bittnertől Lucifer szerepét; de már 1892-ben epizód szerepet kap Az Ember Tragédiájában minden idők két legnagyobb cseh színésze: Jindřich Mošna és Eduard Vojan is. A Kautsky–Rottonara-féle híres díszleteket, amelyek Esterházy herceg költségére készültek a bécsi Hoftheater díszletfestőinél, Prágának is kölcsönadták, amit a színház igazgatósága unos-untalan reklámozott is a napi sajtóban.

A július 23-i bemutatótól kezdve a közönség valósággal özönlött a Tragédia előadásaira. Az Ember Tragédiája sikerével ebben az időben egyetlen egy más darab sem vetekedhetett. Ha végigbongésszük a Nemzeti Színház bevételeit azokban a hónapokban, amikor a Tragédia műsoron volt, kiderül, hogy Madách darabját népszerűség tekintetében csak „A cár futárja” c. Verne-regényből készült színdarab közelítette meg valamelyest (véletlenül ezt is magyar szerző: Csepreghy Ferenc alkalmazta színpadra). Messze elmarad ezekben a hónapokban a Tragédia közönségsikere mögött Smetana „Eladott menyasszony”-ának, Gounod „Faust”-jának, Wagner „Lohengrin”-jének és az egykor oly népszerű „Excelsior”-nak a látogatottsága is.

A közönségtől ily kirobbanó tetszéssel fogadott darabnak természetesen a sajtóvisszhangja is igen nagy volt. Valamirevaló prágai lap nem hagyhatta figyelmen kívül a Nemzeti Színház magyar újdonságát. A dolog természetéből következik, hogy a higgadtan ítélkező kritikusok nem írnak Madách művéről olyan osztatlan lelkesedéssel, amilyennel a közönség ünnepelte. De eltekintve az egyes bírálókat közötti lényegtelenebb különbségektől, a sajtó-kritikák zöme az őszinte elismerés, tisztelet hangján értekeztek Az Ember Tragédiájáról. A leggyakoribb álláspont az, hogy Madách drámája komoly, mélyenszántó, értékes mű, az előadás során azonban sok minden elsikkad éppen a tartalmilag legértékesebb elemeiből, mivel a túlmeretezett, pazar kiállítás a darabból látványosságot csinál, s elvonja a figyelmet mélyebb értelmétől. Az egykorú kritikákból Németh Antal kettőt említ könyvében.¹² Ezek közül az őcseh párt napilapjának, a Hlas Národa-nak J. V. jelzésű kritikusa nem más, mint maga Jaroslav Vrchlický, a darab fordítója. Vrchlický nem foglalkozik bírálatában a darabbal, mert néhány nappal a bemutató előtt ugyanebben a lapban František Brábek részletesen ismertette a mű tartalmát és történetét.¹³ Az előadással kapcsolatban azonban Vrchlickýnek szkeptikus

¹¹ A szövegkönyv a cenzúra szabta feltételekkel együtt megtalálható a prágai Nemzeti Színház levéltárában 2967. sz. alatt.

¹² Németh Antal, i. m. 56. 1.

¹³ František Brábek: Tragedie člověka. Hlas Národa, 1892. VII. 22.

észrevételei vannak. Örömmel jelenti, hogy a dráma hamarosan könyvalakban is megjelenik ; erre amúgyis alkalmasabb, mint színpadi előadásra. Olvasás közben könnyebb áttekinteni a bonyolult mű szerkezetét, jobban lehet élvezni a műben oly bőkezűen elszórt szépségeket. A színpadon ellenben, ahova — a felhasználható idő rövidsége miatt — az eredeti műnek mintegy váza jut csak el, mindig a kiállításé lesz a döntő szó.

Vrchlický szerint az első három színt közönyösen fogadta a közönség, csak a történeti színek ragadták magukkal, ahol a mű realisabb talajra helyeződik át ; a Marseillaise pedig egyenesen felvillanyozta a közönséget.

A Národní Listy (a Hlas Národa-val szembenálló ifjú-cseh párt lapja) „š” jegyű kritikusa (Josef Kuffner) enyhén gúnyos hangnemben foglalkozik az előadással, ez a tónus azonban inkább a közönségnek szól, mint a darabnak. A közönség az első perctől fogva két táborra oszlik : az irodalmi igényű néző megbecsüli a darab értékeit, sajnos az előadás folyamán sok részlet megy veszendőbe. Az Ember Tragédiáját szerzője nem színpadra szánta. Az átlag-közönség viszont únja az örök igazságokat, a tagadás szellemét és más efféléket ; ellenben buzgón merül el a csinos, göndörfürtű angyalok és más kellemetes látnivalók szemléletébe. Jellemző, hogy ebből a filozófiai tartalmú drámai költeményből az egész este folyamán a Marseillaise kapta a legnagyobb tapsot.

A legnépszerűbb „független” napilap, a Národní Politika „-or” jelzésű bírálója (Jan Morávek) a legnagyobb elismeréssel ír Az Ember Tragédiájáról.¹⁴ Sajnálja, hogy csak „szerény kivonatban” adhatják elő. A darab alap gondolata, — a cikkíró szerint Ádám és Éva bolyongása és megtérése Istenhez — Comenius „A világ útvesztője” (teljes címmel : A világ útvesztője és a szív paradicsoma — Labyrinth svéta a ráj srdce) c. művének alapeszméjére emlékeztet. A bíráló minden hozzáfűzés nélkül megállapítja, hogy Az Ember Tragédiáját a világ-irodalomban mint »magyar Faust«-ot Goethe nagy műve mellett szokás emlegetni.

A színházi kérdésekkel foglalkozó „Česká Thalia” c. folyóirat ugyancsak különbséget tesz a mű és színe alkalmazása között.¹⁵ Bizonyos, hogy Madách nagyszerű költeményéről sejtelmünk sem volna, ha legalább véres torzóját be nem mutatták volna a színpadon. Amennyire a pompás kiállítás irodalmi szempontból megkárosította a művet, annyit használt a könyvnek. . . Minél kiválóbb egy irodalmi alkotás, annál kevésbé bírja meg a fényűző dekorációt” — állapítja meg a Česká Thalia kritikusa.

A havonta megjelenő „Světozor” „P.” jegyű kritikusa nyíltan ki is mondja, hogy Az Ember Tragédiája — könyvdráma. Olvasni kell, hogy az ember megértse a gondolkodó és költő alkotását ; amit a színpadon látni és hallani, az nem ragadja el a nézőt. Legsikerültebbnek — a falanszterjelenetet tartja a cikkíró. Általában dicsérrettel említi Madách történeti érzékét, viszont az egyes jelenetek végén ismétlődő pesszimiztikus kifejeést egyhangúnak és fásasztónak találja. Különös az is, hogy Lucifer úgy beszél az emberiség történetének legelében, mintha Schopenhauer és Büchner filozófiáján nevelkedett volna. . . Ez a cikkíró is tud a párhuzamról a Faust és Az Ember Tragédiája között, a különbség szerinte az, hogy Goethe műve elsősorban költemény, a magyar Faust inkább filozófia.

Az Ember Tragédiája prágai bemutatóját figyelemmel kísérte a prágai német sajtó egy része is ; azért csak egy része, mert a nacionalisztikusabb szellemű német lapok olykor szinte tüntetően nem vettek tudomást a prágai cseh kultúrelétről. A „Politik” c. német nyelvű lap, amely a cseh Národní Politikával azonos érdekelttség, igen behatóan foglalkozik Madách-csal és művével. Már a bemutatót megelőző napokban terjedelmes méltatást közöl a darabról a bécsi dr. Heinrich Monat tollából.¹⁶ Ennek az ismertetőnek nem okoz gondot a készülő előadás külsősége. A hamburgiak megtalálták a receptet : „a dekorációk kedvéért az eszméket is elviseli a közönség” — jegyzi meg csípősen. A darab maga remekmű, a történeti színek megannyi kis tragédia. Madách valósággal pazarol : ontja a gondolatokat és a tragédiai anyagot. Allegóriái seholsem sablonosak, alakjai élők, egyéniek. Német állásfoglalásról lévén szó, örvendetes, hogy ez a cikkíró is elutasítja a banális Goethe—Madách párhuzamot. A bevezető rész csakugyan emlékeztet Goethére, de ezt az ötletet a német költő is a Bibliából vette. Egyébiránt pedig — s ez igen helyes és pontos megfigyelése a bírálónak — a két mű különböző csapásokon halad. Goethe az Ember tragédiáját írta meg, Madách voltaképpen az emberiségét.

A „Politik” c. lap „-uh” jegyű kritikusa (Viktor Guth) a bemutató után visszatér a darabra. Ismét hangsúlyozza, hogy kiváló művészi alkotással gazdagodott a cseh színház repertoárja — olyan darabbal, melyet Theodor Vischer „hatalmas szellemi fegyverténynek” (gewaltige Geistestat) minősített, s melyre a magyar irodalom méltán büszke lehet. Nagy kár,

¹⁴ Národní Politika, 1892. VII. 26.

¹⁵ Česká Thalia, 1892. (VI. évf.), 261. 1.

¹⁶ Dr. Heinrich Monat : Die Tragödie des Menschen. Politik, 1892. VII. 21—22.

hogy kimaradt az előadásból a bizánci, a második prágai és a londoni szín. A befejezéssel azonban nincs megelégedve; a „küzdj és bízza bizzal!” az előzmények után nem megoldás, vagy csak olyan megoldás, amelyet Heine valahol így jellemzett: „...man uns mit einer Handvoll Erde endlich stopft die Mäuler. Aber ist das eine Antwort?”

Maga Šubert, a prágai Nemzeti Színház igazgatója, a színház évi működéséről írott szokásos évi összefoglalójában¹⁷ tiltakozik az ellen a felfogás ellen, mintha a minden várakozást felülmúló siker csak a díszleteknek és a jelmezeknek volna köszönhető. Hiszen Az Ember Tragédiája előtt fényűzőbb keretek között is játszottak már darabokat, s mégsem ekkora sikerrel. A darab tartalma, Šubert szerint, igenis nagy hatással volt a közönségre; rendőri betiltása nemcsak súlyos anyagi kár, hanem művészi veszteség is, mert „szintiszta költői mű ez, nemesítő hatása, s mint láttuk, a közönség nagy tömegeit is lenyűgözte”.

Az eddig említett bírálatokat összefoglalva annyit mindenestre meg kell állapítanunk, hogy a hivatásos színikritikusok egy árnyalattal tartózkodóbban nyilatkoznak a darabról, elsősorban annak színpadi lehetőségeiről, mint a laikusok zreei — a sikerből következtethetően — láthatták. Ez különben természetes is. Számottevő különbséget a mű értékelése tekintetében eddig nem láttunk, a nemzeti rivalitás szempontja a magyarokkal szemben még nem játszik oly lényeges szerepet, mint egy évtizeddel később; a bírálatok között politikai árnyalatokat nehéz megkülönböztetni, ez esetben az ó-cseh és az ifjú-cseh lap kritikusai között aligha volt elvi különbség (noha meg kell jegyezni, hogy a színház ó-cseh irányítás alatt volt, s ez gyakran váltott ki hírlapi csatározásokat).

Egyetlen lap bírálatát különül el élesen az általános hangulatból. A „Čech” c. klerikális jobboldali lap példátlan, útszéli hangú kirohanást intéz Madách és műve ellen. A rosszindulatú és leplezetlenül sovánisza támadás már a bemutató előtt megindult, és napokon át folytatódott — a „K.” jegyű cikkíró alkalmasint ismerte a teljes német fordítást, ha ugyan nem az előkészületek során ismerte meg Madách művét a cseh Nemzeti Színház szövegkönyvéből.¹⁸ Madách drámája „K.” szerint tipikusan magyar, amolyan szalonnás-paprikás izléstelenség. Ha a világ olyan volna, amilyenek Madách festi, öngyilkosságot kellene elkövetnünk, ha pedig a nők Madách Évájához hasonlítaniának, sohasem tudnánk rászáni magunkat a nőülésre. A darab cseppet sem eredeti. De ne csodálkozzunk ezen, szellemeskedik tovább a cikkíró: a magyarok világeletükben mások zsirján híztak, Madách is a legnagyobb lelki nyugalommal nyúlt bele a világtörténelem, világirodalom kincsesládájába. Madách művének alapvető hibája, hogy a szerzőnek sejtelve sincsen a „második Ádámról”, az Üdvözítőről és a Szűzanyáról. Jézust és Máriát beleszóni művébe keresztény kötelessége lett volna, akár katolikus, akár pedig protestáns szempontból nézve. A költő azonban pogány érzelmű, a kolostorokból gúnyt űz, pedig éppen a magyarok az egyháznak és a kolostoroknak köszönhetnek mindent. Ha nem lettek volna szlávok és nem lett volna egyház, Magyarország talán még ma is török pasalik volna. S amilyen megbotránkozott az egész mű szemlélete, olyan a befejezés is: a végzetszerűség pesszimiztikus ábrázolása mögül ugyancsak kilóg a kálvinizmus lólába!

Az elvakult bíráló nem is talál egyéb dicsérnivalót, mint a színház jobb ügysző méltó buzgalmat. Az előadás után megelégedetten állapítja meg, hogy a rendezés finom ízléssel hozta helyre a szerző tapintatlanságát: a darab végén megjelenik Mária a gyermek Jézussal karján. Erre a jelenetre nagyon nagy szüksége volt a darabnak! Hogy ez Madách szellemének hallatlan meghamisítása, az nyilván nem zavarja a cikkírót. Tudjuk egyébként, hogy ez a jelenet nem a prágai rendezés ötlete; így játszották a darabot Bécsben a hamburgiak is.

De ne csodálkozzunk azon, hogy Madách műve magára vonta a reakció haragját. Hiszen a darab a tömegek ügyévé vált. Igaz, hogy a körülötte feltörő politikai szenvedélyek csak egy részlet, a prágai szín végén felhangzó Marseillaise számlájára írhatók, de ez is elég volt ahhoz, hogy Az Ember Tragédiáját itt és ezúttal demokraták és szabadgondolkodók pártolják.

Az október 3-i, harmincadik előadás során a Marseillaise-jelenetnél immár megszokott kis tüntetés, nem tudni miért, a szokottnál feltűnőbben zajlott le. Ugyanis a közönség egy része, mégpedig elsősorban az állóhely és a karzatok közönsége¹⁹ tüntetően tapsolni kezdett, követelték a forradalmi induló megismétlését, és énekszóval kísérték a zenekar játékát. A tüntetés az előadás után részben az utcán is folytatódott. A hatóság lecsapott; Prága rendőrigazgatója megtiltotta a darab további előadását (az utolsó, 31. előadásra azért kerülhe-

¹⁷ F. A. Šubert: Devátý rok Národního divadla. Praha, 1893., 8–9. 1.

¹⁸ „Čech”, 1892., VII. 22., 26., 27.

¹⁹ A prágai Állami Központi Levéltárban (Ústřední státní archiv) PM 1891–95, 8/6/20/1 sz. alatt megtalálhatók az 1892-es előadásra vonatkozó fontosabb rendőri akták, sajnos nem valamennyi. De így is eléggé hű képet adnak a darab körül lezajlott hatósági procedúráról.

tett sor, mert a rendőrség egy ideig habozott, ismervé az ilyen intézkedésekben rejlő veszélyeket).

Az esetről természetesen sürgősen jelentés ment a bécsi belügyminisztériumba.²⁰ Ekkor a belügyminiszter maga a miniszterelnök, az ádáz politikai harcok középpontjában álló Taaffe volt. A prágai rendőrség a jelentéssel együtt továbbította Taaffenak a prágai Nemzeti Színház fellebbezését Az Ember Tragédiája betiltása ellen, javasolva, hogy a belügyminisztérium utasítsa el a színházigazgatóság kérelmét. A színház igazgatóságának azt az érvét, hogy a tüntetés után sorrakerült október 6-i előadás a legteljesebb nyugalomban, zavaró incidensek nélkül folyt le, a prágai rendőrség nem tartja helytállóknak; erre az előadásra ugyanis, mint a rendőri jelentés megjegyzi, a legmesszebbmenő óvintézkedéseket foganasították, s csakis ezzel magyarázható, hogy a kilengések ezen a napon nem ismétlődtek. A többi nem nehéz hozzáközelítenünk. Az Ember Tragédiája harmincegyedik előadása Prágában minden bizonnyal erős hatósági felügyelet alatt folyt le. Tudnivaló persze, hogy a prágai rendőrség ebben a fontos ügyben nem járt el önállóan. A beavatkozásra Thun gróf, az akkori helytartó adott parancsot.

Madách darabjának prágai sorsa ekként egyszerre elsőrendű fontosságú politikummá vált. A színház vezetősége minden követ megmozgatott, hogy a tilalmat visszavonassa; másrészt magának Taaffenak sem lehetett nagy kedve az akkori válságos politikai helyzetben ujjat húzni a közvéleménnyel. Nov. 15-i keltezéssel, Taaffe sajátkezű aláírásával válasz érkezik Bécsből Thun grófnak, a helytartónak címezve.²¹ A miniszterelnök és belügyminiszter rá akarja bírni Thun helytartót, hogy saját hatáskörében vonja vissza a tilalmat, azzal a feltétellel, hogy a kényes tizedik jelenetet (tehát a bizánci, londoni és második prágai után még a forradalmi színt is!) hagyják ki a darabból. „Így eleget tehetnének a színházi vállalkozó érdekeinek is, akit a darab betiltása esetén jelentős anyagi kár érne” — mondja a belügyminiszteri leirat. Thun most már presztizskérdést csinál az ügyből, noha nyilvánvaló hűzódózását politikai érvekkel álcázza. Válasza szerint, minthogy a tilalmat politikai megfontolásból mondták ki, visszavonása a helytartó részéről csökkentené a hatóságok tekintélyét, s a közvélemény azt a gyöngeség jelének fogná fel. A tizedik szín kihagyása csak súlyosbítaná a helyzetet, mert a közönség, — minthogy jól ismeri ezt a jelenetet, és mindig zajos tetszésnyilvánítással kíséri, — csak annál hevesebben követelné, s a tüntetés még nagyobb méreteket öltene.

Úgy látszik, hogy Bécs nemigen vette komolyan Thun érvelését. Figyelmen kívül hagyva a helytartó idézett, nov. 19-i okfejtését, december 3-án kelt döntésével Bécs helyt ad a prágai Nemzeti Színház kérelmének, s újra engedélyezi Az Ember Tragédiája előadását azzal a feltétellel, hogy a tizedik színt kihagyják, vagy más, nem kifogásolható jelenettel pótolják. Am alig mondja ki Bécs a szentenciát, újra változik a helyzet. A prágai rendőrigazgatóság dec. 5-i kelettel a következő jelentést nyújtja be a helytartónak (közöljük a teljes szöveget):²²

Cs. és k. rendőrigazgatóság, Prága.

Nr. 13415.

Excellenciád! Bizalmas értesülés alapján alázatosan bátorkodom magas tudomására hozni, hogy a radikális cseh diákság körében az úgynevezett haladó diák-frakció agitációt folytat oly irányban, hogy „Az Ember Tragédiája” c. színmű esetleges újabb, átdolgozott változatban való előadása alkalmával, nevezetesen abban az esetben, ha a „Párizs” c. képet és a „Marseillaise”-t kihagyják, a cseh Nemzeti Színházban botrányt provokáljon, és a színház igazgatóságát kifütyüljék.

Prága, 1892. dec. 5-én.

A helytartóság persze sietett hírül adni Bécsbe a készülő „összeesküvést”, s Taaffe belügyminisztériuma valóban hatálytalanította az engedélyt, amit annál könnyebben tehetett, minthogy a helytartóságnak még nemigen lehetett alkalma közölni azt a színház igazgatóságával.²³

A forradalmi szellemű cseh diákságtól való félelem volt tehát a döntő ok, amely Madách drámáját ideiglenesen levétette a cseh színház műsoráról.

Nem lehet tudni, honnan szerezte a prágai rendőrség azt a „bizalmas értesülést”, melynek alapján az ügyet végképpen lezárták. Bizonyára könnyen birtokába juthatott, hiszen köztudomású, hogy jól kiépített besúgó-hálózata volt. A Taaffe és Thun közötti nézeteltérést ismervé gondolhatnánk arra a lehetőségre is, hogy Thun „megrendelte” a prágai rendőrségnél a diákság mozgólódásáról szóló jelentést, s így akarta kierőszakolni a tilalmat feloldó

²⁰ 11390/praes/1892 sz. akta.

²¹ 12575/praes/1892 sz. akta.

²² 13145/praes/1892 sz. akta. (Németből fordítva.)

²³ 13154/praes/1892 sz. akta.

döntés megmásítását, vagy — minthogy a dec. 3-i döntésről aligha tudhatott — a tilalom érvényben hagyását. Am ez nem is lényeges. Hogy a radikális diákság készülődéséről szóló hír Bécsben ilyen riadalmat kelthetett, ez egymagában is jellemzi a helyzetet. A kilencvenes évek elején a haladó diákság mozgalma valóban igen erős volt, a baloldali diákok forrongása átterjedt részben a munkásifjúságra is (hiszen ki másból kerülhetett ki Prágában az állóhely és a karzatok közönsége?). A már ekkor végső diadala felé közelgő ifjú-cseh párt, Taaffe rendszerének legnagyobb ellenfele, demagóg módon kihasználta az őszintén baloldali törekvéseket. A demokratikus ifjúság mozgalma nem sokkal Az Ember Tragédiája körül lejárásodott epizód után érte el a tetőpontját, 1893-ban, amikor a rendőrség leleplezte az ún. „Omladina”-csoportot, s tagjait bíróság elé állította. Elképzelhetetlen hát, hogy 1892 őszén a radikális cseh ifjúság ne foglalt volna csattanósan állást az egész közvéleményt foglalkoztató Madách-kérdésben. (A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy 1893-ban, a pőr idején, az ifjú-csehek cserben hagyták az Omladinát, s éretlen, megtévesztett ifjak gyermekek csínytevésének minősítették.)

Igen érdekes megvilágításba helyezi a Tragédia betiltásának körülményeit a színház igazgatója, a kitűnő F. A. Šubert, a prágai Nemzeti Színház történetéről írott munkájában.²⁴ Šubert így emlékszik vissza erre az eseményre: „Az Ember Tragédiája hatalmas, jellemző jeleneteket elevezt meg az emberiség történetéből. Nem hiányozhatott belőle a nagy francia forradalom. Ebben a jelenetben a zenekar a Marseillaiset játssza. Ausztria, Olaszország és Németország között ebben az időben szövetség volt, melynek éle főleg Franciaország ellen irányult.²⁵ A Franciaországgal rokonszenvező csehországi megnyilatkozásokat a német szövetségesre való tekintetből elnyomták. A helytartó, Thun Ferenc gróf, annál is inkább üldöztött mindent, ami Németországnak kellemetlen lehetett volna, mert egy ideig személyes kapcsolata is volt Vilmos császárral. Egy alkalommal néhány ifjú a karzaton állítólag elénekelt néhány sort a Marseillaiséből; az egész strófát aligha ismerte bárki is. De ez az incidens a karzaton elegendő volt ahhoz, hogy a további előadásokat betiltsák.”

Šubert magyarázata figyelmet érdemel, és némileg meg is magyarázná Thun makacskodását; láttuk azonban, hogy Bécsnek nem ez volt a szempontja, s a Tragédia sorsát nem ez döntötte el.

Az 1892-es előadás lehetővé tette, hogy Az Ember Tragédiájának cseh fordítását könyv alakban is kiadják. A Tragédia teljes cseh szövege a „Sborník svěrové poesie” („A világirodalom költői alkotásai”) nevű sorozat 22. számaként jelent meg J. Otto prágai kiadónál. A fordító, František Brábek, utal is rá, hogy e régebbi szándékának megvalósítását a darab színpadi sikere tette lehetővé. A színpadi előadás, írja Brábek, hozzáférhetőbbé teszi a tömegek számára Madách drámáját, vágyat ébreszt azokban, akik a mű értelmébe mélyebben akarnak behatolni, hogy megismerkedjenek a csonkítatlan szöveggel.

A könyv megjelenése újra megbolygatta a kérdést, s a Čas c. napilap, a demokratikus cseh polgárság egy politikailag igen mozgékony csoportjának orgánuma (melyhez Masaryk professzor is közel állt), terjedelmes tanulmányt szentel Madách művének.²⁶ A Čas tanulmánya igen sok szempontú elemzés. A darabról ez is úgy vélekedik, hogy nem színpadra való mű, mégpedig azért nem, mert a közönség nem gondolkodni jár a színházba. . . „Ebből a világraszóló jelentőségű, a lángelme bélyegét magán hordozó alkotásból, mely telve egy érett szellem mély gondolataival, nálunk amolyan Excelsior-szerű látványosság lett, a paradicsombeli Éva pikáns attrakciójával. . . A szegény Brábek, aki lefordította és könyv alakban is kiadta a drámát, naivitásában bizonyára azt képzelte, hogy mindazok, akik tódultak a színházba, hogy megtekintsék Éva asszony híressé vált kosztümjét, sóvárogva és türelmetlenül zörgetik már a kiadó ajtaját, és se éjjelük, se nappaluk, amíg kezükbe nem kapják a könyvet”.

Ez persze mitsem von le a mű értékéből. A Tragédia a cikkíró szerint roppant nagyigényű mű, az ilyenekre, szokatlanságuk és grandiózus eszméik miatt nem alkalmazhatjuk a szokványos irodalmi kritériumokat.

Madách könyvéből egész elméleteket, magasabb és alacsonyabbrendű világnézeteket lehet leszűrni, az olvasó látókörének fejlettségi foka szerint. Aki már egyszer elolvasta, egy év múlva újra visszatérve hozzá ismét valami felsőbbrendűre bukkan benne, lépcsőfokról lépcsőfokra vezeti a költő, hogy tekintetét nagyobb távlatokhoz szoktassa. Ez megerősíti — a bíráló szerint — a régtől tudott tényt, hogy a Tragédiában óriási gondolati gazdagság van elhalmozva.

²⁴ F. A. Šubert: Dějiny Národního divadla v Praze 1883—1900. Praha, 1908. 337. 1.

²⁵ Ez az ún. Hármasszövetség érvényben volt az első világháborúig, illetve Olaszország kilépéséig.

²⁶ Čas, 1893. IX. 9.

Lesz talán olvasó, aki hajlamos a darabban egyes, csak lazán összefüggő képek sorozatát látni, bár e képek így is mesteriek, plasztikusak, kifejezők, az egyes ábrázolt történelmi korok szellemét lehelők. Nincs azonban alapja annak a felfogásnak, amely a Tragédiának töredékességét kifogásolja; éppen a történelmi színek megvágatása bizonyítja a költő fegyelmességét, érettségét és eredetiségét. Sokan vonnak párhuzamot egyrészt Madách műve, másrészt Goethe Faustja vagy Byron Kainja között, ez azonban a Cas bírálója szerint félreértés.

A bíráló leglényesebb kifogása Luciferre vonatkozik. Ez az alak nincs kellőképpen kidolgozva, következetlen és elrajzolt, ami a cikkíró szerint onnan ered, hogy filozófiailag nincs kellően megalapozva (például: öröktől fogva létezik, mint az Úr egyenrangú ellenfele, de mégis függ tőle és meg is semmisíthető általa).

*

Tizenkét évvel később, 1904 nyarán került sor Az Ember Tragédiájának prágai felújítására. Nincs rá adatunk, kiből s miért támadt az ötlet, hogy újra műsorra tűzzék Madách darabját. A századfordulón nagy változások történtek a színház vezetésében; a Šubert-féle vezetés ellenzéke felülkerekedett, és megbuktatta a régi gárdát. Két szempont teszi érthetővé a Tragédia felújítását. Az egyik kézenfekvő: Az Ember Tragédiája tizenkét évvel azelőtt „kasszadarab” volt, s a színház új vezetése joggal remélhette, hogy ismét megteszi ezt a szolgálatot. A másik okra abból következtethetünk, hogy a prágai Nemzeti Színháznak az összes lapokban naponként megjelenő fizetett közleménye²⁷ június 6-án, négy nappal a bemutató előtt, bécsi példára hivatkozik: az elmúlt év őszén Bécsben nagy sikerrel játszották Az Ember Tragédiáját. Tagadhatatlan, hogy Prága műsorpolitikája sokszor Bécshez igazodott, mint tudjuk, Az Ember Tragédiája esetében 1892-ben is.

Akárcsak 1892-ben, most is nagy reklámhadjárat előzte meg a bemutatót. A színház közleményei ezúttal is kiemelik a díszletek nagyszerűségét. A jelmezek figurine-jeit az előadás előtti napokban közszemlére tették a Topic-féle könyvkereskedés kirakatában a Ferdinánd úton.

A közönség ismét a látványosságoknak kijáró várakozással tekintett a darab elé. A közjátékok és betétek zenéjét ezúttal F. Picka, a prágai Nemzeti Színház karnagya komponálta (1892-ben az Erkel–Sichel-féle zeneszámokkal játszották a Tragédiát Prágában is). Két balett-betéttel is gyarapodott a darab: a római és a londoni színen. Egyébként, igen örvendetesen, színrekerült ezúttal az 1892-ben kimaradt konstantinápolyi és londoni szín is, természetesen a szokásos módon megkurtítva. A rendezést a cseh színháztörténetben kimagasló szerepet játszó tehetséges Jaroslav Kvapilra bízta, aki 1945 után halt meg mint a Csehszlovák Köztársaság „nemzeti művésze”-e.²⁸ Minthogy a darabot hetente háromszor-négyszer játszották, kettős szereposztásra volt szükség. Ádám szerepében Mačejovsky és Vávra, Éva szerepében Grégrová és Dostalová váltakoztak (néhány előadáson mint vendég a cseh származású zágrábi Nina Vávrová is), Lucifert Karel Želenský alakította. Az egykori főszereplők közül mindmáig büszkesége a cseh Nemzeti Színháznak Leopolda Dostalová nemzeti művésznő, aki jól emlékszik a Tragédia 1904-es előadásaira s azok hatalmas visszhangjára a prágai közönség körében.

1904. június 10-én, a „holt szezon” elején került sor a Tragédia első előadására.

A siker, amint az egykorú sajtóban közölt objektív tényekből is kiviláglik, óriási volt, s talán még az 1892-es diadalt is túlszárnyalta. Noha a színház igazgatósága megragadta a szerencsét és opera-helyárat szabott, a Tragédia előadásról előadásra telt házat vonzott. Hetekig adták a darabot bérleten kívül, az elővételi pénztárt valósággal ostromzár alatt tartotta az érdeklődők hatalmas tömege; vidéken is akkora volt az érdeklődés, hogy társaslátogatásokat kellett szervezni. A nyári turnusban huszonegyszer játszották a darabot, ebből — a színház hivatalos kimutatása szerint — tizenhét alkalommal minden jegy elkel, négyezer pedig ugyancsak majdnem telt ház előtt játszottak. Vitathatatlanul Az Ember Tragédiája lett a színházi idény fénypontja.

A darabbal, amelynek a cseh színpadon most már úgyszólván hagyománya volt, nem foglalkozik a sajtó olyan bőségesen, mint 1892-ben. De a bírálók megjegyzései között így is nagyon sok tanulságos észrevétel található. A Národní Politika ezúttal is igen kedvezően nyilatkozik.²⁹ „S”. jegyű kritikusa, aki azonos Matěj Anastazia Šimáček-kal, a jónévű íróval, örül a darab sikerének, mert Az Ember Tragédiája művészi színvonala magasan felette áll

²⁷ „Z kanceláře Národního divadla”

²⁸ Írók, művészek legmagasabb kitüntetése a mai Csehszlovákiában.

²⁹ Národní Politika, 1904. VI. 12.

a népszerű Verne-átdolgozásoknak és mindenféle eszmei alapot nélkülöző féeriek-nek. Az előadást dicséri; a tizenkét év előtti kiállítás talán impozánsabb volt, de a mostani díszletezés hangulatosabb, festőibb. Hiba, hogy a londoni jelenetet túlon túl megrövidítették, a forradalmi jelenetben pedig a viszonylag kisméretű díszletek nem engedték érvényesülni a tömeget. Magával a darabbal kapcsolatban megjegyzi, hogy a falanszter-jelenet talán időszzerű lehetett a darab megírása, sőt budapesti bemutatója idején, ma már azonban Fourier eszméje elavult. Érdekes észrevételei vannak a bírálónak a színészi teljesítményekről. Dicséri Želenský Luciferét, aki maga a megtestesült öntudat és erő, dac és büszkeség; metszően gúnyos nevetése azonban nem pokoli, inkább keserű, szomorú, szenvedő. Az Ádámot alakító Vávra arra törekedett, hogy Ádámot egyéni árnyalatokkal jellemezze az egyes történeti képekben, ami ugyan elvben helyes, de nem szabad megfélemedezni arról, hogy az a mindig változó jellemű Ádám mégiscsak ugyanaz mindvégig: a változásokban meg kell őrizni a folytonosságot. Dostalovává a bíráló szerint sikerrel érzékeltette Évában a mindig diadalmaskodó nőieséget.

Részletesebben foglalkozik a Tragédia tartalmával és mondanivalójával a Čas.³⁰ Kedvező jelenségként könyveli el, hogy a közönség, amely gyakran csak a látványosság kedvéért megy színházba, a pompás keretben ezúttal értékesebb tartalmat is kap, a darab filozófiai eszméivel azonban nem ért egyet. A bíráló minden bizonnyal Jindřich Vodák, a század első évtizedeinek legtekintélyesebb színikritikusa és dramaturgiai szakembere. Bírálata szerint a történeti színek túlságosan sablonos vázlatok, Ádám pedig nem a harc, a cselekvésre összpontosuló akarat embere, hanem csak tétlen szemlélője az eseményeknek. „Számára az emberiség fejlődése nem bámulivaló, hatalmas és szakadatlan törekvés kozmikus célok felé, hanem csak szüntelen, kisszerű, bosszantó és szeszélyes félbehagyogatása és újakezdése a dolgoknak.” A bíráló ezért attól tart, hogy a Tragédia sikerét a dekoráció, díszletek, fényhatások és zenei effektusok fogják biztosítani. 1892-ben Éva paradicsomi öltözete és a Marseillaise hatott. De a külvárosi színpadokon ma már sokkal paradicsomibb Évákat is láthatni, ami pedig a francia marseillaisét illeti (a hatalomra jutott cseh polgárság emberének figyelemre méltó megjegyzése ez!): „már régóta nincsen ránk olyan gyűjtő hatással”.

A Čas »K. L.« kezdőbetűs kritikusa külön foglalkozik Pickának a Tragédiához írott zenéjével.³¹ Ízlésesnek, színvonalasnak mondja, de nagy hibája, hogy nincsen benső kapcsolata a mű tartalmával. A közzétételek bármelyike odaillenek bármely szín elé. Pedig Madách költeménye megérdemelné, hogy irodalmi jelentőségéhez méltó zenét kapjon, amely némileg kifejezné a mű világnézeti tartalmát.

Nagyobb közleményt szentel a Madách-előadásnak a szociáldemokrata párt napilapja, a „Právo lidu” is.³² A darabot szocialista szempontból iparkodik bírálni, véleménye nem éppen kedvező. A darab bemutatását megelőző reklámhadjárat szerinte erősen túlozta a mű irodalmi értékét. Madách drámája egy a Faust-utánpótlások közül, ezenfelül sokban emlékeztet Byron Kainjára és Hugo „Légende des Siècles” c. alkotására is. Előnye azonban, hogy a legmélyebb problémákat konkrét, színpadilag is hatásos jelenetekbe tudta sűríteni. A bíráló a továbbiakban így elemzi a Tragédiát: „Madách alapján véve jellegzetesen romantikus, s azok az eszmék, melyekre költeményét alapozta, határozottan nem modernek. A legjobb esetben is romantika és modern nézetek olyasféle elegyedéséről beszélhetünk, amilyent az ötvenes évek liberális gondolkodójától várni lehet. . . . Az Ember Tragédiája a világ teremtésével és a paradicsomból való kiűzetéssel kezdődik, azaz a zsidó-keresztény mítosz szellemében, de a Föld és az ember pusztulásával fejeződik be, a modern természet-tudomány nézeteit követve. Már ebből is nyilvánvaló . . . az eszmei egyöntetűség hiánya . . . Aki Ádám-Éván kezd, múlhatatlanul a végétélet napjával kell befejeznie mondókáját . . . (Madách) osztja a romantikusok félelmét, akik a kapitalista korszak nyüzsgését látván maguk körül, attól tartanak, hogy az ipar és a tudomány vívmányai a szépség, szerelem és poézis végét jelentik a világon. Mily neveléses és elavult aggodalmaskodás ez ma, amikor tanúi vagyunk, mint csirázik ki a kapitalista anyagiasság elleni küzdelemből az új művészet és új szépség.” Ezzel szemben a londoni jelenetben a bíráló szerint Madách helyesen mutat rá a szociális problémákra, csakhogy itt meg a tanulságot vonja le helytelenül. A falanszter-jelenet reakciós tévutakra vezetheti a tájékozatlanabb nézőt. Az egész költemény pesszimista alkotás, hiányzik belőle a fejlődés eszméje. A darabnak ezenfelül külön is árt az, hogy a színyszerűség és a gondolati tartalom követelményei kölcsönösen megsemmisítik egymást. „Szegény filozófus költő — vajjon nem forog-e sírjában?”

³⁰ Čas, 1904. VI. 12.

³¹ Čas, 1904. VI. 24.

³² Právo Lidu, 1904. VI. 12.

A kritikus „r” jegyet írt bírálata alá. Minthogy a szociáldemokrata pártlap színikritikusa ebben az időben F. V. Krejčí volt,³³ feltehető, hogy az elvi jelentőségű bírálat tőle származik. A mai cseh irodalomtörténet az opportunizmusba tévedt szociáldemokraták közé sorolja F. V. Krejčít, amiből persze az adott esetben nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.

A sajtóhangok felsorolását természetesen tovább lehetne folytatni. A „Divadelní Listy” c. színházi szaklap, hatalmas költői alkotásnak” mondja Az Ember Tragédiáját,³⁴ a német nyelvű Prager Abendblatt a legnagyobb elragadtatás hangján ír róla;³⁵ a klerikális „Čech” „-ez” jegyű kritikusa (Emánuel Žak) ezúttal is ócsárolja a darabot, bár korántsem olyan durva tónusban, mint tizenkét év előtti kollégája.³⁶

Az 1904-es nyári évad, mint említettük, huszonegy Tragédia-előadással zárult, de a darab iránti érdeklődés ekkor még tetőpontján volt. Ősszel újra másorra került a darab, szeptemberben, októberben és decemberben még tizennégyszer játszották, továbbra is fényes sikerrel. Prága 1904 júniusától Madách-lázban égett. A darab népszerűségének, sőt — ne riadjunk vissza a szótól — divatosságának érdekes bizonyossága többek között egy paródia: Otomar Schäfer neves cseh író³⁷ „Komédie člověka” (Az Ember komédiája) c. boházata, amely Az Ember Tragédiája hatására keletkezett. Németh Antal említi,³⁸ hogy Az Ember Tragédiája bécsi sikere nyomán felbukkant egy „Die Tragödie der Posse” c. darab, amiből Németh bizonyára joggal következtet Madách drámájának népszerűségére, arra, hogy foglalkoztatta az elméket. Nos, Otomar Schäfer fentebb említett darabja nemcsak nevében tartja a rokonságot Madách művével, hanem tartalmával is megcáfolhatatlanul rávall mintájára, amelytől persze inkább ötletet kapott, mint filozófiai ihletet.

Schäfer darabját a smíchovi (prágai városnegyed) Švanda-színház játszotta a nyári idényben; minthogy a cenzúra engedélye július 22-i keletű, nyilvánvaló, hogy a darab közvetlenül Az Ember Tragédiája bemutatója után keletkezhetett.³⁹ Schäfer „Az Ember komédiája” c. boházatának alcíme: „Az emberi ostobaság története 10 képben, elő- és utójátékkal”. Az előjáték színhelye, „a házaselet paradicsoma”, ahol Adam Bumbálek (»Korhely Ádám») prágai kispolgár fogadja Éva nevű oldalbordájának testi fenyegetéssel megszerzett szemrehányásait. Megjelenik a Látomás nevű szereplő is, és bemutatkozik: „Én vagyok az ördög, de ne méltóztassanak megijedni, nem Az Ember Tragédiájából, — én csak amolyan derék, becsületes, komédiabéli cseh ördög vagyok”. A tökrészeg Ádám elkeseredését látva, a szolgálatkész Látomás felajánlja neki, hogy elvezeti „más korokba és tájakra”, hadd lássa Ádám, mennyi bajt okoztak már az asszonyok, amióta a világ világ. A következő színekben Ádám, Éva és az ördög mindegyre más alakban bukkannak fel (Ádám mint Don Quijote, mint »Eau de Cologne, a pisai állatorvosok egyesületének elnöke”, mint „Csing-csang-csung nevezetű kínai nemes” — Éva mint Carmenita nevű szolgáló, mint Dona Elvira műlovarnő, mint Monna Vanna stb. Van prágai szín is, a „Törött hárfához” címzett kocsmá, ahol Ádám mint Ferdinand Růžička nevű gazdaember, Éva pedig mint citeráslány jelenik meg). A X. színben pedig, amely félreérthetetlenül a Tragédia eszkimó-jelenetet parodizálja, Évát úgy látjuk viszont, mint a „Sok az asszony, nincsen férfi” c. folyóirat főszerkesztőjét, Ádámot pedig mint száanalomra méltó „utolsó mohikánt”, utolsó satnya példányát a férfinemnek, amely immár teljesen kipusztult a nőktől elszenvedett sanyargatások következtében. A vaskos párbeszédék folyamán Ádám megdöbbenve értesül róla, hogy a körülötte levő hölgyek valamennyien igényt tartanak rá, — s rémületében felébred. Az utójátékban azután elkövetkezik az „optimista” megoldás: lidérces álma után Ádám jobban megbecsüli egyetlen feleségét, kibékül vele, s azt is megfogadja, hogy többé nem iszik...

Ez az igénytelen kis bohózat, melynek a lényegét tekintve természetesen semmi köze Madách drámájához, egyik tünete csupán a Tragédia ekkori nagy népszerűségének.

³³ A prágai Nemzeti Színház 1905. évi naptára szerint (Kalendář Narodního divadla pro rok 1905).

³⁴ Divadelní Listy. Red. Otto Fastei. 1904. VI. 20., 280. 1.

³⁵ Prager Abendblatt, 1904. VI. 12. „W” aláírással.

³⁶ Čech, 1904. VI. 12.

³⁷ Otomar Schäfer (1883—1945) regény- és drámaíró, nevét leginkább a prágai alvilág életéről alkotott naturalisztikus színezetű művei és utópisztikus elemekkel tarkított mesejátékai őrzik. Pályája kezdetén a könnyebb, mulattató műfajoknak hódolt, elete végén visszakanyarodott hozzájuk, s detektívregényeket kezdett írni.

³⁸ Németh Antal: Az Ember Tragédiája a színpadon. 70. 1.

³⁹ A darab kézírata a prágai Národní museum (Nemzeti múzeum) színiosztályának könyvtárában található 3632. szám alatt.

1904 végén a prágai színház kénytelen volt levenni a darabot a műsorról, mert a díszletek tovább vándoroltak a brnoi (brünni) színházba, ahol 1905 elején tizenötször került színre Az Ember Tragédiája. A Prágából érkező hírek persze itt is óriási tömegeket vonzottak a színházba. A prágai „Divadelní list Májez” c. szaklap némi éllel jegyzi meg:⁴⁰ „(A bemutatóra) eljött sok olyan néző is (az értelmiség legjobbjai közül is), akik máskülönbben nem járnak színházba, de Az Ember Tragédiáját eljöttek megnézni. Lám mire képes a kiállítás!” Brno helyi sajtója is foglalkozott a darabbal. A Lidové Noviny „W. W.” jegyű kritikusa vitába száll a darab alap gondolatával:⁴¹ „A mű filozófiai álláspontja aligha elégti ki a modern kor emberét. A mód, ahogyan az istenséget és emberiséget felfogja, a költemény evolúcióellenes irányzatossága közönyösen hagy bennünket, éppúgy, mint az a bibliai antropomorfizmus, amellyel a szerző az emberi lélek legelemibb és legfájdalmasabb problémáit allegorizálja. A modern ember sohasem fog megbékélni azzal a gondolattal, hogy az emberiség egész fejlődése csak tévelygés s elfordulás az istenségtől; ellenkezőleg, az isteni szikrát éppen azokban az erőkből keresi és találja meg, amelyek a fejlődést előrehajtják, s az emberiséget metafizikai célok felé röpitik. De a költőnek joga van kifejeznie magát, s a művészi alkotást más kritériumokkal kell mérnünk, mint csupán bölceletiekkel. Az Ember Tragédiája figyelemre méltó alkotás, s bemutatását nálunk csak helyeselhetjük.”

Brnóból a Tragédia oly nélkülözhetetlen díszletei Plzeňbe (Pilsenbe) vándoroltak tovább. Plzeňben ez volt az első magyar darab, amely színrekerült. A színház vezetőségének felajánlották megvételre a díszleteket, s az el is fogadta az ajánlatot. Így Az Ember Tragédiája immár híressé vált kelleki Plzeňben pihentek meg. Május közepétől az évad végéig tizenkét-szer játszották a darabot. A helyi lapok igen kedvezően írnak a magyar szerző művéről. A „Plzeňské Listy” „nb.” aláírású kritikusa szerint⁴² ugyan „a közönség inkább a darab pazar kiállítását becsüli meg, mint Madách szellemes és szép alkotásának költői értékét . . . Nehezére esik ily tartalmas mondatokat, ily mélyértelmű gondolatokat és hatalmas igazságokat hallgatnia.” Bővebben ír a bírálat Madách életéről és a Tragédia keletkezéséről; megjegyzi, hogy Madách pesszimizmusa a szenvedők, nyomorultak és etesettek iránti részvétből táplálkozik, s talán a költő egyéni boldogtalanságából is. A költő hatásosan dolgozta fel metafizikai mondanivalóját. Ebben sokakat felülmúlt a világirodalom nagyjai közül, akik hasonló tárgyról írtak, s a legnagyobbak közé emelkedett.

A „Plzeňský Ohzor” kritikusa szintén részletesen foglalkozik a darabbal.⁴³ A bíráló egybeveti Madách Luciferét Goethe Metisztójával, és megállapítja, hogy lényegbevágó különbség van köztük: míg Goethe Metisztója „a rossz” megtestesítője, addig Lucifer Madáchnál „az ész” jelképe (a bíráló itt nyilván a szkeptikus, kételkedő értelemre gondol). Ez a bíráló is sajnálkozik, hogy éppen a konstantinápolyi és a londoni szín zsugorodott össze.

1905 őszén azután a plzeňi színház újra kölcsönadta az immár tulajdonában levő díszleteket a prágai Nemzeti Színháznak. A darab vonzóereje a jelek szerint mítsem csökkent. Erre vall az a körülmény, hogy a szeptember 16-án sorra került első őszi előadást a Nemzeti Színház szociális segélyalapja javára tartották meg; ilyen célra pedig a legnagyobb bevételre számító darabokat szokták kiválasztani. A Tragédia ebben az őszi idényben is megért még néhány előadást.

*

A világháború előtt még egyszer felbukkant Madách neve a prágai Nemzeti Színház színlapján. 1909-ben ismét felújították a Tragédiát, ezúttal is a kitűnő Kvapil rendezésében, s talán az ő személyes kívánságára is. A rendező ezúttal egészen más felfogásban kísérletezett Madách művének előadásával.⁴⁴ Ugyanazt a módszert választotta, amellyel ebben az időben Shakespeare-darabokat rendezett: teljesen, szinte sémaszerűen egyszerű színpad, kissé megemelve s a szokottnál jóval kisebb területű, minimális díszletezés, minden feltűnő dekoratív elem kerülése. Kétségtelenül olyan megoldás, amely a nagy igényű daraboknak kedvez: előtérbe helyezi, érvényesülni engedi a gondolati tartalmat.

Sajnos, a politikai légkör, amelyben a Tragédia színrekerült, ezúttal nem kedvezett a fogadtatásnak. A Monarchián belül ekkorra már szerfelett kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek, az Apponyi-féle magyarosító rendelkezések, a csernói események elmérgesítették a magyar–szlovák viszonyt s így közvetve a magyar–cseh viszonyt is, hiszen a cseh–szlovák egység gondolata a csehek között egyre erősödött. A cseh sajtó eleve ellenséges a magyar

⁴⁰ Divadelní list Máje, 1905. (I.), 80. l.

⁴¹ Lidové Noviny, Brno — 1905. II. 19.

⁴² Plzeňské Listy, 1905. V. 15.

⁴³ Plzeňský Ohzor, 1905. V. 15. és 16.

⁴⁴ Az újszerű rendezői megoldásról több napilap is megemlékezik.

darabbal szemben, itt-ott nem is titkolja, hogy politikai okokból. „A művészet nem politika — miért is gátolná hát Černová a Nemzeti Színházat abban, hogy Madách »drámái költeményével« nyissa meg a szünidő utáni bemutatók sorát?» — veti fel a kérdést gúnyosan a „Den» c. folyóirat „T” jegyű cikkírója (valószínűleg Václav Tille⁴⁵). Majd valósággal gyűlölködő hangnemben folytatja beszámolóját: „Byron és Krasiňski nagy szavakkal nagy fájdalmat fejeztek ki; Madách a romantikus költészett szakadozott, megfakult foszlányaiból férceli össze »drámái költeményét« és rikító színekkel... mazolja be papiros-filozófiáját. Mi sem visszataszítóbb az elcsépelet... fogalmak ilyen keverékénél, amelyet a legostobabb néző is pusztán a csabító kiállítás unalmas keretének tart.” Jellemző erre a légkörre ugyanennek a folyóiratnak néhány nappal előbbi kis közleménye,⁴⁶ amely arról ad hírt, hogy Goldmark Károly, a világhírű zeneszerző operát ír Az Ember Tragédiájából, s a budapesti Pester Lloyd támadja Apponyi minisztert, amiért nem akadályozta meg, hogy a bécsi opera, Budapestet megelőzve, magának szerezze meg az új opera bemutatási jogát. A „Den” gúnyosan fűzi hozzá, hogy a Pester Lloyd feleslegesen mérgeződik; hiszen Goldmark nem magyar, s a magyarok hírnevét külföldön amúgy is jóvátehetetlenül befeketítették az emberiség ellen elkövetett bűneik.

Senki sem tagadja ma, hogy az akkori magyar kormány a nemzetiségekkel szemben bűnös politikát folytatott — hiszen a magyarság legjobbjai akkor és azután is felemelték szavukat ez ellen a politika ellen. De éppen olyan bizonyos az is, hogy a „Den” bírálatában nem volt egy szemernyi tárgyilagosság sem, amikor észrevételeit papírra vetette, nem is igen iparkodhatott őszintén elmélyedni Madách művébe.

Ugyancsak elfogult a darab rovására, de valamivel mégiscsak higgadtabb Karel Čvančara beszámolója az agrárpárt napilapjában, a „Venkov”-ban.⁴⁷ Bár problematikusnak tartja az egykor híres darab felújítását, dicséri K vapil rendezői megoldását, amely szerinte jobban megfelel Madách elképzelésének, mint a régebbi előadások; a költő ugyanis nem realizálisan, hanem szimbolikusán ábrázolja az emberiség történetét. Az egyszerű keretekben jobban érvényesül a szöveg. De a darab befejezése ellenkezik a mű egész koncepciójával, különösen, ha a konstantinápolyi jelenetre gondolunk. „Vagy talán Madách az emberi titanizmus tragédiáját akarta ábrázolni, azt akarta volna mondani, hogy az egyház győz az emberen, aki elfáradt a kielégülést nem hozó örökös kutatásban... s lemond az igaz emberség győzelméről?”

A szociáldemokrata Právo Lidu is fitymálva ír a darabról,⁴⁸ mely „nyugodtan porosodhatott volna az archívumban”. Népszerű balettekkel versengő darab ez, melynek legfőbb vonzóereje a hiányos öltözötű hölgszereplők. De a Právo Lidu legalább hozzáfűzi: „... mégis költői mű, melyet kár ilyen célokra lealacsonyítani”.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a darab nem jutott túl a tizedik előadáson. 1909 korántsem oly örömdetes állomása Madách csehországi történetének, mint 1892 és 1904—5 volt. De leegyszerűsítése volna feladatainknak a kapcsolatok kutatása terén, ha elhallgatnók a kellemetlenebb jelenségeket. Ennél fontosabb, hogy megértsük okaikat és leszűrjük tanulságaikat a *mának*.

*

Tudatosan adtam ennek a közleménynek az „adalékok” címet; annyi érdekes adat lappanghat még, hogy ezt a viszonylag szűk részletkérdést sem tanácsos még egyelőre összefoglalni. Amit az adatok alapján általánosságban el lehet mondani, az körülbelül ennyi:

Az Ember Tragédiája Prágában elsősorban mint látványosság aratta hatalmas sikereit. Az előadás nem volt alkalmas arra, hogy a nagyközönség elmélyedhessen Madách halhatatlan művének gondolataiban. A tömegekről tehát — bármennyire jól esnek — nem lehet elmondani, hogy megértették Madách művészi szándékát. Az 1892-es politikai rokonszenvtüntetetés is inkább szólhatott a forradalmi jelenetnek, mint a darab egészének. S ezen nincs mit csodálkozunk, hiszen a darab értelmezése körül azóta is dúl a vita, má nem kevésbé, mint évtizedekkel ezelőtt. A darab csehországi sikere mindazonáltal nagy nyeresége a magyar—cseh

⁴⁵ Den, 1909. VIII. 12. A prágai Nemzeti Színház 1910-re kiadott naptára szerint a lap színikritikáit Václav Tille írja. Tille jónévű író és kritikus volt, fontos színház-történeti monográfia szerzője, Božena Němcová-nak, a legnagyobb cseh írónőnek életrajzírója, jelentős folklorista. Amit emberi és írói profiljáról tudunk, nem teszi érthetővé a fentebb idézett magatartását.

⁴⁶ Den, 1909. VIII. 12.

⁴⁷ Venkov, 1909. VIII. 12.

⁴⁸ Právo Lidu, 1909. VIII. 14.

kulturális kapcsolatoknak. Hiszen a nézők tömegei, ha nem foghatták is fel tökéletesen a mű értelmét, annyit feltétlenül tudomásul vettek, hogy komoly, nagyigényű művészi alkotással van dolguk. A hozzáértőbbek — eltekintve a kivételektől, amelyek többnyire nem művészi megfontolásból erednek — felismerték a darab jelentőségét, elmélyedve elemezték, elismerő bírálatokat írtak róla. Laikusok és irodalmi szakemberek szemében nagyot nőtt a magyar irodalom tekintélye. Ez is érdeme Madách nagy művének, amelyet hitein szerint (bár súlyos és tisztelre méltó ellenérvek hangzottak el legutóbb is) szocializmusra törekvő korunkban több megbecsülés, nagyobb szeretet illet meg, mint bármikor ezelőtt.

JÁNOSY ISTVÁN

AZ ERDÉLY ARANYKORA FORRÁSAINAK PROBLÉMÁIHOZ

Jókai történelmi regényeit az elmúlt idők irodalomtörténései kemény kritikával illeték. Szerintük Jókai a történelem tényeit nem vette komolyan, s a közönség szórakoztatását keresve magaalkotta képzeletvilággal fedte el azt, ami valóban történt. Császár Elemér »A magyar regény története« című művében ad hangot e felfogásnak.¹ »A történelmi regény, noha [Jókai] élete végéig kedvvel művelte, nem illett egyéniségéhez... Amilyen erősen, szinte vallásos kultusszal fokozottan élt szívében a ragaszkodás nemzetünk dicsőséges múltjához, épp annyira hiányzott érzéke a történelem szelleme, a kor lelke iránt. Sokkal művészebb temperamentum volt, mintsem a történelmi igazság kedvéért lemondott volna a művészi hatásról, a históriát nem vette komolyan... Romantikus képzelete sem engedte magát belekényszeríteni a történet merev keretébe, s itt is olyan szabadon csapongott, mint a költött mesék bírodalmában... Nem volt ugyan annyira felület és léha mint Dumas, de nem dolgozott olyan műgonddal és költői céltudatossággal, mint Jósika a legjobb regényeiben, s így nemcsak hogy tovább nem fejlesztette a történelmi regény műfaját, hanem még meg sem tudta tartani azon a színvonalon, amelyre Eötvös emelte, sőt visszahajlított a Jósika színvonalára — nem egyszer még ennél is mélyebbre... mert pusztán szórakozásra szánt meséi még Jósika komoly regényeinek fajsúlyát sem érik el, kivált a korrajz hűségében maradnak el mögöttük.«

Helytálló vajon e súlyos elmarasztaló ítélet? — erről a végleges szót csak Jókai valamennyi történelmi regéneinek részletes forrás-, szerkezeti-, és jellemrajz-elemzése nyomán lehet kimondani. Azonban egy regényének, Az Erdély aranykorának részletes elemzéséből is érdekes tanulságokat vonhatunk le, s egyben betekintést nyerünk az induló regényíró műhelymunkájába.

Jókai történelmi regényeinek forrásait lényegében már felderítették. Gálos Rezső² megállapította, hogy az Erdély aranykora fő forrása Cserei históriája. Csereitől vette Jókai a regény szerkezetét és legfontosabb jeleneteit. Orr Sándor kéziratosszertációjában³ és Rajk László disszertációjában is található értékes megállapításokat⁴. Czunya Miklós disszertációjában⁵ felderíti Jókai valamennyi forrását. Kimutatja,⁶ hogy Jókai forrásait ciklusonként használja fel. Egy-egy forrásciklushoz kapcsolódó művei egységes, zárt csoportot alkotnak. Például: *Cserei Mihály históriája*,⁷ *Bethlen János: »Historia Rerum Transsilvanicarum«* című műve⁸ *Bethlen Miklós önéletírása*⁹ és a *Bethlen Miklós* neve alatt megjelent, de nem tőle

¹ Császár Elemér: A magyar regény története 2. kiad. Bp. Egyet. ny.

² Gálos Rezső: Jókai és Cserei. Erdélyi Múzeum 1912. 239–43. 1. és Bánfi Dénes csókja. Uránia. 1912.

³ Orr Sándor: Jókai első történelmi regényei. Kéziratosszertáció.

⁴ Rajk László: Jókai: »Törökvilág Magyarországon« című regényéről — disszertáció.

⁵ Czunya Miklós: Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. Bp. 1934.

⁶ Czunya Miklós: i. m.: 7. l.

⁷ Cserei Mihály *História 1661–1711*. Eredeti kéziratok és kiadások alapján szerk. Kazinczy Gábor Pest 1852. Rövidítése: *Cserei*.

⁸ Bethlen János: *Rerum Transilvanicarum libri quatuor (1629–1663. és Historia rerum Transilvanicarum 1662–1673. Viennae 1782–83. Rövidítései: Bethlen J. I. és Bethlen J. II.*

⁹ Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László Pest. I. köt. 1858. 2. köt. 1860. Rövidítése: *Bethlen M.*

való francia nyelvű »Memoires«¹⁰. E műveket használta forrásul Jókai az »Erdély aranykora«, »Törökvilág Magyarországon«, »A két szász«, »Koronát a szerelemért«, »Az utolsó budai basa«, »A kétszarvú ember« megírásánál. Czunya Miklós ezután kifejti,¹¹ hogy mind a Bethlen Miklós önéletírása, mind pedig Cserei Historiája csak az »Erdély aranykora« megírása (1851) után jelent meg nyomtatásban, így ezeket a műveket Jókai csak kéziratban olvashatta. Cserei kézírata idb. Szász Károly birtokában volt 1850-ig, ekkor ajándékozta az Akadémiának. Emich Gusztáv, a Historia kiadója, meghitt jó barátja volt Jókainak, így nagyon valószínű, hogy ő juttatta el hozzá Cserei kéziratát. Bethlen Miklós önéletírásának több kéziratós példánya forgott közkezen. Czunya Miklós érdeme, hogy elsőnek mutat rá az »Erdély aranykora« Bethlen Miklós önéletrajzából, s az ál-Bethlen Miklós: »Memoires«-ból merített részletekre. Ilyenek: Reverend abbé mulatságos kihallgatása¹², Reverend abbé Apafiné keszkenővel ajándékozta meg.¹³ Az ál-Bethlen: »Memoires«-ból merítette Jókai a »Kényszerített fejedelem« című fejezet egész cselekményét.¹⁴

A most következő részletes vizsgálat során fejezetről fejezetre haladva egybevetjük az »Erdély aranykora« szövegét forrásaival és a következő három kérdésre keresünk feleletet:

1. Mi az, amit Jókai forrásaiból merített?
2. Hol tért el a forrásoktól? Miért?
3. Mit költött hozzá a források adataihoz?

II.

1. *Egy vadászat 1666-ban.*¹⁵ E fejezetben Jókai a költő Zrínyi Miklós utolsó vadászatát és tragikus halálát beszéli el. Forrása: Cserei Historiája. Cserei azt állítja, hogy úgy mondja el Zrínyi halálát, ahogy azt a szemtanú Bethlen Miklóstól hallotta. A különös csak az, hogy ha Cserei közlését egybevetjük azzal, amit Bethlen Miklós önéletrajzában Zrínyi utolsó perceiről és haláláról ír — a két közlés között alig van hasonlóság. Bethlen Miklós szerint¹⁶ vadászatra menet Zrínyi egy adomát mond el: »Visznek ők engemet noha pokolba, de a maguk vállán-hátán, hogy már nyugszom addig; s hátha megnyergelnének, magokat is velem vitetnék... rosszabbul volnék ugy ennél is. Applicá Magyarország és Erdélyre és a törökre, németre.« Cserei szerint¹⁷ Zrínyi egy leterített vadkanra mutatva kérdezte Bethlen Miklóstól: Erdélyben szoktanak-e teremni ilyen vadkanok?« Bethlen választát, hogy »Ennél sokkal nagyobbak is teremnek.« — Zrínyi megszégyellvén határozza el a délutáni vadászatot, mert meg akarja mutatni, hogy az ő pátriájában is találtak oly nagy vadkanok, mint Erdélyben. Vadásztak, de hiába. Este felé egy jáger előfut, s jelenti, hogy a közelben egy nagy öreg kant látott. Zrínyi visszaparancsol mindenkit, egy szál puskával maga indul az állat elejtésére.

A döntő kérdés számunkra most következők: *mi történt attól fogva, hogy Zrínyi eltűnt az erdőben? Hogyan, mi által kapott halálos sebet?* Erről a koronatanú, Bethlen Miklós hallgat, mert nem volt ott a szerencsétlenség színhelyén. Elmondja viszont, kik nyargaltak a hős után, mit láttak: »Majláni így beszélt: hogy a mint Paka után bément a disznó vérin az erdőbe, a míg ők a lovakat kötözték, csak hallják a jaj-szót. Paka szava volt. Majláni legelőbb érkezik, hát Paka egy horgos fán, az úr arccal a földön, s a kan a hátán; ő hozzá lő, elfut a kan, érkezik Guzics és Angelo, az úr felkél és mondja: rútul bánék vélem a disznó¹⁸« stb. és leírja a hős pár pillanatnyi haláltusáját, majd sebeit: »csak meg kelle halni, mert a fejen három seb vala: egy balfelől a fülnél feljül a feje csontján ment csak... más ugyan a bal fülnél alól az orcáján, a szeme felé, rut szakasztás; de ez kettő semmi, hanem harmadik jobbfelől a fülnél alól a

¹⁰ Memoires historiques du Comte Bethlen Niklas contenant l'Histoire des dernier-troubles de Transilvanie. (Amsterdam 1736.) Magyar fordítása: Groff B. M. ifjúkori életének úgy Erdélyország akkori történetének tulajdon magától Frantzia nyelvre való írása. Magyarra fordítottott és kiadatott a Magy. Nemz. Játékszin hasznára Kolozsvarott. Nyomt. a Ref. Koll. betüivel 1803 Esztendőben. Rövidítése: *Memoires*.

¹¹ Czunya M. I. m. 8—9. l.

¹² Bethlen M. II. 252—53. l.

¹³ Uo. 262. l.

¹⁴ Memoires: 244—45. l.

¹⁵ Az évszám helyesen: 1664. Zrínyi Miklós halálát Cserei tévesen közli. Őt követi Jókai is, holott a helyes évszámot Bethlen Miklós önéletírásában olvashatta.

¹⁶ Bethlen M. I. 328. l. Az adomát Jókai a regényben Bánfi szájára adva mondja el (XV. A Gyulafehérvári országgyűlés).

¹⁷ Cserei: 30. l.

¹⁸ Bethlen M. I. 329. l.

nyaka csigájánál ment bé, s elé a torka felé ment, és az nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén. . . .¹⁹ Cserei két variációt is említ, majd hozzáteszi: »Igaz-e, nem-e, nem tudom, a mint hallottam, úgy írtam meg.« — tehát saját meggyőződésével egyik variánst sem támasztja alá. Az *első variáns* szerint²⁰ Zrínyi puskalövessel megsebzí a kant, az őrjögve rárohan, Zrínyi karddal hozzácsap, de kardja a kan agyarán kettétörök — ekkor »küzdésbe indul a nagy oktalan vaddal és a földre lenyomja, s a hasára ül, a két fület két kezével erősen megragadvan úgy, hogy a vadkan alatta meg sem mozdulhatott, de . . . szegyenek tartván egy vadkan megölésére segítséget hívni. . . jut eszébe, hogy az övében hüvelyestől volna kése; azért egyik kezéből a vadkan fület kiereszti, hogy kését kivonván torkába verje; a vadkan is, tágulván egyik füle, erősen megrázkódik, és hirtelen a bán a vadkan hasaról a földre leesik, a vadkan is hëvenyében hozzája vág agyarával, és a torkát kiszakasztja.«²¹

Mindez nem egyéb, mint Majlani ebeszélésének továbbszínezése. Más jelentések a dulakodást még tovább színezik. A bécsi francia követ, Gremontville már úgy tudja, hogy a vadkan előzőleg megölt egy parasztot és megsebesített egy vadászt, Molin velencei követ szerint pedig nem is egy, de tizenkét vadkan rohanta meg a hőst.²² Mindez nem változtat a lényegen: *dulakodás után vadkan ölte meg.*

A *második hírvariáns* szerint, melyet Forstall Márk, Zrínyi Miklós titkára, s a Zrínyi család történetírója jegyzett fel²³ »senki sincs, aki a gyászesetet a vadkannal látta, vagy ami különben történt. Sebeiből és lábaszárának szakításából az következtethető, hogy arcát arra fordította, ahonnan a kutyak ugatását hallotta, s hogy a vadkan hátul rohanta meg és leütve a nyakát széttepte. *Sebe a szemé alatt még a tapasztaltaknál is gyanút keltet, hogy golyótól ered, mely a keményen küzdő vadra célozva azt érte, akit legkevésbé kell vana.*« Ez a variáns 1665 elejétől kezdve merül fel. Így adja elő az esetet Gualdo Priorato is, I. Lipót korának történetírója, műve II. kötetében.²⁴

A *harmadik hírvariáns*: orgyilkosság. 1665 első felében Lippay primás írja a velencei követnek, hogy Zrínyi halála elő volt készítve. Cserei²⁵ szerint: »Vagyon olyan hír is, hogy az ausztriai udvar, megértvén titkon Zrínyi Miklós szándékát, hogy a magyarokat a császár ellen lel akarná lázasztani, mivel nyilván, s erővel nem mernek vala belékapni, alattomban egy német jágert nagy fizetséggel fogadtanak meg, . . . hogy valahol vadászatban meglőhesse, és mikor látta volna, hogy a vadkannal tusakodnék, egy sűrű helyről, mintha a vadkant akarná meglőni, úgy lőtte volna meg a bánt főbe, s a miatt kellett volna meghalni.« Ez a variáns vált a legelterjedtebbé. Az újabb kutatók — így Klaniczay Tibor is Zrínyi-monográfiájában — Bethlen Miklós közlése alapján az első variáns mellett döntenek, s a többi variánsokat a nép ajkán keletkezett legendáknak tekintik. A haldokló szava: »rútul bánék vélem a disznó s az a körülmény, hogy sebei közül a csigolyáktól a torkáig terjedő szakasztás okozta a hős rohamos elvérzését és nem a szem alatti seb, e felfogást látszik alátámasztani.

A harmadik variánsnak a pszichológiai valószínűsége nagy. Köztudomású, hogy a vasvári béke után az elégedetlen főurak titkos tárgyalásait XIV. Lajossal maga Zrínyi irányította. Ő volt az egész szövetkezés inotója, lángesze. Európai híre, roppant erkölcsi ereje ismeretében Bécs tudta, hogy azt semmiképp se teheti vele, amit később Zrínyi Péterrel és Nádasdy Ferencel. Zrínyi Miklóst Bécs csak egy módon szerelhette le: orgyilkossággal. A vadkan — ha ugyan vadkan volt — csak megelőzte ebben.

De Zrínyi dulakodása közben egy lövés is eldőrdült, ezt Bethlen is (»ő hozzá lő«), Cserei is említi. Kire céloztak? A kanra? Zrínyire? Melyiket érte? Vajon Forstall Márk gyanúját mennyire kell figyelembe vennünk? *Vajon a golyó — ha nem is ütött halálos sebet (a szemé alatt) nem okozta-e a birkózó hős szorítása gyengülését?* És vajon azok, akik Bethlen Miklós szerint a kritikus pillanatokban a hős közelében voltak, mind egytől egyig megbízható hívei voltak? Egyik sem lehetett megfizetett kém? Mit tudunk róluk a pusztá nevükön kívül? Mindezek a kérdések ma már eldönthetetlenek, s így igen nagy a valószínűsége a második, illetve harmadik variánsnak is.

Hogy oldja meg a nagy kérdést Jókai? A dulakodás leírásánál szinte szóról szóra követi Cserei első variánsát. Majd így folytatja: »E pillanatban valahol az erdőben egy lövés roppa-

¹⁹ Uo. 329—330. I.

²⁰ Cserei: 30—31. I.

²¹ Cserei: 31. old.

²² Idézik: Széchy Károly »Gróf Zrínyi Miklós« V. kötet és Klaniczay Tibor: »Zrínyi Miklós« c. művükben.

²³ Forstall Márk: *Stemmatographia familiae Zrinianae* 48—49. old. Idézi: Széchy.

²⁴ Priorato: *Historia di Leopodo cesare III.* kötet 730. old.

²⁵ Cserei: 31. old.

nása hallatszék. A legázolt vadkan észrezeni kezdé, hogy ellenfele kezeinek és térdének nyomása gyengül, s azzal végső erejével egyszerre lehányva magáról a férfit, még egyszer hozzácsapott agyarával és e csapás halálos volt: a férfi torkát hasítá fel. «E diómatikus megoldás, hogy Zrínyi kezeinek és térdének nyomása közvetlenül a lövés után kezd hirtelen gyengülni — ha nem is mondja ki, de sejteti, hogy a hős sorsát az ominózus lövés pecsételte meg.

Mivel egészíti ki Jókai Cserei adatait? Mit költ hozzá?

A jelenetet egy többé-kevésbé állandó szerkezeti séma szerint komponálja meg, amit még Jósikától tanult. Ez a séma mindig a szintér leírásával, egy bizarr, romantikus tájképpel kezdődik, majd a *statiszták* (paraszrok, cselédek, katonák) *lúzas tevékenységének*, sürgölődésének ecsetelésébe csap át. Következik a *háztáj*, s az *interieur* leírása, utána megjelennek a főszereplők, akiknek a soronkövetkező részletes arc- és öltözékleírása már előre sejteti jellemét. Megindul a cselekmény egyre leszűltébb párbeszéd formájában, míg nem a szenvedélyek lángja kitörésig lobban, s a jelenet *csattanóval* zárul.

A Zrínyi-jelenet szintere: eláposodott őserdő, amelyben erdők és mocsarak flórája és faunája elképzelhetetlen burjánzásban egyesül. A mai olvasó számára efféle tájkép a képzelt játékanak tűnik, azonban — ha meggondoljuk, hogy 1851, a Tisza és egyéb folyóink végleges szabályozása előtt még valóban lehetett itt-ott artéri őserdők — Jókai e tájat nem kell feltétlenül valótlanoknak tekintenünk. A vadásznép leírása, a készülődő vadásznép izgatott futkosása, a főhősök arc- és jellemleírása teljesen a szerkezeti séma szerint megy végbe. Zrínyi és Bethlen Miklós jelenléte történelmi tény. A Bethlen Miklós-említette személyeket Jókai mellőzi, helyettük Zrínyi Ilonát lépteti fel egy deli ijjúval, és Teleki Mihályt. Jókai költői invencióját dicsérik a szebbnél szebb vadászjelenetek. Összegezve: a jelenet első fele önálló költemény, a második fele Cserei alapján íródott.

II. *Az ebesfalvi ház.* Bornemissza Anna lángolón szereti urát, Apafi Mihályt. Pénzzé teszi mindenét, rokonsága jószágát bérbeveszi, nekilat gazdálkodni, s éjt nappallá téve úgyszólván kenyéren és vizen él, csakhogy ura váltságdíjat összekuporgathassa, s kiválthassa őt a tatár rabságból. A jelenet Jókai költeménye, de nem ellenkezik a történelmi valósággal. Apafinét Cserei is ilyen nagy akaraterejű, cél tudatos asszonynak ábrázolja, s nem is veszi tőle jónéven, hogy a »konty parancsol a süvegnek«. Bornemissza Anna befolyása a közügyekre hasznos volt, amennyiben épp vissza tudta vonatni Apafival részeg lóvel adott esztelen parancsait, de káros is volt, mert vagyonszerző családi nagyravágyása még kicsinyesebbé tette a fejedelemség politikáját.

III. *Kényszerített fejedelem.* Czunya Miklós szerint az egész jelenet forrása az ál-Bethlen: Memoires: ²⁶ »Ezen úr (Apafi) nagy csendességben és magát megvonva élt kastélyában bele nem elegendyven semminemű külső dolgokba. Nagyon megijedt látván kastélyát számos lovas törökkel, akik hozzája küldettek, körülvételve, és kiknek előljárója a nékie szóló parancsolatot vitte, hogy Ali basához menjen; annál is inkább, hogy felesége gyermekszülés kínjai között volt. Alig mehetett mintegy ötszáz lépésnyire kastélyától, hogy emberei közül egy jött, hírül hozván neki, hogy felesége egy szép fiat szült a világra. A kíséző törökök ebből jót jövedöltek nékie.« — Mindez pontosan így található Jókainál is.

IV. *Egy lakoma a magyar fejedelemnél.* A jelenet Jókai képzeletének a műve a Cserei-nél található jellemrajzok, adatok alapján. Cserei szerint Kemény János »teljes életében gonosz, ambitiosus, kegyetlen, vértszomjuhozó ember volt, és akire haragudt, s akit nem akart öletni, simogatva beszéllett neki. Több sok istentelen gonoszsággal együtt fejére tére a gyalázatos veszedelem.²⁷ Bánfi Déneset Cserei nagyfantáziájú, indulatos, pompakedvelő főurnak ábrázolja, kinek udvartartása nem volt kisebb, mint a fejedelemé, hatalmaskodó volt a kisebb nemesekkel, sőt a török hatalmaskodásait is önhatalmulag fegyverrel torolta meg. A jelenet csattanója, a végzetes csók, Csereinél is megtalálható: »Bánfi Dénes nagy nyájos ember lévén, s a szép asszonyokat nem is gyűlölvén, kivált ittas korában minden szemérem nélkül az asszonyokhoz kaposodott, s Béli Pálnét is egykor táncközben meg találta csókolni, kit az inasa Béli Pálnak meglátván, az urának megmondott, azolta mind nehezelt érette.²⁸ Hogy észem-iszom ember lett volna Kemény János, ez a forrásokból nem derül ki. E vonásnal Jókai még élesebbé akarta tenni Cserei jellemrajzát. Az viszont kár, hogy az inyen ételeknek amúgy is fölöslegesen halmozott részletezésében csak a maga képzeletére bízta magát és nem használta fel a korabeli pompás tudósításokat az erdélyi ételekről, asztali szokásokról (például: Bethlen M. Apor Péter írásait).

V. *Bodola vár.* Jókai Kucsuk Memhet pasát rendkívül szépjellemmű, lovagias embernek ábrázolja, aki — csakhogy kedvére tegyen magyar feleségének — saját pénzén tömegestül

²⁶ Czunya Miklós: I. m. 10—11. old. — Memoires 1803-as fordítása: 244—45.

²⁷ Cserei 10. l.

²⁸ Cserei: 72. l.

váltja ki a Törökországba hurcolt magyar rabokat, s bocsátja vissza hazájukba, s a portán is nagy gyámola a magyar ügynek. A források mindennek ellenkezőjét igazolják: Kucsuk Bethlen János szerint: »meggondolatlan, sőt fékevesztett ember, aki gyermekkorától fogva rabló volt, majd Ázsiában az Ottomán elleni felkelés vezére.«²⁹ Mint afféle rablóból lett pandúr oktalan buzgalommal, konok irtalmatlansággal töltötte be urai parancsait. De mégha e jellemzést nem is vesszük figyelembe, még akkor is elképzelhetetlen Jókai Kucsuk-portréja. Ugyanis a török II. Rákóczi György lengyel hadjárata megtorlásul rablóhadjáratok sorozatával sújtotta Erdélyt. Török basák, tafár chánok, s a két oláh vajda éveken át vadállati kegyetlenséggel öldökölték, pusztítottak, raboltak az országban, s minden egyes seregük a rabok ezreit hurcolta ki. Erdély magyar népe ekkor szenvedte a legnagyobb embervesztéséget. Csak egy példát: Szeidi Achmed Kolozsvárra küld »száz öreg késért a fejeket nyúzni« és háromezer levágott és szálmával kitömött fejet küld Konstantinápolyba.³⁰ S még hozzá Kucsuk jellemzésében Jókai tudatosan rugaszkodik el a valóságtól, hiszen ismerte, olvasta Bethlen János művét. Történetiétlenségét ez esetben a regény aktuális tendenciája indokolja Jókai Kucsuk alakjában a Kossuthot, Bemet, s a többi szabadsághóst barátként befogadó török nép iránt akart szimpátiát kelteni.

V1. A nagyszöllősi ütközet. A nagyszöllősi csatát és Kemény János halálát több forrás (Cserei, Bethlen János, Rozsnyai Dávid)³¹ elég egybehangzóan írják le. Valamennyien kiemelik, hogy az ütközet előtt Kemény János több stratégiai hibát követett el. I. Kucsuk basa közeledtekor Kemény haditanácsában mindenki arra voksolt, hogy Kucsuknak elibe kell menni és ötszörös túlerővel csatát kísértetni. Kemény ennek ellene mondott.³² 2. Ugyanígy elszalasztotta a csata alkalmát akkor is, amikor Kucsuk Segesvár felé közeledett.³³ 3. Majd odahagyva Segesvár megkezdett ostromát, seregével kitér Hétur, majd Nagyszöllős felé, s onnan tétlenül nézi, hogyan vonul be Kucsuk Segesvárra, s egyesül az oda besorozolt Apafival.³⁴ Ezt Rozsnyai Dávid még megtoldja: »Ezt megviszik Kemény Jánosnak, hogy a kevés török segítség bement Segesvárra, hiszi is, nem is, sőt, mivel az isten előkészítette vála őtet a veszedelemre, az igaz hír reportatorainak kinek orrát, kinek fülét vágatja el.«³⁵ 4. Meg volt győződve arról, hogy Kucsuk hosszú vonulástól kimerült seregével hamarost támadásba nem indul, ennél fogva élés-, takarmányszerzésre szétbocsátotta seregét. Mikor aztán hírül vette Kucsuk váratlan közeledtét, félben rugván az ebédet, hozzáfog a maradék félsereg hadrendbeállításához. Ezt nagy körültekintéssel teszi: középre az erdélyi fősereggel maga áll szemtől-szembe a Kucsuk-vezette török fősereggel. Balszárnyra rendeli a német-horvát sereget, és oltalmul a bekerítés ellen még három-háromszáz magyart és németet állít a falu szélére.³⁶ A csatában a balszárny állja a sarat, de a középhadat Kucsuk alaposan megnyomja, megbontja. Kemény János sorsát Bethlen János így írja le: »A fejedelem leesett a lováról és övétől összetipratván elveszett. Lovát hiába engedte át neki főétekgóója, Gyulai István, maga leszállván lováról hűsége miatt veszett, fejedelmét végzetétől mégsem oltalmazta meg. Kemény halálát akkor még nem tudták, de fegyverei megtalálása, s az övéi hírmondása neszt vitte. Testét időben nem keresték, később már nem találták.«³⁷ Gyulai hőstettét Rozsnyai Dávid, s a Bethlen János nyomdokán verselő Gyöngyössy István is említi.

Jókai Kemény János halála leírásában — mint Zrínyiében is — a sok forrás közül egyedül Csereit favorizálja. Viszont Cserei elbeszélését az utolsó szóig átveszi — hosszú részletet szóról szóra, mint pl. Kucsuk basa üzenetét Apafi Mihályhoz, szavait serege balszárnyát önállóan vezénylő gyermek-fiához, Feriz béghhez, hosszabb lelkesítő beszédét katonáihoz, a támadó roham, s az ütközet leírását. Miben tér el? I. A magyar-német hadat valamennyi forrás szerint Kemény János állította fel, mégpedig elég körültekintően — a regényben a németek költött nevű vezére, Wenzinger. 2. A források nem említik, hogy Kemény gyáván futást kezdett volna, sőt Gyöngyössy eposzában hőnek költi meg, aki magárahagyatva küzd, mikor már serege megfutott mögüle. Jókainál a gyáván menekülő Kemény szegényét tetézi még, hogy éppen Kucsuk gyermek-fia elől futva esik el.

²⁹ Bethlen J. I. 277. 1.

³⁰ Szekfü Gy. Magyar Történet V. k. XVII. szd. Egyet. ny.

³¹ Rozsnyai Dávid naplójából. Közli az »Erdély öröksége« sorozat Haldokló Erdély c. kötetében Makkai Sándor. A csata leírása a 85. lapon.

³² Bethlen J. 278. 1.

³³ Uo. 279–80. 1.

³⁴ Uo. 280. 1.

³⁵ Rozsnyai D. Lásd előbb.

³⁶ Bethlen J. I. 284–85. 1.

³⁷ Uo. 287–88. 1.

Jókai szerint Kemény János eszemiszom, hetvenkedő, léha fatalista volt, csapnivaló hadvezér, gyáva pánikkeltő. Hogy a végzetes nagyszöllősi csata előtt voltak hibás stratégiai lépései — ezt Bethlen János sem hallgatja el. Viszont letagadhatatlan tény, hogy amikor Erdély népét török és tatár dúlta, öldöste, a szerencsétlen fejedelem életét és mindenét kockára téve próbálta hazáját megmenteni. Bukásának, s egyben Erdély tragédiájának vétkese nem ő, de Montecuccoli, a magyargyűlölő császári főhadvezér, aki Keményt a legválságosabb időben hitszegően cserbenhagyta.³⁸ Gyöngyössy, aki a tatár fogság leírásában Kemény ön-életírását, majd a továbbiakban Bethlen János művét használta forrásul, — eposzban sokkal közelebb jár a valósághoz, amikor Keményt a kötelesség vártanujának tünteti fel, aki habozás nélkül feláldozta boldog magánéletét a közjóért. Mi lehetett az oka, hogy Jókai Kemény Jánossal szemben ennyire elfogult? Aktualizálás? Alakjában talán a Habsburgokhoz húzó »pecsovicsokat« akarta pellengérré állítani? Vagy naivul elhitte Cserei jellemzését és romantikus hevületében még el is túlozta? Ez utóbbi eset a valószínűbb, hiszen Bécs ellen sokkal inkább kelthetett volna azzal hangulatot, ha Keményt ő is — mint már Zrínyi — a császári hitszegés áldozatának mutatja be.

VI. A fejedelemnő. E jelenetet Jókai költötte annak illusztrálására, mennyire »parancsol a konty a süvegnek«. Apafi első ízben fogadja a kérelmezőket és minden kívánságukba beleegyezik. De Bornemissza Anna még idejében közbelép és szájába rága urának a helyes fejedelmi szót. Az egész jelenet naiv túlzás. Cserei leírja, hogy »Kolozsvárt Apafi a török ármádiával együtt obsideálta vala, de tartván attól, ha, vagy ostrommal veszi meg a török, vagy per accordam adják fel a töröknek, mindjárt török praesidiumot szállít belé, és soha keresztények kezébe többször nem bocsátja, azért mind szép szóval, mind sok ajándékkal rávéve a basát a fejedelem, hogy szálljon el a város alól . . . s ő maga megnyervén a német alsóbb katonaságot, a várost csellel vette be.«³⁹ Jókai mindezt Bornemissza Anna leleményének tünteti fel.

VII. Azraele. Cserei említi, hogy Balassi Imre elfogott egy rabló béget. Wesselényi, az ország nádora, követelte tőle a rabot. Balassi nem adta, s az császári ekzekúció elől Erdélybe szaladott.⁴⁰ Ez a jelenet történeti magja. Jókai fantasztikus mesét költ hozzá. Balassi a rabló Corsar bég egy volt odaliskjút, Babaye-t bérlí fel, hogy segítsen neki csellel elfogni a béget, Corsar kedvese, Azraele, a szultán világszép leánya unja már a rabsorsot, összejáratja Babaye-vel, s Corsar elfogatásakor Balassi kedvese lesz. E történet indoklására Jókai a következőket írja: A vasvári béke »a törököt meghagyta mindazon várak birtokában, melyeket elfoglalt, vagy épített. E várak vezérei maguk kezére folytatták a háborút: raboltak, gyűjtögtak, amerre lehetett. A szultán mindegyiket nem vonhatva felelősségre, felhatalmazta a panasztevőket, miszerint a hol tudják, fogják el a béke megszegőit . . . Mindez valóban így volt. A végvári harcok sohasem szüneteltek. A várórséget mindkét részről nagyon gyatrán fizették, ezért törökök, magyarok gyakorta betörték az ellenfél területére, s onnan szedtek élelmet, zsákmányt, foglyokat, akiken aztán saját elfogott bajtársaikat cserélték ki. Gyakran — mint Takács Sándor leírja — barátságos párbajokat is vívtak, amit aztán közös áldomásívással fejeztek be.«⁴¹ Ebből a színes, mozgalmas végvári életből Jókai semmit sem mutat be. Corsar bég alakja teljesen történetietlen. Nem török rabló, de a múlt század eleji regényes romantika modorában megrajzolt »középkori rablólovag«. (Vö. Jodok alakját a Toldi szerelmében.) Várának léte is merő képtelenség: a XVII. században minden vár a végvári erődrendszerhez tartozott. Jellemzése is a byroni romantika modorában fogant. Mért irtja ki a környék falvait? Merő gyilkolási, pusztítási ösztönből? Alig hihető.

Ugyanílyen történetietlen Azraele alakja is. Az ellenállhatatlan démon, aki, hogy olt-hatatlan unalmától megszabaduljon mindig újabb férfít bolondít magába, csak azért, hogy újra, meg újra meggyőződjék, hogy a szerelemben hatalma határtalan, s mindig azé, akinek szerencsecsillaga délelőn ragyog, de titkon már fonja szeretője végzetét, hogy bukása pillanában megcsalhassa ellenfelével — ez a női típus nem irreális, a valóságban nem is igen ritka. Azraele, mégsem élő alak, mert légüres térben mozog, semmi történelmi hitele nincs, pusztá gondolati séma, Byron és Dumas hősnőinek árnyéka. Ez a jelenet ha a regényből többi fejezeteiből kiszakítva szemléljük, mindenben igazolni látszik Császár Elemér megállapításait.

VIII. A fejedelem és minisztere. Teleki Mihály történelmi alakjáról, s Erdély politikájában játszott szerepéről a befejezésben lesz szó. Itt csak annyit, hogy Kemény Jánost mind-

³⁸ Meggyőzően bizonyítja ezt Zrínyi Miklós a Montecuccoli ellen írott nyílt levelében. Kiadta: Markó Árpád, Zrínyi Miklós levelei c. művében.

³⁹ Cserei: 13. 1.

⁴⁰ Cserei: 62–63. 1.

⁴¹ Vö. Takács Sándor: Rajzok a török világból. (Tud. Akad. 1915.) több cikkét. P. o. II. k. Török-magyar szokások a végeken.

haláláig uralta, emiatt bújosott. Apafi kegyét nagynénje, Bornemissza Anna támogatásával nyerte el. Számító ravaszságával mindjobban behalózta az ingatag fejedelmet, míg végre döntéseinek mindenható sugalmazója lett; Erdély valódi ura. Felemelkedését Erdély mag-nasai izzó gyűlölettel nézték, de rettegven tőle, hízelegtek neki. Csak a két leghatalmasabb főúr mert dacolni akarataival, Bánfi és Beldi. Ezeket — minthogy erővel nem bírta — titkos cselszövényvel emésztette el: Banlit a vérpadra juttatta, Beldit a Jedikulába. Pályája kezdetén beolvását arra használta fel, hogy a Wesselényi-szövetkezés telmorzsolása után a magyarországi üldözöttek megsegítésére hadba szállassa Erdélyt I. Lipót ellen.⁴² Ugyanezért kilincselte Apafinak a francia követ is, Reverend abbé sikertelenül. Hogy már hosszabb ideje nem kapott kihallgatást, cselhez folyamodott. Pompás új ruhában jelent meg, őv nélkül. Ez feltűnt Apafinak, s így a követ végre szóhoz juthatott. Mindezt Bethlen Miklós tollából tudjuk,⁴³ s azt is — bár ez jóval később történt — hogy az Erdélyből távozó abbét Bornemissza Anna hat darab magahímezte zsebkendővel ajándékozta meg.⁴⁴ Jókai e két jelenetet időben egybevonta.

Apafi incselkedve céloz a jelenlevő Thököly Imrének egy fiatalkori kalandjára: lánynak öltözve szökött ki Vajdahunyad várából. Ezt is Bethlen Miklós említi.⁴⁵

Azután Jókai szinte szóról szóra követi Cserei elbeszélését: hogyan forgatta ki birtokai-ból, mindenéből Kapi György a hozzá menekülő Balassi Imrét, aki elkeseredésében koldus-tarisznyával járult Apafi színe elé hasztalan kérve sérelme orvoslását.⁴⁶

IX. A cirkáló X. Sange Moarte. E két fejezet mind a cselekmény, mind stílus szempont-jából az Azrael-fejezet folytatása, romantikus túlzások éppoly bőven találhatóak itt is, mégis költői értékük sokkal nagyobb. A kis román falu leírása, a viszonzatlan szerelemtől elepedett parasztlány ravatala, az Edgar Poe hátborzongató elbeszéléseire emlékeztető ördögien félelmes, vulkáni tájkép, Sange Moarte halála — a regény legszebb lapjai. Sange Moarte jelleme — bár éppoly valosínütlenül túlhajtott, mint Azrael-é — mély érzésben mégis monumentáli-san emberi. Érezni, hogy ridegsége ellenére forrón szeretete menyasszonyát, de mióta a fürdőző Azraelét megléste, az odalisk magikus szépsége rabul ejtette, s e két ellentett indulat között vergődő lelke meghasad, felőrliődik. Lenyűgöző alakját szerencsésen ellensúlyozza Kelemen diák komikus esztelensége.

XI. Egy főúr a XVII. században. Jókai ebben a Cserei adatai nyomán költött jelenetben azt mutatja be, hogy Bánfi Dénesnek minő tettei »szurták meg az emberek szemét«. 1. Ud-vartartása különk a fejedelmi udvar lényénél. A többi főrendűeket megveti. Fejedelem mód-jára küld követeket, levelez idegen uralkodókkal.⁴⁷ 2. Saját katonaságot tart, s mint főkapitány az ország hadaival önkényesen rendelkezik.⁴⁸ 3. Hatalmaskodik: »A mely nemes embe-rek közel laktanak jószágaihoz, azoknak jobbágyokat, jószágokat erőszakkal is el kezdé foglalni, mikor utazott... akármely nemesemberek lovaít vectura alá elvitette, sőt afféléért panaszolokat erősen megverette«.⁴⁹ Szentpáli Ignác özvegye házát »kifoglala, noha az egész ország instált a szegény özvegyasszony mellett... ráküldvén az udvarházra, fundámento-mából kihányatá azt mondván: tegyen róla az ország, ha bánja, s építse meg a házát«.⁵⁰ 4. A fejedelem rendeléseit semmibe veszi. Apafi elhatározta, hogy visszaadja Zólyomi Miklós elvett jószágait. »A gyalui szép, úri jószágát Bánfi Dénes obtineálván, semmiképpen kezéből kiadni nem akará, a szamosvári egész jószágot kérvén érette cserében, mely a fejedelem sus-tentiójára lévén deputálva, az ország nem adhatta vala«.⁵¹ Ezekből az adatokból alkotta Jókai ezt a jelenetet. A Koncz Márton uram epizódja is Csereitől való.⁵²

Mind e jellegzetesen feudális bűnök súlyát Jókai azzal próbálja **elbogatellizálni**, hogy Bánfit rendkívül mély szociális érzésű földesúrnak ábrázolja, aki aszályal sújtott jobbágyai-nak nemcsak hogy elengedi a dézsmát, de magtáraiból még ő juttat nekik vetőmagot és ele-séget. E beállítást egyetlen történelmi adat sem igazolja, s lélektanilag is eléggé hihetetlen.

⁴² Cserei: 16—17. I. 66—67. I. és másutt.

⁴³ Bethlen M. II. 252—53. I. Czunya M. 9. I.

⁴⁴ Bethlen M. II. 262. I.

⁴⁵ Bethlen M. II. 202—203. I.

⁴⁶ Cserei: 62—63. I.

⁴⁷ Cserei: 831., 74., 75., 76. I.

⁴⁸ Cserei: 81. I.

⁴⁹ Cserei: 74. I.

⁵⁰ Cserei: 75. I.

⁵¹ Cserei: 74—75. I.

⁵² Cserei: 82. I., de a püspök neve Csereinél: Koncz Boldizsár.

XII. *Az éji harc.* Bánfi az önállóságban már annyira vitte, hogy a fejedelem tudta nélkül valóságos háborút viselt a törökkel. »A váradi basával bizony keveset gondol vala, aki pogány módra a hódoltságot naponként kijebb akarván terjeszteni, Bánfi Dénes pedig nem engedvén : abból közzöttük sok veszekedések támadtanak . . . a fejedelemnek, s az orszagnak gyakran sok búsulása és költsége esett e miatt, hogy a török udvar elméjét megcsendesítse. Noha sokszor megintették Bánfi Dénest . . . de ő sem a fejedelem, sem az ország intésével nem gondolván, minden dolgokat maga fejből, egyedül akar vala igazgatni.«⁵³

Az *utolsó fejezetek* (XIII-tól végig) még az eddigieknél is szorosabban épülnek Cserei szavaira. Jókai ugyanis a regény szabalyos tragédiaszerkezetét már készen találta nála. A regény kezdetén, a cselekmény elindításában még szorosan Cserei nyomdokán halad, a közép-részben viszont — a szerelem bonyolítja a cselekmény tonalát, — Csereinél erre adatot alig talált — a nőalakokkal kapcsolatos bonyodalmat Jókai maga költi meg, abból a célból, hogy törésig fokozza Bánfi tragikus vétkei. Mindezt Jókai valóban szépen szerkesztette meg: Bánfi »közéleti vétkei« (hatalmaskodása, fényüzése, végül szembehelyezkedése az erdélyi— magyarországi közös érdekekkel, amely az egész magyar nép boldogulását munkálná) parhuzamosan fokozódnak »szerelmi vétkeivel« (megcsókolja Beldinét, Azraelet szeretőül veszi, telességét elidegeníti magától) — mígnem e kettős tonalát titokban egybeszővi a te. elmes párká: Teleki. A végkifejletben Jókai újra visszatér Cserei mesteri tragédia-zárlatához, jeleneteit szinte készen veszi át, csak a szerelmi bonyodalom végső megoldását szövi hozzá.

XV. *A gyulafehérvári országgyűlésen* — amely azt volt hivatva eldönteni, hogy magyarországiak megsegítésére megindítják-e a támadást — érkezőnk el Bánfi közéleti tragédiájának fordulópontjához. A gyűlés Bánfi és Beldi beszédeinek hatására nem-mel szavaz. Bánfi-nak igaza van! Erdélynek, hogy megmaradjon, most nyugalomra van szüksége. De szembehelyezkedett egy még magasabb igazsággal : az erdélyi és anyaországi nép közös érdekével — ezért buknia kell. Teleki ekkor határozza el a Bánfi-t elvesztő ligát.

XVI. *Egy csókért egy halál.* Ez a fejezet a szerelmi tragédia tetőzése. Bánfi a szerelemben is vétkezett. A Beldiné csókjáért és Azraeleért most lakolnia kell. A látumot szövő Teleki a néki makacsul ellenálló Beldit végül is szerelmi sérelmén át ejti, s veszi rá Bánfi halálos ítéletének aláírására. Így a szerelmi és politikai tragédia Teleki kezében egyetlen halála szövődik össze. Beldiné cassandrai jóslata már megjelenti ura halálos végzetét is, ugyancsak kettős tragikus vétség miatt : mert Gyulafehérváron ő is nem-et mondott és mert most szerelemi-tésből aláírta Bánfi halálát.

Jókai Bánfi közéleti tragédiájához szerelmi vétségeket költött — így e kettős cselekményifonallal a regény sokkal színesebb lett. Ez nem hiba. Az azonban már jelentékeny hiba, hogy Azraele túlzott szerepeltetésével a szerelmi bonyodalom aránytalanul nagyobb hangsúlyt kap, s az olvasóra az úgy hat, mintha Bánfi csak szerelmi vétkei miatt szolgált rá a bűnhődésre, közéleti vétkeivel nem. Fokozza ezt a zavart, hogy Jókai maga sem lát tisztán a két politikai irányzat megítélésében. Azt érzi ugyan, hogy az egész magyar nép szempontjából Telekinek lehet igaza, mégis Cserei nyomán Bánfi transzvilvanizmusát vázolja rokonszenvebben, így az olvasó azzal az érzéssel teszi le a könyvet, hogy Bánfi teljesen igazságtalanul halt meg, s Teleki személyében a rossz diadalmaskodott. Így a tragédia eszmei koncepciója tehát hiába van meg in nuce a regény szép szerkezetében, a kidolgozásban alig érvényesül.

III.

A részletes elemzés során kiderült, hogy a történeti hűség szempontjából Jókai érezhető hibát követett el : Azraele korbá nem illeszkedő alakjának megformálásában, Kucsuk basa és Kemény János jellembrázolásában, Teleki politikai koncepcióinak megítélésében és mindenek előtt Bánfi személyének és politikai jelentőségének túlértékelésében. Az Azraele problémát leszámítva Jókainak szinte valamennyi tévedése onnan ered, hogy forrásai közül egyoldalúan mindig Csereit favorizálja. Szinte szóról-szóra átveszi szövegét, egyes kis adomáit jelenetekké bővíti, politikai előítéleteit, jellembrázolását kritika nélkül elfogadja, sőt még jobban eltulozza. A regény történeti hűségének kérdése így lényegében azon dől el, hogyan értékeljük Csereit mint történelmi forrást? Vajon köz.ései hiven tükrözik a valóságot? Hol? Miben torzít? És miért?

Cserei historiájának, mint forrásnak páratlan adatgazdagsága miatt elsőrendű jelentősége van. Adatainak pontossága ugyan jólétesültségének mértéke szerint nem egyforma, itt-ott kiszínezi, kicirkalmazza azt, amit hallott (pl. Zrínyi halálát), közlései azért általában

⁵³ Cserei 74. 1.

megbízhatóak — ezt a többi forrásokkal összevetve megállapíthatjuk. Értékítéleteit, jellem-ábrázolását azonban döntően módosítja szűkkeblű transzilvanizmus. A *transzilvanizmus*, az erdélyi magyar előkelők e sajátságos gondolkozasmódja, a XVII. század második felében alakult ki, s kísért-végig Erdély további életén. A kis Erdély Bethlen Gábor és a két Rákóczi György idején csodálatos időket élt át. Erdély: a töröknek vazallusa, mégis jelentékeny önálló politikai hatalom. Az 1658–60-as években bekövetkezett bukásának oka épp az, hogy túl nagyra nőtt, szarka lett a porta szemében.⁵⁴ Mikor II. Rákóczi György a lengyel királyságot karddal akarta elérni, a szultán közbelépett: Rákóczi hadát a tatárokkal, Erdélyt pedig török-tatár rablóhadjárat sorozatával pusztította el. Lakossága színe-javát rabszíjon hurcolta el, vagy megölette. Erdélynek, e halálos csapást ért nagybetegnek létérdeke lett a nyugalom — míg újra felépül. A szomszédos magyarországi változások, a magyar nép élet-halál gyűrűzése egyrészt a törökkel, másrészt I. Lipót német miniszterei magyaráló abszolutizmusával — zavarták ezt a nyugalmat. Ezért mondtak ellene Erdély honi patriótái — Bánfi, Béli — oly hevesen annak, hogy a fejedelem beleavatkozzék a határon túli magyar nép élet-halálküzdelmébe. Ennek a magatartásnak eszmélete: a transzilvanizmus. Alap-gondolatait legelősebben épp Cserei fogalmazta meg. Szerinte Erdély Magyarországnak csak jót tett. Nagy fejedelmei, ha kellett fegyverrel is biztosították boldogulását. Ezzel szemben: »Erdélynek mindenkor Magyarországból, a magyar fiaktól történt veszedelme . . . Örökké a magyarországi vertumnosi természetű fiakat admirálta, azokat amplektálta, nevelte, gazdagította, urrá tette . . . azért vesztők el mind a fejedelemséget, mind a szabadságot.«⁵⁵ Még elősebben hangoztatja e felfogást a Historia bevezető verszetében:

»Második Rákóczi Ferenc azután feltámadván,
S római császár ellen Erdélyt fellázasztván,
Mely szörnyű pusztulásra magyar nemzetet hozván,
Azolta csak nyomorgunk sok fele bujdosván.
Bárcsak eztán tanulj, Erdély, édes hazám,
S a magad fiaiddal élj csendesen egy portán,
Magyarországiakkal ne cimborálj oly puhán,
Hogy, mint most, ne törődjél magad szörnyű kárán.«⁵⁶

Bár e felfogást Erdély reális érdeke (a béke, nyugalom vágya) sugallta, mégis ártó, hibás gondolat volt, mert Erdélyt szembeállította Magyarország népe élcthalálharcával. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca is szerencsésebben alakult volna, ha a fejedelem jól megvethette volna a lábát Erdélyben, s nem csak a szegény nép állt volna melléje, de főurak is. De Erdély Cserei-fajta transzilvanitái nem látták, hogy Thököly, Rákóczi mozgalma: *tömegmozgalom* — Magyarország valamennyi népének, elsősorban a legszegényebbeknek gyűrűzése a Habsburgok német, gyarmatosító abszolutizmusával szemben. Ha ez a szabadságharc győz, Erdélyt is szabaddá tette, felemelte volna, amikor elbukott, Erdély is vele bukott. Erdély régi szabadságjogainak megőrzése volt a transzilvaniták eszmei célja. Különállásukkal mit őriztek meg e szabadságjogokból? Császári tábornokok, mint Caraffa, Rabutin minden »diplomát« lábbal tiportak. A legnagyobb transzilvanista, Bethlen Miklós börtönben végezte, pedig nem állt át Rákóczi oldalára. Az a pár grófi, bárói cím, sanyarú vigasz az önálló Erdély elvesztéséért.

Cserei, mint forrás, páratlan érték, hiszen nincsen kortársa, aki korabeli adatokat, eseményeket, híreket, pletykákat, adomákat oly bőséggben örökített volna meg, mint ő. Kitűnő író, az ábrázolt eseményeket oly közel tudja hozni olvasójához, mint egy kortársa sem. Tragédiaíróinak is becsületére válnék, ahogy egy-egy főúr bukását előkészíti, az eseményeket bonyolítja, majd a katasztrófaig viszi. Jókai az »Erdély aranykora« és a »Törökvilág Magyarországon« című regényeinek szerkezetét tőle kölcsönözte. A jellemzésnek is mestere. Apafi, Apafiné, Bánfi, Teleki nála valóban élő alakok. De jellemrajzaiban csúfol elrugasz-kodik a történelmi valóságtól, ha ádáz kurucgyűlölete és elfogult transzilvanizmusára úgy sугallja. Így lesz nála II. Rákóczi Ferenc magaszatok alakja gonosztevővé, közönséges politikai kalandorrá, akinek Erdély is, Magyarország is pusztulását köszönheti. Sőtét, szinte ördögi színekben mutatja be Teleki Mihály jellemét is. Benne látja Erdély romlásának másik fő-íő okozóját: »Sőt máig is fennállna a dicsőséges fejedelemség, ha Teleki Mihály . . . nem született volna.«⁵⁷ Szerinte Teleki volt Isten ostora Erdélyben,⁵⁸ aki azzal, hogy a fejedelemséget bele-

⁵⁴ Vö. Magyar Történet XVII. sz. (Szekfü Gyula) 257–58. old.

⁵⁵ Cserei: 17. old.

⁵⁶ Cserei: 1. old. v.

⁵⁷ Cserei: 16. old.

⁵⁸ Cserei: 17. old.

keverte a »magyarországi motusokba«, sírját is megásta. Örögi ligáival megrontotta a régi erkölcsöket, behozta a visszavonást és talpnyalást, megbénította a szabad véleménymondást, az igazságot alapuló államéletet.

Valóban, alig van nagyjaink közt még valaki, akiről annyi dokumentum maradt volna fenn, mint Telekiről, mégis perében ma sem tudjuk kimondani a végső ítéletet. Annyi bizonyos, hogy nem állítható kora legnagyobbjai, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc mellé, mert ezek magukat és mindenüket népükért áldozták. Teleki cselekedeteinek első hajtórúgója mégiscsak a vagyon- és rangszerzés volt. Szenvedéllyel szerette családját, ez sarkallotta mohó jószággyarapításra. De nem csupán ez. Apafi udvarában — amely kicsinyes főúri-családi intrikáival alig különbözött egy német tucathercegség udvartartásától⁵⁹ — egyedül Telekinek voltak nagyobb politikai elgondolásai, s nem kezdhetett ezek megvalósításához vagyon és hatalom nélkül. Ő volt az egyetlen, aki felismerte a »magyarországi motusokban« az egész nép ügyét, s azt Erdély minden erejével támogatni akarta. Kár, hogy ezt a politikát később nem folytatta tovább, s a Thökölyvel támadt személyes ellentéte miatt⁶⁰ — egész nép sorsán nagyot lendítő kuruc mozgalmaktól Erdélyt ő is elszigetelte. Később, amikor a török kiűzésével az erőviszonyok döntően megváltoztak, ő volt a legmozgékonyabb az erdélyi urak közül a Bécs felé orientálódásban, hogy mentse még, ami menthető. Tragédiája az, hogy egy nagykonceptiójú, eszmei elszántságú hős, egy Zrínyi, Rákóczi mellett kiváló másodhegedűs lehetett volna, de így, hogy társai közt fejfel kimagaslott, de ugyanakkor nem bírt személyes érdekei fölé emelkedni — ereje, tevékenysége szétforgácsolódott, meddő maradt.

Jókai Teleki jellemrajzában is Cserei nyomdokain jár. A démoni kártevő szerepeltése különösen tetszett romantikus képzeletének.

Érdekes, hogy a transzvilvanizmus bonyolult problémájából Jókai úgyszólván semmit sem ismert fel. Vakká tette az, hogy szentül hitt Csereinek. Hogy ítéljük meg ezek alapján Jókait? Vajon igazat adunk az elmúlt idők kritikusai súlyos ítéletének?

Nem. 1851-ben a XVII. századi Erdély történetét feldolgozó rendszeres kutatás még meg sem indult. A legfőbb források még kiadatlanul heverték. Hogy várhatnók Jókaitól, hogy egy Szalay László, Szilády Sándor, és Thaly Kálmán egész életét betöltő munkáját néhány hónap alatt egymaga vigye végre, amikor a nemzet friss sebéit kellett írásaival enyhítenie!

Történeti tévedéseit mégsem menthetjük. Hiszen Csereim kívül ő más forrásokat is olvasott, azok alapján fel kellett volna támadnia benne a kétkedésnek Csereivel szemben. Miért nem támaszkodott jobban a kitűnő Bethlen Jánosra? Naiv hiszékenysége, kritikátlansága semmiképp sem menthető.

De Császár Elemér ítéletét sem fogadhatjuk el, mert Császár azt állítja, hogy Jókai »nem vette komolyan a históriát. Romantikus képzelete itt is olyan szabadon csapongott, mint a költött mesék birodalmában«. Ellenkezőleg! Épp az a baj, hogy nem csapongott, hogy nagyon is szolgaián vette a forrás betűjét. Cserei elfogult jellemzéseinek egy-egy jelzőjét külsőlegesen gesztus formájában aggatja hőseire oly kézzelfoghatóan naivul, akárcsak egy medálját. Mért nem próbálta meg beelőzni magát hősei helyzetébe, és a történeti keretben önálló intuíció alapján belülről motiválni cselekvésüket, mint ahogy azt pl. Shakespeare tette. Jókai leggyengébb, legtámadhatóbb oldala a jellemzés. Az életben az embereknek csak egyes gesztusait vette észre, s lényegüket, személyiségüket e gesztusokkal azonosította (ezért is váltak alakjai romantikusan szélsőségesekké). Nem érezte meg, hogy az emberi lélek mennyivel bonyolultabb, s ugyanaz az egyén, aszerint, hogy kivel kerül szembe és minő konstellációban — a legkülönbözőbb gesztusokat, tetteket hajtja végre. Nem érezte a lélek benső antagonizmusát. Igaz, hogy Kemény kegyetlenül végzett Barcsaival, Teleki Bánfival, — de az is igaz, hogy ezek több felelősséget éreztek a haza sorsa, a közjó iránt, mint kortársaik, s ideális, szép családi életet éltek. — Hol olvassuk ezt Jókainál? Szigorú kritikusai történetietlennek, sőt történethamisítőnek ítélték, s innen vezették le a jellemzés valószínűtlenségeit, pedig épp fordítva áll a dolog: jellemzésbeli bizonytalansága, pszichológiai naivsága okozza azt, hogy forrásai között nem tud biztos kritikai érzékkel eligazodni.

Mindezekből a kritikai megjegyzésekből azonban semmiképp sem vonhatunk le negatív ítéletet a könyv értékére nézve. A mű érdekes meseszövege, gazdag költősége, s mindenek felett: magasztos eszmei célja — nagyrészt feledteti a hiányosságokat, lenyűgözi az olvasót.

⁵⁹ Szekfű Gy. (Magy. tört. XVII. szd.) 261. old.

⁶⁰ Thököly Teleki lányát jegyezte el. Zrínyi Ilona kezéért ezt az eljegyzést felbontotta, s emiatt örökre gyűlöletessé lett Teleki szemében.

SÖTÉR ISTVÁN: EÖTVÖS JÓZSEF

Akadémiai Kiadó, Bp., 1953.

Eötvöst már a polgári irodalomtörténet-írás különös figyelemben és olykor szinte szokatlan megértésben részesítette, a felszabadulás után pedig érthető módon megint hamar ráirányult irodalmárok, oktatók és kultúrpolitikusok érdeklődése. Viola, Dózsa és a parasztforradalom regényírója, a Végrendelet és az Én is szeretném... költője a „problematikus” írók serege mellett aránylag a legkevésbé látszott problematikusnak; sőt véletlen, hogy a Magyar Klasszikusok-sorozat A falu jegyzőjével indult, ugyanitt hamarosan másik nagy regényét is kiadták, s e tekintetben olyan nagyokat is megelőzött, mint Arany és Vörösmarty. Esméinek időszerűségéhez hozzá kell még számítanunk emberi egyéniségének, csöndes tragédiába forduló életművének különös vonzását, s megérthetjük, hogy a monografikus feldolgozásra is szinte magától kínálkozott.

Mindezek a körülmények nyilvánvalóan érvényesültek Sötér István választásában is. A szakembernek azonban észre kell vennie, hogy műve létrejöttében csak másodlagos szerepe volt a feladat látszólagos könnyűségének és időszerűségének; sokkal nagyobb helyet kap benne a még megoldatlan problémák meglátása és komoly, csaknem kíméletlen fölvetése. Nem szólva arról, hogy pusztán filológiaiilag is számos részletkérdést újból tisztázni kell (aminő pl. Eötvös nyugati utazása, kapcsolata barátaival, disszidálásának részletei stb.) — a kínálózó összképbe nemcsak A falu jegyzőjét és a Dózsa-regényt kellett beilleszteni, hanem A karthauzit és a 49 utáni elbeszélő műveket, nemcsak a centralista, majd Kossuthhoz közeledő, később népoktatási törvényünket megalkotó Eötvöst kellett tekintetbe venni, hanem azt is, aki 48 szeptemberében hátat fordított a szabadságharcát vívó országnak, s a Bach-korszak elején egy ideig a birodalomba való beilleszkedésben kereste Magyarország üdvét. Az író portréja nyilvánvalóan csonka lett volna a publicista és a kultúrpolitikus bemutatása nélkül. A kritikus csak dicsé-

rettel szólhat nemcsak az ábrázolás, hanem a problémafölvetés teljességéről is, amely felhasználta az eddigi kutatásokból csaknem mindent, ami elfogadható, nem állt meg a költészet határánál, hanem belemélyedt a korpolitikai történetébe is, s különösen a pályakezdés elemzésében az egykorú francia irodalomra és bölcselőre is bőségesen támaszkodott.

Számvetésünk először természetesen akörül forog: mi az, amit Sötér megoldásaiból helytállóan, megnyugtatóan tisztázottnak érzünk? (Nem érintve a tisztán történeti jellegű kérdéseket, amelyekhez a szakma embereinek kellene minél előbb hozzászólniuk.) Úgy látjuk, hogy Eötvös, az író véglegesen megtalálta a maga helyét múlt századbeli irodalmunk fejlődésének egészében. Kisfaludy Károly, Fáy András és mások kísérletei után az ő nevéhez kell fűznünk a teljes értékű magyar kritikai realizmus megteremtését. Ezt a tételt dokumentálják Sötér bőséges, meggyőző, mintaszerű regényelemzései. Ezekben bizonyos egységes módszer érvényesül: mindig a központból: az eszméiségből, az író célzatából és magatartásából indulnak ki, ezzel megteremlik a természetes kapcsolatot a mű és a kor között, — ebből a háttérből emelkednek ki a szereplők, akik így nemcsak az író szándékának, hanem a 48 előtti Magyarország nyüzsgő életének is hordozóivá lesznek. Kiderül azonban az elemzésekben, hogy Sötér számára a „kritikai realizmus” nem korlátozódik csupán a művek eszméiségére, hanem csakis a neki megfelelő művészi eszközök alkalmazása által válik teljessé. Józan kritikával és távolságtartással bírálja A karthauzi művészi eszközeit: az elmélkedő és drámai elem szeretlen együttélését, az útinapló- és aforizmaszerű elemek betűzdelését, s ezen az alapon jut arra a következtetésre, hogy „Eötvös későbbi, realista művészetének nyomait A karthauziban csak elvétve találhatjuk meg”. Észreveszi és A falu jegyzőjével kapcsolatban nyomatékosan kifejti azt is,

hogyan a magyar kritikai realizmus már első nagy diadalát is erős részben az élményi körök kibővítésének, a közvetlen tapasztalati anyag gazdagságának köszönheti. („... az életismeret kimeríthetetlen tartalékaiból táplálkozik.”) A három nagy regény tárgyalása egy-egy kipillantással a magyar regény fejlődésének távlati képévé szélesedik. Jó alkalmat nyújt erre A falu jegyzője környezetrajzának jellemzése. A magyar regényben ekkor is még, részben talán az eposz örökségeként, nagy mértékben kötelező az, amit romantikus festőségek szoktunk nevezni (Jósika, Kuthy, meg a kezdő Kemény is). Eötvös A karthauziban is alig tett engedményeket ennek a modornak, A falu jegyzőjében pedig egyszerűségekre, a nagy orosz realistákra emlékeztető bátorsággal szakít vele. (Abba a „hideg, hangulat és derű nélküli légkörbe” kíván vezetni, „melyben a Nyúzók, a Karvalyok és Sáska, a Rétyek búnei tenyészek” ... „majd csak az orosz kritikai realizmus példáján felbátorodó magyar regények merik a századfordulón az ilyen sivár képeket újra fölleleveníteni, a kiegyezéskori magyar regényben ez a fajta realizmus teljesen hiányzik.”) A magyar regény fejlődéséről alkotandó szemléletünk számára fontos az, ahogy Sötér különbséget tesz Eötvös puritán realista technikája és szemlélete, meg a Jókai-féle, hosszú időre uralomra jutó anekdotikus realizmus között. A különbséget természetesen nemcsak a kimondott tételek érzékeltetik, hanem azok az eredmények is, amelyekre Sötér különösen a két nagy regény szerkezetének, cselekménybonyolításának, konfliktusának, drámai csomópontjainak bemutatása révén eljut.

Számos új színt kapunk a műben Eötvös emberi alakjának megelevenítéséhez is. Kezdetben talán kissé aprólékosnak és fárasztónak érezzük azt, ahogy a szerző a személye köré fűződő baráti szálakat egyenként és nagy gondossággal kibogozza; az ábrázolás azonban egyre tartalmasabbá válik: nemcsak Eötvös életmódjáról és társaságáról tájékozódunk, hanem megérezzük ennek a körnek meghittségét is, a kölcsönös hatásokon, a közös élményeken át kibontakozó neves eszmiséget, a széles művelődési hátteret, és rendszeres összefüggésben kapjuk azt a programot, amely nélkül a 48-as átalakulás sem érhető meg teljesen. Nemcsak Eötvös él ezeken a lapokon, hanem a fiatal Szalay és Trefort is, s a magyar mozgalom mögött ott zajlik a korabeli, a tudományos szocializmus megteremtése előtt álló Európa eszmei forrongása. Legmeggyőzőbbek és emberi szempontból is leghitelesebbek a könyv utolsó fejezetei; az „érett, tapasztalt, sokat szenvedett” öregedő, betegeskedő író-állam-

férfi fokozatos elszigetelődése, magára-maradása, csalódása egész környezetében és eszményei egy részében is: mélységes emberi dokumentum. A könyv módszerének értékét nagyban emeli az a technika, ahogy a szerző mintegy hosszmetzetek vázolásával, egy-egy eszme, magatartásforma első felbukkanásakor a jövőbe vetett pillantással, a következmények sejtetésével ezt a végső korszakot aprólékosan előkészíti.

Nem túlzás tehát azt mondani, hogy Sötér monográfiájának ott van a helye marxista irodalomtörténetírásunk nagy sikerei között. Ha van hibája, az a marxizmus módszerének helytelen alkalmazásából ered, abból, hogy a pályakép bemutatásának számos pontján mégiscsak engedett a téma látszólagos könnyűségének, elfogadta a legkézenfekvőbb magyarázatot, holott az tüzetesebb vizsgálat után vulgárisnak, felszínesnek bizonyult volna. A tetszetősség nem mindig egy a belső igazsággal, s azok a társadalmi tényezők, amelyekre marxista szemléletünk épül, nem mindig érvényesülnek és hatnak olyan közvetlenül, annyira a felszínen, mint ahogy az Eötvös-monográfia egyes szakaszai föltételezik.

Legkifogásolhatóbb ebből a szempontból a pályakezdetről, a fiatalokri válságokról és A karthauziról alkotott kép. Sötér a fiatal, félig-gyermek Eötvös első eszmélkedéseinek, első alkotásainak, első úgynevezhető közszereplésének bemutatásában és értékelésében túlhajtja a társadalmi magyarázatot, és mellőzi a lélektani és általános fejlődési sajátosságokat. „A túlcsigázott érzelmességből fakadó fájdalom, a vágyak, az eszmények és a valóság konfliktusából származó pesszimizmus s a világról alkotott keserű kép” tipikus fiatalokri jelenségek, majdnem szó szerint megvannak a tíz évvel fiatalabb Madáchnál is — és ha a társadalmi helyzetbe ágyazva képzeljük is el őket, a fő mégiscsak az, hogy nem szabad nekik túlzott eszmei jelentőséget tulajdonítanunk, mint ezt Sötér teszi. Akkortájt sok volt az ilyesmi az irodalmi divat is, erre megint Madáchoz idézhetnénk példákat. Azok a motívumok, amelyeket a Bosszú c. korai dráma variál, jól ismertek a kor romantikus drámáiból, — kérdés: mennyi személyes átéltséget szabad bennük feltételeznünk. Fiatal arisztokraták törekvése arra, hogy mielőbb nyomtatásban adjanak ki valamit: régi, elég gyakori jelenség, amelyet persze ekkor a mozgalmasabbá váló nemzeti és irodalmi légkör is élesztgetett. A „fiatal írócsoport” első tudatos irodalompolitikai állásfoglalása (Kazinczy mellett, Bajzáék ellen) nem rájuk, hanem az öregekre jellemző: ők keresnek, alkonyukat érezve, támaszt a legfiatalabbakban az egyre kellemetlenebbé váló Bajza-

nemzedék ellenében. Ne feledjük, hogy Eötvös 1813-ban született, szellemi eszméke-
dése tehát legkorábban a húszas évek vége
felé kezdődhetett, a döntő hatások a har-
mincas években érték, s legfeljebb a har-
mincas évek derekán indulhatott meg világ-
nézetének, elveinek tudatosodása és szilárd
kikristályosodása. Ami ennél előbb észlelhető,
abban nem kell okvetlenül az önálló egyéni-
ség tudatos, komoly, mélyről jövő megnyi-
latkozásait látnunk (ami ugyan életrajz-
íróinknak elég tipikus hibája) — másrészt
pedig a kialakulás sugalmazóit, a fiatal
egyéniesség szellemi talaját és táplálékát is
ott kell valahol a közelben, a maga éveiben
keresnünk, s nem célszerű a messzi múltban
keresgelnünk.

Ezt a kritikát teljes mértékben vonatkoz-
tatom arra az elgondolásra, amelyet Sőtér
a fiatal Eötvös elindulásáról, világnézetének
és magatartásának felvilágosodott alap-
rétégéről, a felvilágosodott eszméknek egész
életén végighúzódo jelentőségéről megalko-
tott. Annyira alapvető ez a koncepciója,
hogy minduntalan visszatér hozzá, s több-
ször is határozottan megfogalmazza. „Eötvös
pályájának első fele a felvilágosodás eszmé-
nek tiszta és harcra kibontakozását mu-
tatta” — amint ezt a pálya végéről vissza-
pillantva megegyezően lejegyezi. Maguk az
adatok valóban kissé csábítanak erre a be-
állításra. Pruzsinszky, a házitanító részese
volt a Martinovics-összeesküvésnek. Veszlerle
egyetemi tanár a francia forradalomról szóló
előadásaival lelkesíti fiatal hallgatóit: „a
demokrácia szellemének első fuvallmai már
akkor átlengék e hazát” — s Eötvös „a
francia forradalom eszméit ugyanolyan mé-
lyen éli át, mint a századelő nagy nemzedéke”.
Valóban nagy a kísértés, Pruzsinszky-n és
Martinovics-on keresztül a fiatal Eötvös
szellemi gyökereit egészen a nagy francia
forradalmat előkészítő felvilágosodásig vinni
vissza! Hát még ha megemlítjük, hogy a
ferenci abszolutizmus sőtét korán valóban
végighúzódik (főként az öregebbeknél, mint
pl. Kazinczy) a felvilágosodott hagyomány
néhány lappangó erecskéje, s hogy a kezdő
Bajza Toldyhoz írt leveleiben Voltaire szel-
lemét idézi. Sőtér enged is ennek a kísértés-
nek; a felvilágosodás eszméiben találja meg
a fiatal Eötvös szellemének megtermékenyít-
őjét, s ezen a láncszemen keresztül kapcsolja
őt Kölcseyhez. Úgy tűnik föl, mintha mindaz,
amit alkotott, a XVIII. század folytatása
volna, s a Horvát István-féle patriotizmus
és az éppen virágjában levő romantika csak
másodlagosan színeznék.

Magát az alaptételt már Mátrai László
oda módosította, hogy Eötvös nem a fel-
világosodásban, hanem a XIX. század liber-
alizmusában gyökerezik, s ehhez marad hű

pályája minden fordulatán. Ez a korlátozás,
bár alapvetően helyes, még mindig nem
elegendő arra, hogy a fiatal Eötvös pálya-
kezdésének, szellemi gyökérzetének „forrás-
vidékét” meghatározza. A további szűkítés
során a szájak a restauráció és a polgár-
királyság francia szellemi világa felé vezet-
nek. A júliusi forradalom hatására vall az
ismert margitszigeti epizód; az 1832–36-os
országgyűlés ifjai már erősen korszerű francia
olvasmányok hatása alatt állanak. A kar-
thauzi-ból visszakövetkeztetve, Eötvös maga
is sokat olvashatja ez időben a franciákat,
s a könyv-élményekhez aztán az utazásain
szerzett személyes benyomások járulnak.
Egyes dolgokat nem is kellett okvetlenül
olvasnia, — eljuthattak hozzá, ahogy ma
mondjuk, a kor levegőjével.

Restaurációs-kori szellemiséget mond-
tam, de ezt ne értsük semmiképpen egyértel-
műnek a reakcióssal. A húszas és harmincas
évek Franciaországában a legsütétebb reakció
erői csakugyan elérkezettnek látták az időt
arra, hogy uralmukat visszaállítsák, de mind-
végig hol a forradalmi republikánus, hol a
bonapartista eszmék ellenállására ütköz-
tek, s a klérus és a jezsuiták hatalmi aspi-
rációi ellen jó fegyvernek bizonyultak a
múlt század öröksége gyanánt feltámasztott
felvilágosodási eszmék is. A kor arculatának
uralkodó vonását mégsem ez a másodlagos
felvilágosodás jelöli ki, sőt vannak határo-
zottan felvilágosodás-ellenes mozzanatai. Az
új nemzedék, amely július tájára nő fel és
keresi a maga helyét a nagyok árnyékában,
a fennálló társadalmi-politikai intézmények-
ben már nem hisz, bennük tekintélyt nem
lát, de támaszt keres önmagában, saját
belső szabadságának tudatában. Ez maga-
tartását erősen eszméivé és erősen szubjek-
tívvá teszi; gondolkodását a közéleti nyo-
más idealisztikus irányba téríti. A filozófiai
gondolkodás súlypontja áttevődik a morálra,
a szabadságeszme is inkább erkölcsi, mint
politikai színezetet kap. Errefelé tolódik a
vallás is, amelyet nem vetnek el, de meg-
fosztják dogmatikus tartalmától s eláraszt-
ják a maguk bőven felbuzgó affektivitásával.
Érzelmű morál, érzelmi vallásosság kezét fog,
s mindkettőnek sokat hangoztatott központi
követelménye: a közösség iránti kötele-
ségeket hangoztatása, az önzés elítélése. Tör-
ténetszemléletükben hol a társadalom közeli
megújulásának utópisztikus várakozásába
süllyednek bele, hol meg az emberiség lassú,
folytonos tökéletesedését hirdetik (perfekcio-
nizmus). Ahogy aztán ez a nemzedék a
maga valóságos életét élte, abban olykor
a legvadabb ellentétek találkoztak: spiri-
tualizmus és érzékiség, csömör, világfájda-
lom és világmegváltó tervek, a magány
bensőségbe való menekülés és a „hasznos”

közszereplés követelése. Filozófusok — Maine de Biran, Cousin, Lamennais — és költők — Lamartine, Sand, Musset — egyaránt munkálkodtak ennek az ellentétéktől terhes közhangulatnak a kialakításában.

Úgy vélem, ez az a talaj, amelyről a fiatal Eötvöst el kell indítanunk. Nem felvilágosult ő, nem is romantikus, nem is liberális, de mindegyikből van benne valami, mert a restaurációs-lajosfülöpi kor szellemisége eklektikus, abban magában él együtt az eszméknek és magatartásformáknak ez a furcsa forrongása. De a fő irányok mind visszhangzanak a karthauziban. Gusztáv, a kor gyermeke, ott áll magas eszmeiség és sivár „éldelet” választóján. Párizsból a kolostor és a természet magányába menekül („bizonyos embereknek, akik boldogok úgysem lehetnek, el kell hagyniuk a világot”), de halálos betegen is megúnja a kolostori nyugalmat és tétlenséget. Végső számvetésében a kor hitvallásának nagy tételeit visszhangozza: beszél „a szüntelen haladás és tökéletesülés törvényei”-ről, „az emberi nem el fogja érni nemes célját”, — „az isten társaságra teremté az embert” — „az emberi társaság egy test” — s végül: „Szeressetek! Ó, de ne csak egyesekért dobogjon ifjú szívetek... a világnak polgárivá születtetek, a nagy emberi családnak gyermekei vagytok”.

Ily módon revideálandónak gondolom azt is, amit Sötér a 78. lapon A karthauzi alapkonfliktusáról a következőképpen állít: „a felvilágosodás nagy eszméitől áthatott, s a korai szocialista gondolkodók tanaitól is megérintett lélek összeütközése a kapitalizmus hideg, kiábrándító világával”. A konfliktus mindkét oldalát módosítani kell. Gusztávot nem a felvilágosodás fűti, hanem az a korszellem, az az új eszmeiség és morál, amelyet fentebb kifejtettem, — és amivel találkozik, az nem egyszerűen „a kapitalizmus”. Ez a marxi szemléletet alkalmazni óhajtó irodalomtörténész visszavetítő eljárása. Hangsúlyozni kell, hogy Eötvösök nemzedéke számára még nem létezett „a kapitalizmus”, úgy, ahogy mi történélmény távlatból a múlt század jelenségeit összefoglaljuk, tehát nem is mondhatjuk róluk, hogy „látják a kapitalizmus hibáit és mégis hajlandók hazai viszonylatban harcolni a kapitalizmusért.” Ez annyit jelentett volna, hogy szocialista módra meglátták azokat az objektív törvényszerűségeket, amelyek ezt a kapitalizmust a társadalomfejlődésnek akkor egyetlen útjává tették, meglátták azt, hogy ez a kapitalizmus elvileg erkölcsstelen, tökéletlen társadalmi forma, amellyel nem megalkudni kell, hanem túlhaladni rajta és megdönteni. Ilyen elvi belátása ennek a magyar nemzedéknek aligha volt. Amit Eötvös Párizsban látott, az az ő számára

nem „a kapitalizmus” volt, hanem inkább egy csődbejutott politikai rendszer és egy korhoz kötött életforma, amelynek morális gyöngéi voltak jelentősek az ő szemében.

Ez alapon vitathatóvá lesz az is, ahogy Sötér a mű egyes társadalmi típusait, különösen Armand alakját interpretálja. Igaz, hogy Armand önmagát 1830 után „proletárius”-nak nevezi, ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy benne az író a „proletariátus” képviselőjét akarta megalkotni, s hogy erre éppen egy bankáriút választott, annak mindössze az az oka, hogy a proletariátusról „hiányosak az ismeretei”. Először is: itt megint abba a hibába esünk, hogy a „proletár” szót, mint előbb a „kapitalizmus”-t, a szónak későbbi, a tudományos szocializmus által pontosan körülhatárolt értelmében vesszük, holott az eszméknek abban a még forrongó, alakulatlan stádiumában Eötvös minden bizonnyal szélesebb értelmet tulajdonított neki, mint mások még jóval később is: talán ő is a társadalmi perifériájára szorult, lecsúszott egzisztenciát értette rajta. Különbösen is: vajon mennyire kell komolyan venni, ha Armand maga nevezi magát proletárnak? Másodszor pedig: ha valóban a proletár-problematikát akarta volna bemutatni, szerezhetett volna hozzá adatokat és tapasztalatokat éppen a franciaországi útját megelőző évek eseményeiből; lehetetlen, hogy ne tudott volna a harmincas évek francia munkásmozgalmairól, különösen a lyoni eseményekről. De Eötvös nyilvánvalóan nem társadalmi keresztmetszetet akart adni, hanem inkább morális és világnézeti problémákat feltárni, ehhez pedig azoknak az osztályoknak életéből vesz anyagot, amelyek a kor forrongását a legtudatosabban tükröztetik.

Ezzel azonban fölmerül a legsúlyosabb kérdés A karthauzi kapcsán: mennyi hát benne a „hazai érdek”, s a közvetlen társadalmi mondanivaló? Én azt hiszem, ezt a hazai érdeket jórészt helyettesíthetjük Eötvös fejlődésének személyes érdekével. Az ő gazdag lelkének személyes útkeresése és nyilvánvalóan osztályából, de az egész akkori hagyományos világból való kinövés hangzik egybe az akkor Franciaországban felnövő fiatal nemzedék morális és politikai vajudásával. A személyes fejlődési válság és a korforduló még idegen életanyagon fejeződik ki; Eötvös pályája első szakaszán nem-szépirodalmi műveiben is fogad el idegen sugalmakat: a börtönügy és az írek nyomora nemzetközi publicisztikai téma azidőben.

Amit a fiatal Eötvös szellemi talajáról a fentiekben kifejtettem, vitássá teszi Sötér elgondolásának ezzel kapcsolatos egyik fő

tételét: a Kölcsey–Eötvös-párhuzamot. „Sokminden abból, amit Révai József Kölcseyről megállapít, Eötvös 1848 előtti pályáját is jellemzi... Kettejük viszonya a feudalizmus elleni harchoz, a feudalizmus válságához, a polgári forradalom céljaihoz, s ami a legfontosabb, a jobbágykérdéshez – hasonló, sőt helyenként azonos... Kölcsey megteremt egy magatartást a feudális múlttal és a polgári jövővel szemben – a haladó felvilágosult nemeseMBER magatartását. Ezt a magatartást vállalja Eötvös is... A Szalay-emlékbeszéd tanúsága szerint az irodalom a pályakezdő Eötvös számára ugyanazt jelentette, amit – Révai József szavait idézve – Kölcseynek is” – ti. a polgári világnak a nyelv, az irodalmi formák terén való megteremtését. Ez a párhuzamosítás, bár a részletekben van jogossága – az alaphelyzet megítélésében sok mindent nem vesz figyelembe. Legelőször is azt a néhány évtizedet, amely a két író föllépése között eltelt. A harmincas évek végén már nyilvánvalóan nem arról volt szó, hogy az „új, polgári világot” a nyelv, az irodalom területén teremtsék meg; a Kazinczy-korabeli pótlék most hasznos fegyvernek bizonyult, de nem a zsarnokság csapásaitól alétlan heverő forradalmi akarat, hanem a politikai-társadalmi viszonyokat átalakítani vágyó reformmozgalom kezében. De – bizonyos általános humanista és politikai eszméken túl, nem lehet közös nevezőre hozni Kölcsey és Eötvös eszmevilágát sem. A fő különbséget akkor értjük meg, ha a „Nemzeti hagyományok”-ra gondolunk. Maga a romantikus patriotizmus, amelyhez Kölcseyt még erős szálak fűzik, Eötvöst éppen csak hogy megérintette – és sokban más az az irány, amelyben túlhaladnak ezen az eszmevilágon. Eötvös nyugateurópai ihletésű rendszeres doktrinésége inkább a modern állambölcseletre és politikai tapasztalatra támaszkodik, figyelme inkább az intézményekre irányul, – Kölcsey egyik éltető forrása a múlt, a magyar történelem, szinte: a magyar nép története. Egyébiránt, hogy Eötvös és a magyar romantika kapcsolatát alaposabban meg kellene egyszer vizsgálni, arra a karthauzi egy részlete is figyelmeztet: a IV. rész 50. fejezete, amelyben Gusztáv a kolostorban a Vörösmarty-féle Rom ifjának három álmát álmodja végig.

Tudjuk, hogy a karthauzi után hamarosan bekövetkezik a fordulat a tettek, a közösségi munka és a hazai politikai agitáció, írói téren pedig a reális szemlélet felé. De éppen a regényíró Eötvös egész életén át visz magával egyetmást a Karthauzi-korszak hagyományából. Kritikai realista korában is megmarad az emberábrázolás terén hajlama az idealizálásra, a tipikus vonások

erősebb kiemelésére, s a nyers életszerűség csökkentésére. Ezt már a kortársak is szemérehányták, s a polgári kor életfrója is szigorúbban rója fel, mint Sőtér. Nem ártott volna figyelembe venni Voinovich Géza jellemzését (Ö. M. XX. kötet 227. sk. 1.) Eötvös regényalakjainak elmosódó körvonalairól, az egyéni rajz elnagyolásáról, hőseinek passzivitásáról, a belső fejlődés hiányáról. „A viharosabb érzések idegenek öelöttük. A szenvedély lázongását nem ismerik. Eötvösben az író éppúgy elfordul az indulatok háborgásától, mint az államférfi a forradalomtól... Nem jutott el a kedély másik határához sem: a naivság nyílt békéjéhez.”

Általában a két nagy regény, de különösen A falu jegyzője elemzését illeti ezen az alapon erős dicséret, de erős bírálat is. Amily gondosan építi fel Sőtér a regényt az eszmeiségből kiindulva a jellemek és a környezet társadalmi elemzésével, – annyira hiányzik ennek művészi-poétikai kiegészítése: a regénynek mint műalkotásnak, szereplőinek mint regényalakoknak felépítése. A regény három rétege – társadalmi szatíra, bűnügyi regény, családi regény – mindegyik mögött erős európai hagyomány áll, s ezt a hagyományt részben Eötvös is ismerte. Keveset szól Sőtér arról, – pedig a regény művészi oldala megértésének ez a kulcs-pontja – hogyan sikerült a három elem egységbeolvasztása. Ennek csak egyik, bár igen fontos mozzanatát nézi: a cselekmény, a szerkezet egységét, – de nincs figyelemmel az esztétikai, hangulati hatások egységesítésének problémájára.

A szatirikus szemlélet és hang nyilvánvalóan a regény közéleti, vármegyei vonalával van szerves kapcsolatban. Hiszen már a regény hangütése: az I. fejezet bevezető tájleírása szatirikus-írónikus; ez a hang szólal meg később fölerősítve a sokat emlegetett nagy jelenetekben: a tisztújítás előkészítése, a Réty-féle lakoma, a szavazás. Eötvös szemmeláthatóan jól mozog a szatíra világában; nem baj, sőt előny, hogy elbeszélése olykor nehézkesen körülményes; éppen szatirikus villanásai révén el tudja érni (túlnvómórészt) a közvetlenség, az életszerűség illúzióját. Ehhez a magatartáshoz illik az az ismétlődő regényírói eszköz, hogy beszédbe elegyedik az olvasóval, és mintegy jelenlevőhöz fordul hozzá. Hasonlóképpen nem zavar az állandó átsiklás az elbeszélés folyamán az eszmei síkba – az ezzel üzőtt játék válik az ironia forrásává. Még Eötvös szeme, látása is elevenebb, közvetlenebb ott, ahol a szatirikus cél irányítja; komoly portréi nem mindig fognak úgy meg, mint pl. Kenyházi Bandi elhanyagolt külsejének csúfondáros leírása.

A regény „családi” és bűnügyi rétege már eleve nagyobb próba elé állítja Eötvös művészi ábrázolóképeségét. Nyilvánvalóan két olyan tömb ez, amelyet a szatirikus alaptónus nem tud magába felvenni. Ezzel már adva van a regény fő művészi fogya-
tékossága: az elbeszélő magatartás kevert-
sége, az egységes alaptónus hiánya. A „csalá-
ládi” részekben már feltűnik Eötvös hangul-
lati szegénysége, hangulatfelidéző erejének
gyöngösége. Még leginkább a mondatok áradá-
sában, dinamikájában van valami érzelmiszín,
egyébként az intim jelenetekben a naiv bájt,
a közvetlen melegséget vagy a fájdalomból
leszűrt humort, általában az affektív színezet-
et bizonyos eszmei emelkedettség, olykor
lelkesülés, nyílt morális érdekelttség pótolja.
Az epikus hang mögött meg-megszólal az író
érzelmi fennkölttsége; ahol a téma ked-
vező, ez a magatartás is képes nagy jelenet-
eket létrehozni (pláne ha a szatírával egybe
tud olvadni), mint a statáriális tárgyalásban
vagy a regény végkifejlését hozó részekben
— egyébként pl a szerelmi jelenetekben már
a giccs határán jár. Bármennyire látjuk is a
fejlődést Eötvös írói eszközeiben, eszmeisé-
gében, a valósághoz való közeledésben.
A karthauzi óta — mégis el kell ismernünk,
hogy a korai mű előadásformáját, művészi
eszközeit, érzelmi színezetét tekintve homo-
génebb; az én-regény és a napló fikciója
szabadabb teret enged a líraiság kiadásá-
nak, az érzelem egységesítő hatásának. Más-
felől az, hogy Eötvös az érzelmi fennkölttség
felé készül emelkedni, nem kedvez a meg-
jelenítés konkrétságának sem; a családi és
bűnügyi részekben kevésbé találkozunk azzal
a „mindennapiság”-gal, amelyet Sötér a
megyei jelenetekkel kapcsolatban dicsér.
Mintha a magánélet viszonyaiból nem lett
volna annyi „dús nyersanyaga” (Sötér ki-
fejezése) Eötvösnek, — amennyit a megyei
életből össze tudott halmozni.

Mindezt ugyanolyan részletesen kellett
volna elemeznie Sötérnek, mint a szereplők
eszmei jellegzetességeit. A művészi elemzés
csékélyebb volta Sötérnek magatartásbeli
fogafókosságból ered: annyi gondosság-
gal merül el Eötvös regényírói világába, hogy
nem tud kellőképpen följé emelkedni, nem
tudja magasabb szempontból bírálni. Pedig
nagy szükség volna az ilyesmire pl. Viola
alakjának és történetének elemzésében.
„Violában Eötvösnek sikerült valóban jelen-
tős, mélyen emberséges, gazdag és értékes
jellemet teremtenie. Gyengédség és büszke-
ség, bátorság és önzetlenség egyesülnek
benne.” Valóban így áll a dolog, ha az eszmei
oldalt nézzük. De a művészi elemzés mér-
legére téve, kiütözközik az alakban az elemi
erő, a haramiaságba, majd önfeláldozásba
sodródó szenvedély hiánya; Eötvös ábrázolá-

sában mind Viola, mind felesége túl eszmei
és túl tudatos. „A regény leghaladóbb, leg-
messzibb mutató lapjai azok, amelyeken az
író a nép nagy szívét, meleg szeretetét,
összetartását, jóságát, becsületét mutatja
meg.” Igen, de a színezés a kelleténél esz-
ményibb és idillibb. A regény kapcsolódása
a köreszmékhez mindenestre megkívánta
a fény és árny ilyen elosztását, s Eötvös
a népelet bemutatásában mégiscsak felül-
múlja Auerbach felszínes optimizmusát.
Azt a lány, gazdag lírát azonban, amelyet
a Viola-történettel kapcsolatban Sötér hal-
lani vél, Eötvös inkább csak akarja, mint
produkálja. Tiszta epikus tehetség általában
többet bíz az olvasóra, inkább törekszik
érzékletes megjelenítésre, és kisebb arányban
közli maga a szereplőkre vonatkozó morális
ítéletét, — amely eljárással Eötvösnél sűrűn
találkozunk. A kritika pedig necsak az író
szándékát nézze, hanem a megvalósulás
sikerét is.

Hogy Sötér mindezt érezte, ha ki nem
mondja is, arra bizonyíték a Magyarország
1514-ben művészi eszközeinek rövid, de
találó elemzése, — illetve annak a fejlődés-
nek konstataálása, amelyet Eötvös előző
művétől idáig megtett. A művészi emelkedés
legelső feltétele itt az elbeszélő intenció
sokkal következetesebb egységessége. Fel-
tűnő az a nyomaték, amellyel Eötvös a
regény előszavában a történelem „lovagias”
szemléletét elutasítja. „Történeteket úgy-
nevezett regényes modorban festeni...
könnyebb s néha háládatosabb is...”
Sötér nyomatékosan utal arra: mennyire
komolyan veszi Eötvös nemcsak az előszó-
ban, hanem a műben magában is a törté-
nelem igazságának szinte tudományos kiderít-
ését. A falu jegyzője közvetlen agatítási
szándéka helyett itt a tacitusi, puritán igaz-
mondás, valóság-leleplezés közvetetten moz-
gósító célzata érvényesül; ez pedig az egész
művön át diadalrajutott egy bizonyos rideg,
a mondanivalóval hatni akaró, drámai
szemléletet, amelynek fojtott líraiságát a
pusztulásnak, az események tragikumának
éreztetése adja. Persze, itt sem tudunk még
A falu jegyzője érzelmi fennköltségétől tel-
jesen szabadulni; Ártándi Pál és Fruzsina
szerelmi jelenete nem ad többet sablonos
eszmenyiségnél. De a fejezetek többségében
már növekedett az életszerűség, erősebb
a mondanivaló konkretizálása; a személyek-
ben, különösen a mellékszereplőkben, hatá-
rozott törekvés érezhető a jellegzetességre,
főként pedig jobban szemünk előtt áll a
cselekményt mozgató ellentétes erők vibráló
feszültsége. — Emelkedést veszünk észre
akkor is, ha a szereplők együttesét nézzük.
Sötér idézi A falu jegyzőjének azt a kritiká-
ját, amely a szereplők egy részét „régén

ismert” regényalakokként üdvözlí — Erzsébetet, Vilmát, Rétynt, Rétyt, Macskaházyt, Akost, Etelkát. Néhányuk nyilvánvalóan a romantikus regény jellegzetes szereplő-galériájából való, — a Sőtértől sokat dicsért fiatal nemzedék pedig nemcsak a centralistáknak, hanem a liberális reformereknek vágyálmaiban született meg; gondoljunk arra, ahogy Vörösmarty A fátyol titkaiban a parlagi Magyarországból kinövő alakokat megrajzolja. A Dózsa-regényben ilyen szempontból is kevesebb az irodalmi hagyomány; akad ugyan az együttesben többé-kevésbé ismerős vígjátéki figura is (Ollósi, Bebek Katalin), Telegdi Fruzsina csüppet sem előbb alak Tengelyi Vilmánál, döntő mégis az, hogy még a történelminek nem mondható szerelmi történet szereplői is olyanok, mintha a történelemből lépnének ki: a karrierista Ártándi, a Szálerei-apa és leánya. Orbán diák helye szinte mértani úton van kiszámítva, de ezért alakjának és szerepének következetes továbbfejlesztésével és jelentőségének megnövelésével kárpótol az író: a kibonyolódás tragikumának magyarányúvá növelésében neki is jelentős része van. — Sőtér, bár utal az Orbán alakján s voltaképp a mű más jelentős szereplőin is alkalmazott elemző eljárásra, nagy lehetőséget mulaszt el azzal, hogy nem hasonlítja össze A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben ember- és jellemábrázoló módszerét. Arra az eljárásra, ahogy Eötvös szemünk láttára fölépíti Orbán, Klári vagy éppen Dózsa alakját, — s ahogy jellemüket fejlesztve, körülményeikből tragikus életsorsukat is kibontakoztatja, — nincs példa az előző regényben; ott mintha még megmaradt volna egy kis csökevény a romantika kész jellemeket adó technikájából. Talán legélesebb a különbség, ha Tengelyi volta-képpen statikus jellemével vetjük össze Dózsát, aki szemünk láttára fejlődik — egyszerű székely vitézből a paraszthad vezérévé, majd a forradalom vértanú-hőisévé.

A pályakép későbbi szakaszaival kapcsolatban még egy lényegesebb észrevételt szeretnék tenni. 48 után annyira nyilvánvaló a törés Eötvös pályáján, hogy mentegetésről szó sem lehet. Sőtér általános ítéletét erről a korszakról mégis kissé merevnek érzem. Nemcsak a szociális forradalomtól való megrettenést kell számításba vennünk, hanem azt is, hogy — éppen disszidálása folytán — Eötvös látott a legtöbbet Ausztria nemzetközi helyzetéből, s különösen az európai nagyhatalmaknak a mi szabadságharcunkat ignoráló perfidiája béníthatta meg annyira, hogy egy ideig nem tudott szakítani az ösz-birodalom kereteivel. Máshonnan is tudjuk, milyen volt 49 után a „csendes” Európa légköre; „a mai kor a lehangelésé” — jegyzi

fel Madách, pedig ő nem is járt túl az országhatárokon. Eötvös azok közé tartozott, akik közvetlenül érezték ennek a légkörnek a nyomását. Viszont a későbbi pozitív kibontakozás felé is adott ösztönzést azzal, hogy a „nemzetiség”-et a század egyik uralkodó eszméjének jelentette ki. Volt ennek súlya az államiság ideiglenes elveszte idején; nemcsak a magyarság ösztönzést erősítette, hanem hatott is a magyar politikai és kulturális vezetőréteg körében. Arany 1860-ban, a Hebbel-bírálat elején, szembeszáll azzal a nézettel, mintha a kor nem lenne képes nagy költői alkotások teremtésére; a tehetetlen, szétforgácsolt állapot csak addig tart, „míg valamely kor, mely a régivel meg hasonlott, irányesziméjét meg nem kapta a jövőre”, s megszűnik, „mihelyt egy közös zászló leng, melyre milliók szemei reménytelenül függesztvék”. Aztán így folytatja: „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog; s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költeménynemre, alig hihetem...” Ezt a bizonyosságot, amelynek része van a Buda halála létrejöttében, nyilvánvalóan Eötvös művének emléke is támogatta Aranyban, bár őreá közvetlenül inkább az a fogalmazás hatott, amelyet Eötvös a Kazinczy-emlékbeszédben adott a nemzetiség eszméjének.

A részletekre nézve: mint már említettem, dicséretreméltó erénye Sőtér könyvének a problémák nyílt fölvetése s az adatok bőséges felsorakoztatása, akár támogatják, akár vitatják elgondolását. Egy lényeges elhallgatás mégis szemére kell vetnem. Eötvös diákéveiről szólvá hivatkozik az ismert anekdotaszerű történetre, hogy ti. osztálytársai az iskolában nem akartak melléje ülni. Szerinte ezt az életrajzírók hitelesnek fogadják el. Nos, az egyik életíró, Voinovich, közelebbi felsorolás nélkül ugyan, de kétségbevonja az írónk fiatalokóra vonatkozó anekdoták hitelességét. „Az adomázó irodalmi hagyomány mendemondákkal cifrázta föl Eötvös gyermekeivét, amelyek lábrakaptak s beférkőztek irodalomtörténeti könyvekbe is. Mint a legtöbb művészi meg történeti adoma, ez is mind üres szóbeszéd; Eötvös maga megtagadta fia előtt valamennyit.” (I. h. 201. l.) Ezzel a véleménnyel számolni kellett volna a pályakezdés bemutatásakor.

Bár bírálatunkban minden részleten nem mentünk végig, az elmondottak alapján is megfogalmazhatjuk Sőtér könyvéről összefoglaló ítéletünket. Adatgyűjtésében és elemzésében minden eddigi Eötvös-monográfiánál alaposabb és részletesebb. A marxista-leninista irodalomszemlélet alapján egységbe tudja foglalni a nagy, szétágazó anyagot,

s értelmezni tudja a pálya és a mű minden lényeges szakaszát. Eleven, a kor mozgását jól érzékeltető alkotás. Hogy mégis, mint láttuk, néhány döntő helyen a teória legyőzi az élet valóságát, s hogy néhol kevesebb

disztinkciót találunk a problémák megoldásában, mint fölvetésében, annak a módszer merev alkalmazása és talán az alkalmazás általános kiforrotlansága az oka.

Barta János

SZAUER JÓZSEF: KÖLCSEY FERENC

Nagy Magyar Írók. Művelt Nép, Bp. 1955.

Marxista irodalomtörténetünk egyik legelső jelentős tanulmányát Révai József Kölcseyről írta. Ennek a tanulmánynak a kor társadalmi-politikai helyzetéről és irodalmáról szóló megállapításai felvilágosodás-kori és reformkori irodalmunk kutatásának és értékelésének alapköveivé váltak. Neimcsak hivatkozott, hanem épített is rájuk mindenki, aki ennek a kornak íróival, irodalmával foglalkozott. De eddig nem akadt irodalomtörténész, aki Révai tanulmányának szűkebb tárgyát, Kölcseyt választotta volna témául. Pedig Révai tanulmánya szinte kihívja a monográfia kísérletét: maga alkalmi jellege és rövid terjedelme miatt nem törekszik arra, hogy teljes pályaképet adjon, de a legfontosabb szempontokat felveti a pályakép megrajzolásához is. S tegyük hozzá: épp a teljes pályakép helyessége, meggyőző volta igazolhatja végső soron Révai tanulmánya megállapításainak helyességét.

Szauer monográfiája kiválóan oldotta meg feladatát. Nem pusztán ismételi Révai megállapításait, hanem a konkrétumok tüzebe állítja őket, s ezzel érvényességüket kibontja, jelentésüket gazdagítja. Így válik monográfiája nemcsak a vizsgált anyag gazdagabb volta, a kutatási terület rendszere-sebb áttekintése, hanem az elvi szempontok, az értékelő ítéletek finomabb, árnyaltabb kimunkálása miatt is igen jelentős lépéssé Kölcsey helyes megismerésében.

Szauer könyvének a műelemzések a legértékesebb részei. Ez szinte lehetetlenné teszi, hogy érdeme szerint ismertessük. Nem vállalkozhatunk ugyanis arra, hogy akár csak egy-két elemzése ínom szövedékének valamennyi szálát fölfejtjük, bemutassuk. Egyik-másik elemzésében az irodalomtörténész és az esztéta „készsége” olyan nagyszerű megérző képességgel és olyan bravúros kifejezési készséggel párosul, amilyenre talán Horváth János óta nem láthattunk példát. Különösen kitűnő az Országgyűlési Napló és az eddig irodalmi méltatásra nem is igen talált beszédek elemzése.

Műve bevezetésében Szauer a XIX. század elejének politikai és irodalmi viszonyait jellemzi. A Révai tanulmányától felvetett

s azóta gyakran emlegetett „három út” képviselőit ebben a korban is megtalálja, csakhogy Martinovicsek helyére most a Napóleon-várók kerülnek. De sejteti azt is, hogy Kazinczy nyelvújító és nyelvészpítő hazafiságán túl a Habsburg-ellenesség és az antifeudalizmus olyan erői is kezdenek már érní, amelyek majd túlvezetnek a nyelvújítási harcra. Így Kölcsey pályájának első szakaszát, mely taláiban kapta a „Kazinczy oldalán” címet, az első pillanattól kezdve úgy látjuk, mint szüntelen fejlődést, mint az új írói állásfoglalás csiréit rejtő és érlelő korszakot.

Az első résznek igen fontos és érdekes fejezete Kölcsey pályakezdő költészetének elemzése. E korszak költészetének szentimentalizmusát, a költemények érzelmi-hangulati kettősségét már a polgári irodalomtörténetírás is megállapította. Szauer alapos és figyelmes elemzésének az az újszerű eredménye, hogy a gyakran homályos, megfoghatatlannak tűnő vágyakat kifejező költeményekben fölfedezi és helyes interpretációval napfényre hozza Kölcsey születő s mindjobban erősödő hazafiságának sajátos megjelenési formáit. Hellas, Róma, Olymp, az antik történelem és mitológia képei gyakran jelennek meg Kölcsey e korban írt verseiben, bánatában vigasztalva s fásultságában lelkesítve a költőt. Az antikvitásnak eme képei — mint Szauer írja — „tartalommal telt, izgató szimbólumaivá válnak egy forrorgó és küszködő magyar hazafiúságnak.” (30. l.) Általánosságban feltétlenül meggyőző Szauer gazdagon dokumentált érvelése. Nem szögezi azonban le elég világosan, mennyire látja konkrétan, határozottan, a kor problémáival összefüggőnek ezt az éteri képekben jelentkező hazafiságot. Véleményem szerint Hellas, Róma és Olymp kezdetben csak az antik nagyságot, hőiesiséget, dicsőséget jelentették Kölcsey számára, s később az ezek iránti rajongásba mintegy beleszületett a rokonérzelem, a magyar hazáért való lelkesedés. Így nem tudom elfogadni Szauer állítását, amely ha nem is mondja ki, azt sejteti, hogy a nyíltabb, szabadabb beszédben való korlátozottság szülte ezt a szimbolikát. (, . . . a nagyobb

valóságról pedig, a nemzetéről, legfeljebb burkoltan írhatott, földi homály (= rabság) és olympuszi fény (= szabadság) ellentéteinek chiaroscurojában.” 34. l.) Kölcsey önéletrajzi levelének a korra vonatkozó része sem jogosít fel arra, hogy ekkori költészetében tudatosabb, politikusabb állásfoglalást keressünk. Költészetének gyakori „földi homálya” is legfeljebb csak áttételesen fogható fel a rabság szimbólumaként: Kölcsey életének áttételén keresztül. De hogy a maga helyzetének rosszasága hogyan függ össze a nemzet elnyomott voltával, még aligha lehetett tiszta és világos előtte. (Szauder találó idézete Kölcsey egyik leveléből: „Boldog, kinél ez a rezignáció nem belső inaktivitásnak következtése, s nem úgy szerzetetik, mint a despotizmus alatt megnyomvasztott nemzetben az indolentia”, s belőle levont következtetése: „Kölcsey jelleme egy zsarnokian elnyomott nemzet légkörén át sugárzik felénk”, aligha mond ennek ellent: ez is inkább az összefüggések megsejtéséről, mint tudatos látásáról tanúskodik.)

A kelleterél mostohábbban foglalkozik Szauder Kölcsey szerelmi költészetével, ámbár feltétlenül igaz, hogy az életrajzi háttér szinte teljes homálya miatt ezen a téren aligha lehet jelentősen előrejutni.

Nem tudjuk mozzanatról-mozzanatra követni Szauder monográfiáját, hiszen hőse egy-egy művét, pályája egy-egy fordulóját is olyan gazdagon, annyira körültekintően és olyan gazdaságos rövidrefogottsággal jellemzi, hogy csak az idézet adhatna róla teljes képet. Kíséréljük meg mégis a második rész első fejezetének anyagát, a Kazinczytól való elszakadás okait áttekinteni! Kölcsey Rákos nimfájához című költeményében leplezetlenül előtör a forró hazafiság — szembe kerülve így Kazinczy görög-római ideálvilágával, kozmopolitizmusával. A kozmopolitizmusból való kiábrándulására levélbeli bizonyítékokat is idéz Szauder. Az irodalmi régiség és a közönség igénye ismeretében hátat fordít Kölcsey a nyelvújítási harcnak, s a Kazinczy-féle fordítási irodalommal szemben megszólaltatja az eredetiség programját. Berzsenyi-kritikájának bevezető részében felveti a Nemzeti Hagymányok eszméit, a polgárerényt dicsőítő Rény című versében A szabadsághoz című ódájának csíráit érleli. Végül Rákóczi, hajh... kezdetű versével a reformkor politikai küzdelmeinek küszöbére, a szabadságharc felé vezető út kapujába lép. Szauder így jellemzi ezt a verset: „Ez a nagy vers eszméileg és esztétikailag Kölcsey fejlődésének döntő fordulópontján áll: ettől fogva válik ő a szabadságharc sürgetésének első költőjévé, ez a fordulat teszi nagy költővé is. Ez a nagy költőiség az elődöktől

átvett motívumnak gazdagításában, líraivá, agitatív erejűvé tételében éppúgy feltűnik, mint a versformában, mely hol lassuló, hol hirtelen meggyorsuló lüktetésével kíséri a harc kibontakozását. A vers első felében még háromszor fordul elő a „leng” állítmány, a finomkodóan kazinczyas stílus kelleke; a vers második felében kirobbanó harag lendülete elsöpri ezt a finomkodást is. Így is látni a Kazinczytól való elszakadást. Nagy vízió ez a vers, — hiszen a jövő nagyszerű képét festi elénk. A múlt fájdalmas szemlélete s a jövő tomboló küzdelmének zúgása egyesül benne ama bosszúérzés kapcsán, amit Rákóczi kurucainak, addig legszebb szabadságharcunknak elbukása és némaságba fojtása növelt robbantó erejűvé a költőben.” (74. l. Alkalmas ez az idézet arra is, hogy egy rövidebb példán megmutassa Szauder verselemző módszerének szempontokban és megállapításokban való gazdagságát.)

Az ismertetett rész nem tartozik Szauder könyve különleges „csúcsteljesítményei” közé, de jól jellemzi dialektikus látását. Minden jelenséget a fejlődés részeként mutat be, minden szálát számontart, amely a dolgokat egymáshoz kapcsolja. Nagyszerű érzékel veszi észre Kölcsey valóságérzékével fejlődő dialektikus látását is. A Csokonai-kritika népiesség-értelmezésében — épp mivel a Kölcsey későbbi népiesség-felfogásához vezető szálakra is tekintettel van — meglátja és megláttatja a dialektikát: „... ha még nem tudja is nyíltan megfogalmazni, már sejtja a népiességnak két oldalát. Látja, hogy a népies irányú költő lehet provinciálisan szűkkörű és tartalmatlan, de lehet »hasonlíthatatlan szépségű« költemények alkotója is; ha a »népnek tönusában« lép elő”. (54. l.) Hasonlóképpen mutatja meg Kölcsey dialektikus látásmódját a Berzsenyi-bírálatban is.

A Csokonai- és Berzsenyi-kritika nagyszerű elemzése mellől azonban hiányzik a Kis Jánosról készített bírálat bemutatása. Tudjuk jól, hogy ez a bírálat nemcsak tárgya miatt jelentéktelenebb, mint a másik kettő. Mégsem csupán a teljesség szenved csorbát elhagyásával. A Csokonai- és Berzsenyi-kritika igazságtalansága a Kis-kritikával összevetve mutatkozik meg. Kölcsey pályájának izgató problémája, mennyi volt az elfogultság, mennyi a félreismerés a kritikák dicséretei és gáncsai közti aránytalanságban. Kölcsey szenvedélyesen szerető és gyűlülő lelkének néha igazságtalanná váló elfogultsága Szemere egy versének megbírálásában is megmutatkozott: másképp nyilatkozott róla, mikor Szemere Helmecky nevével küldte el hozzá, s másképp, mikor már tudta, hogy az Szemereé.

A Kazinczytól elfordult, új utakra tért Kőlcsey fejlődését gondos körültekintéssel, minden jelentős mozzanat figyelembevételével rajzolja meg Szauder. A népdalokhoz való fordulás mellett, a húszas évek elejének politikai viszonyaitól ihletett Rákos és Himnus mellett, továbbá a szabadságvágyat is megszólaltató történeti balladák mellett Szauder olyan művekben is megmutatja a fejlődés, a továbbhaladás mozzanatait, amelyekre eddig alig-alig figyeltünk fel: a Zsarnok c. költeményben, a vallásról szóló Töredékekben, az állati magnetizmusról és a mesmerizmusról írt polemikus élű, racionalista szemléletű cikkekben és a görög materialistákról készített filozófiatörténeti tanulmányban. Kőlcsey ezekben a művekben a valóság mind tisztább, mind világosabb látásához jut el, s az a pesszimizmus, amely erre a korszakára, a húszas évek közepére is jellemző, már nem az ifjúkor szentimentális borongása, hanem a valóság ismeretéből születő, a politikai helyzet, a tehetetlenség által okozott keserűség. A Vanitatum vanitas finom és meggyőző elemzésében ennek a pesszimizmusnak nemcsak eredete, hanem egyéni sajátosságai is napfényre kerülnek.

A húszas évek már írói pályája klasszikus magaslatán mutatják Kőlcseyt. Ekkor írja A szabadsághoz című nagyszerű ódáját (Szauder Delacroix A szabadság vezeti a népet c. festményét villantja fel összehasonlítással), ekkor készíti az Élet és Literatura tanulmányait, mindenekelőtt a Nemzeti Hagományokat. Szauder a művek alapos eszmei és formai elemzésében ismét megmutatja a továbbfejlődés csíráit: Kőlcsey mind érezhetőbb vonzódását a tett felé, mind észrevehetőbb vágyakozását: kilépni a politikai küzdőterre. De nemcsak a politikai tett vágya, hanem tartalma, az új nemzet igénye, az új nemzetfogalom is ebben a korszakban bontakozik ki, elsősorban a Nemzeti Hagományokban. A Nemzeti Hagományok nagyszerű, sokoldalú elemzése Szauder könyvében valóban Kőlcsey „egész életműve egységének . . . nvitja” (Révai), a költő, az irodalmár, a politikus törekvéseinek foglalata.

A Nemzeti Hagományoknak s általában az Élet és Literatura cikkeinek azonban nemcsak Kőlcsey pályáján van döntő jelentőségük, hanem a magyar irodalom fejlődésében is. Szauder ezt kevésbé mutatja meg. Kőlcseyt különben is kissé kiszakítja a kor irodalmából, egy-egy utalása, kitékin-tése nem elegendő annak érzékeltetésére, Kőlcsey egyéni fejlődésével együtt, vele párhuzamosan hogy fejlődik, gazdagodik a magyar literatura is művekben, alkotókban, intézményekben a XIX. század első évtizedeiben. Csak egy példát említek: a szín-

házzal, dramaturgiával foglalkozó írások mögött sem a kor színházi életét, sem Katona akkor már megjelent Bánk bánját s dramaturgiai értekezését nem pillanthatjuk meg. Pedig Kőlcsey ismerte a magyar színészetet, s igen tanulságos összevetni, hogyan írt róla 1814-ben Döbrentének („Óhajtom, hogy ne legyen magyar teátrum, ha másformán nem lehet: Pesten a német mellett nem egyéb nevelésnél . . .”), s hogyan 1827-ben Magyar játékszín c. beszédében („Ime Ráday és Wesselényi után a tiszteletre méltó Vida négy egész esztendőig tartott súlyos áldozatokkal védelmezte játékszínünket; s aniait ezen egyetlenegy nemes teheletti, azt az egész nemzet tenni nem fogja-e? S ez az egész nemzet viselni akarja-e a szegényt, midőn majd azt kell hallania: hogy Pestről, Magyarország fővárosából, a magyar játékszín számkivettetett, mert a milliombokból álló sokaság a teher alól kifáradt egyetlenegy fel nem váltotta?”). Aligha hihetjük, hogy Katona Józsefnek 1821-ben a Tudományos Gyűjteményben megjelent dramaturgiai értekezését nem olvasta Kőlcsey, s bár a komikumról szóló cikkében (1827-ben) ezt írta: „mind ez óráig, melyben e rendek íratnak, drámai próbáink közül a komoly nembem még egy sem tűnt fel, mely a kritikusnak mint kritikusnak figyelmét megérdemelné”, Horváth János nyomán (Jegyzetek a Bánk bán sorsáról, Napkelet, 1926) valószínűnek tarthatjuk, hogy a Bánk bán is ismerte. Mindezek figyelembevételre természetesen színezi, s némileg módosítja is Kőlcsey említett munkáinak jelentőségét.

A könyv következő része a megyegyűlések és az országgyűlés küzdőterén mutatja be a hőst. Szauder az életrajzi adatokkal általában nem bánik bőven, a jellemzők kiválasztásában azonban biztos a keze. Kőlcsey 1827-ben ott akarja hagyni birtokát, Pestre akar költözni. Akkor váratlanul meghal Ádám testvére. A tehetős rokonság elfordul az özvegytől és kislítól. Ki viselje gondjukat, ki istápolja őket? Kőlcsey lemond tervéről, marad. „Van összefüggés az emberi jóság és a közeleti pálya között” — fogalmazza meg Kőlcsey elhatározásának jellemző tanulságát Szauder. „. . . Az a Kőlcsey, aki a rászoruló, szenvedő embereket nem hagyja el, s az a Kőlcsey, aki a magyar jobbágy, az úzott lengyel, a görög szabadságharcos, az elnyomott magyar és a szenvedő emberiség mellett lángoló szavakkal s tántoríthatatlan szilárdsággal áll ki egy egész nemzet színe előtt, egy személy s örök példa.” (145. l.)

A politikai küzdelmek és az Országgyűlési Napló nagyszerű irodalmi elemzéséről már írtam. Meg kell említenem azt is, hogy az országos és megyei politika viszonyait, a

főbb szereplő személyeket, az országgyűlés szervezetét és ügyrendjét milyen alaposan ismerteti a szerző. Ebben a részben válik igazán plasztikussá Kőlcsey egyéniségének képe is: nem véletlen ez, hiszen művei közül épp az Országgyűlési Napló tárja fel legközvetlenebbül jellemét. A polgári irodalomtörténetesek — Kemény Zsigmond ítéletéig visszanyúlva — ellentétet láttak a költő és a politikus Kőlcsey között. „Jaj neked, szegény dalköltő” — idézték a Naplóból. „De mi szükség is vala a lantot, a zúgó folyam partját és berkeidet elhagynod?” Szauder is idézi ezeket a mondatokat, csak hogy ő helyesen magyarázza őket: „Nem valami dalköltői gyöngeség sír fel benne: hanem a cselekvésben gátolt, szőzőzönnel untatott politikus kívánja vissza az irodalmat, hol szava tényleg tettel ért fel, míg az országgyűlésen a tett elfullad a sok szóban.” (193. l.) Az Országgyűlési Napló egyéb nyilatkozatai, a nemesi „expectatioiktól” annyira különböző tárgyyszerű beszédek s később a Parainesis tanításai sokszorosan aláhúzzák ennek a magyarázatnak a helyességét.

Kőlcsey politikai jelentőségének, országgyűlési szereplésének értékelői politikai eszméit Széchenyitől szokták származtatni, alakját Széchenyiéhez szokták kapcsolni. „Sztármár kálvinista követe... volt az, aki-ben Széchenyi korának... »legideálisabb kifejezőjét« kell látnunk... Nyilatkozataiban... szinte betű szerint megtaláljuk Széchenyi szellemét, gyakran mintha csak annak parafrázisait hallanók...” — írta róla Székfi Gyula. (M. tört. VII. 137.) Szauder azonban világosan megmutatja, hogy Kőlcsey politikai programja lényegesen magasabbrendű és előbbremutató, még a szakban való helyenkénti egyezések ellenére is, mint Széchenyié vagy akár Wesselényié. Nem volt ugyan pontról-pontra kidolgozott terve, programja, a beszédek és a Napló vallomásaiból azonban határozottan bontakozik ki politikai eszméinek egy olyan összefüggő rendszere, amelyről joggal állapíthatja meg Szauder, hogy hozzá „az utasításokat a szatmári adózó nép diktálta. Nem egy megye kiváltságosainak csoportja, hanem az egy megye határain belül is az egész nemzetet képviselő nép.” (176. l. Szauder kiemelései.)

A polgári nemzetért harcoló politikus Kőlcseyről adott képet nagyon jól egyszínti ki az utolsó költői korszak (1830—32) és a Kritika bemutatása. A Zrínyi dala mondani-valóját elemelve Szauder Kőlcsey pesszimizmusának új, már a politikai harcok korára jellemző fajtáját ismeri fel: a Vanitatum vanitas és a Bordial keserű, önmardosó érületével, iróniává és háborgó gúnyolódássá torzuló fájdalmával szemben a szigorú vádat,

a könyörtelen ítéletet. Igazában ezt a pesszimizmust magyarázza Révai József, midőn megállapítja, hogy Kőlcsey pesszimizmusa „azé a harcosé, aki nem bízik benne, hogy fegyvertársai vele együtt menetelnek az emberi haladás nagy céljai felé.” (Szauder idézi az Országgyűlési Napló Révaiénak tökéletesen megfelelő szavait: „Bizodalom saját erejében és serge hűségében teszi a hőst; de ha vitézei adott jelre kardot nem rántanak, s hidegen nézik őt az ellenség soraitól körülvétni: mondjátok meg, mi érzellemmel kezd majd új csatát?”)

Kőlcsey országgyűlésről való távozása után a politikai harcból való kiábrándulásról, az irodalomhoz való visszatérésről szoktak beszélni. Igen kézenfekvő, csak éppen nem igaz ez a beállítás. „Ki bércre hág, nem azért teszi azt, hogy ott fenn parányi kört vonjon magának, hanem azért, hogy láthatárát a lehetőségig messze terjessze” — idézi Szauder Kőlcsey egy levelét, s ennek a megnyilatkozásnak szellemében Kőlcsey utolsó éveit mint a politikai cselekvés töretlen folytatásának időszakát mutatja be. A politikai feliratok, Kossuth és Wesselényi védelme természetesen illeszkednek ebbe a koncepcióba, de az utolsó évek legfontosabb műve, a Parainesis is új értelmet, különös csillogást kap így: „A Parainesis nem a nyugalom éveinek, hanem az országgyűlési viaskodásnak terméke, a jövőbe, az ifjúságra vetett bizalomnak, a jelenből a jövőbe való fellebbezésnek, a jövő kényszerítésének kifejezője.” (231. l.) A Parainesis elemzése igen részletes, szempontokban és meglátásokban igen gazdag, de épp gazdagsága, a gondolatok, utalások, idézetek túláradása miatt helyenként nehéz. Igen fontos a Parainesis elemzésében annak megmutatása, hogyan emelkedett benne Kőlcsey mondanivalója a kor nemesi felfogása fölé; az egénység alá rendelésében, a történelmi fejlődés útjának felismerésében, az emberiségnek a hazán keresztül való szolgálatában hogyan bontakozott ki Kőlcsey demokratikus humanizmusa.

Finom füllel hallja meg Szauder a Parainesis egyes gondolatainak kicsengését a Berzsenyi-émlékszerződésben. A beszéd elemzésének összefoglalása, Kőlcsey e beszédben kifejeződő líraiságának ihletett szavú magyarázata megérdemli, hogy idézzük: „Nem az Akadémia, nem a magyar költészet, nem is a magyar nemzetiség nevében búcsúztatta Kőlcsey nagy költőtársát, — a nagyok észrevehetetlen, mert természetes gesztusával a maga nevében mert búcsúzni a nagy halottól, és az egész búcsúzás félhalk párbeszédé lett, majd belső monológgá; ebbe a személyes vallomásba mégis egy egész nemzet érzelme sűrűsödött inkább, mintha a búcsúzás valamely intézmény vagy közösség nevé-

ben történt volna. Az a szerep, amit Kölcsey költői, kritikusai, politikusi alkotásával betöltött, egyedül öneki tettelehetővé, hogy Berzsenyiről szólva személyes vallomásával is egy nemzet állásfoglalását tolmácsolja.” (245. l.)

Fontos eredményekre jutott Szauder Kölcsey novelláinak elemzésében is. A Kárpáti kincstárból is, de még meggyőzőbb módon a Vadászklakból az időszerű társadalmi mondanivalót bontja ki: az elsőben Kölcsey az elszegényedő nemesség ábrándos, babonás gazdagodási vágyaival szegezi szembe a maga polgári racionalizmusát, a másodikban azt mutatja meg, hogy a gyermekgyilkos leányanya a feudális urak nőrl való léha és könnyelmű felfogásának áldozata. Szauder a novellákat, különösen a másodikat, elsőrendű művészi sajtáságaik miatt is Eötvös felé, mégpedig a negyvenes évek „nagy” Eötvöse felé vezető útnak tartja.

Zrínyi második éneke s különösen a Rebellis vers elemzése valamivel rövidebb, súlytalanabb, mint ezek a fontos költemények megérdemelnék. Zrínyi második éneke befejezésének problémáját nem tudta maradéktalanul megoldani Szauder. Nem fogadta ugyan el Keresztury Dezső magyarázatát, aki szerint a Sors felelete a régi Magyarország vezető nemzetének, a reakciós nemességnek pusztulását jövendőli (ámbár Keresztury véleménye sem ilyen egyértelmű), de maga is azt írja, hogy a „más hon”, „más szózat”, „más keblű nép” nem idegeneket jelent, csak a Kölcsey számára is félelmetesen és tragikusan születő újat. Mégis hozzátészi: „Ha a kormány terrorja miatti elkeseredését is figyelembe vesszük, hogy Kölcsey magát a magyar nemzetiséget féltette az idegen elnyomótól, a vers befejezésének tragikus értelme érthetővé válik.” (257. l.) Azt hiszem, a kor szemében ez a vers elsősorban a nemzet-halál jövendölése volt, éppúgy, mint a két évvel korábban született Szózat ismeretes versszakában („Vagy jőni fog, ha jőni kell A nagyszerű halál. . .” stb.) is a nemzethalál vízióját látták. De igaz van Keresztury-nak abban, hogy egy költemény jelentése túlnőhet a költő szándékán; a versben a magyar nemesség hitványa, a haladással szembe forduló, hazaárulóvá váló részének kérelhetetlen elítélése is benne van, épp ezért semmiképpen sem hamis az az értelmezés, amely ezt az ítéletet hangsúlyozza, s ennek fényénél a haladó és a maradi nemesség egymástól való elszakadásának tudatossá válását látja a vers legfőbb mondanivalójának. (Keresztury tanulmánya a Válasz 1948. szeptemberi számában jelent meg.)

Nagy élményt, maradandó benyomást kelt Szauder könyve. De olvasni nem könnyű. Kényelmesre taposott utai helyett ismeretlen vagy kevésbé ismerős kilátók öröme

kedvéért gyakran vezet nehéz kaptatókon, ahol a figyelem, a gondolkodás egy pillanatra sem lankadhat. A kilátókon azonban szívesen megáll, visszamatat a megtett útra, s figyelmeztet arra is, merre tümedeznek fel a még előttünk álló híres csúcsok. Idézünk egy ilyen részletet; azt a képet írja le, amely a Zrínyi dala elemzésével elért magaslatról tárul elénk:

„Ebben a pillanatban jutott el arra a határra, ahonnan ezzel a meggyőződéssel tovább lépnie — más, elevebb népi erőikkel folyó közéletben — csak a forradalomba vetve magát lehetett volna. Amikor Petőfi Kölcsey csontkezőnek halálos szorítását kívánta a szatnári reakciók nyakára, ezt a forradalmi erejű elszántságot érezte meg Kölcsey szigorában.

Nem lett forradalmárrá; de nemesi nemzetét megtagadó, az új nemzetért lázasan harcoló politikus jelleme a Zrínyi dalának metsző élességű döntése után oly gyémántkeménnyé csiszolódtott, hogy elvűség, rendíthetetlen szilárdság, felülmúlhatatlan szívósság és önfeláldozás tekintetében a nagy forradalmárok is leginkább őtől tanulhattak.

Ez a vers a szatnári adózó népről és a sorsvonásról mondott nagy beszédek idején készült: benne van az a fojtottság, mely a nép hazáját kereső Kölcsey lelkét lidércnyomásként űlhette meg, amikor közelről vizsgálgatta szűkebb hazája népének borzalmas helyzetét. Ez a fojtottság, ez a komor nyomás csak akkor fog fölengedni a lelkén, amikor az ország színe előtt vághatja az elnyomók arcába örök szűgyenűket. S e fojtottságnak harcban való fölengedésével együtt fog növekedni hite az új nemzetben, melyet a régi nemzet teljes pusztulása árán is utolsó költői szaváig áhítani fog. . .” (172. l.)

A könyv stílusa nemcsak világos, hanem emelkedett is. A tárggyal való telítettség, a tárgy, a hős iránti áhítat tör fel belőle. Szauder egy-egy mondata Kölcsey legjobb helyeit juttatja eszűnkbe, anélkül, hogy utánozná stílusát.

A Parainesis ihlető és megragadó hatására ismerűnk például a következő szép mondatban: „Önmaga nagyváfejlésűsén keresztűl tud ki-ki nevelni a leghitelesebben, a legellenállhatatlanabb erővel, de rendkívűl kevés a világirodalomban is azoknak a száma, akik úgy írhatnak a legnagyobb ideálokról, hogy saját fejlődésűket, saját legszemélyesebb világukat természetesen, hiű igazgatás, utólagos rendezgetés nélkül írhatják bele azokba.” (228. l.)

Az utóbbi években irodalomtörténetírásunk értékes, szép monográfiákkal gvarapodott. Nyugodtan mondhatjuk, hogy Szauder könyve a legértékesebbek, legszebbek közé tartozik.

Orosz László

A Világirodalom Klasszikusai. Fordította Új Magyar Könyvkiadó, Bp. 1955.

Tóth Árpád. Az előszót írta Kardos László.

1876 augusztusában Flaubert levelet írt fiatal barátjának és tanítványának, Maupassant-nak. Többek között ezt írja neki: „Ó, elkészeríti az emberi butaság! és egészen az óceánig üldözi? de mit szólna, fiatalember, ha annyi idős volna, mint jómagam?” Még négy esztendő van hátra az életéből. Ezt (pontosabban az utolsó ötöt, 1875 tavaszától) egyre nyomasztóbb hangulatban tölti. Tele van gonddal-bajjal. Anyagi, családi bajokkal. Félt a tönkremenéstől, a szegénységtől, a hajléktalanságtól. „Az a gondolat — írja 1875 tavaszán — hogy nem lesz tető a fejem fölött, nem lesz *home*-om, tűrhetetlen számomra. Úgy nézek mostanában Croisset-ra — (az úgynevezett „fehér házra”, melyben élt) — mint az anya, aki tudóbeteg gyermekére tekintve azt mondja: Vajon meddig még? Nem tudok megbarátkozni a végleges válás hipotézisével... Egész életemben megtagadtam szívemtől a legjogosabb táplálékokat. Szorgos és szigorú életet éltem; ej! nem bírom tovább, erőm végére értem. Fojtogatnak a visszanyelt könnyek; felnyitom a zsilipet.”

Ez Flaubert utolsó éveinek légköre, lelki atmoszférája. S ezeknek az utolsó éveknek a terméke félbenmaradt regénye, a „Bouvard és Pécuchet”. 1877 tavaszán készült el első fejezetével. „Bouvard és Pécuchet annyira eltölt, hogy valósággal Bouvard és Pécuchet lettem” — írja. Két alakja egyre jobban „kibontakozik a ködből”; 1877 egész nyarat nekik szenteli, végeláthatatlan geológiai és orvosi tanulmányokba merülve. Ettől fogva szinte gályarab-munkát végez; von-szolja az egyre mérhetetlenebbre növekedő adat-halmazt, bizonyos belső fogcsikorgatással — a gályarabéval, akinek egész uszályt kell maga után húznia, és a szarkasztikus „embergyűlötlődével”, aki most, végre leleplezi a „*bêtise humaine*”-t, a förtelmes emberi butaságot.

Voltaképpen ez a regény lényege. Két ostoba, félművelt, félműveltségében megköttyösödött alak kudarc-sorozatának vagyunk a tanúi. Mindenhez „tudományosan” fognak hozzá, és természetesen mindennel fölsülnek, a gazdálkodástól a régészetten át az orvostudományig és a világmegváltásig. Vagyonuk elúszik, a megbecsülésből kikopnak. Mindez azonban végül is mit bizonyít? Azt, hogy sutba kell vágni a tudományt? Nem bizonyít egyebet, mint azt, hogy Bouvard és Pécuchet ostoba és félművelt. Nem az a rossz, amivel próbálkoznak, hanem az, ahogyan próbálkoznak vele. Flaubert

alighanem annak a bizonyos „*bêtise humaine*”-nek akart ércnél maradóbb emléket állítani. Ehelyett azonban csak két tökéletlen polgárnak, két szükagyú alaknak állított emléket. Regénye ezért nem bizonyít sem a tudomány, sem a polgár, sem a kísérletezés ellen; legföljebb azt mutatja meg, milyen szánalmas dolog, ha valaki olyan tökéletlen meglett ember korára, amilyen Bouvard és Pécuchet.

Ha az ember elolvassa ezt a nagy töredéket, nem fojthatja el magában a sajnálkozást: milyen kár volt ekkora energiát pazarolni ilyen kisarányú vállalkozásra! Flaubert több, mint másfélszer tudományos munkát búvárlott át, harmincegynéhány tudományos folyóiratot kísért figyelemmel — csak azért, hogy két töklilke butaságát dokumentálja! Tudjuk, mindig kínos aprólékossgal járt utána mindennek; beleszorította magát a pontosság sanyarú kalodájába és gyötrődve pepecselt heteken át olyasminel, amihez egy Balzacnak például elég volt egy pillantás, egy látomás, elég volt valamire ránéznie, vagy beszimatolnia egy házba, egy utcába. Íme egy példa a módszerére, vagy helyesebben talán önkínzására: egy papagályt akart leírni; erre a rouen-i múzeum igazgatójától kért egy „amazon”-fajta papagályt, azt az íróasztalára helyezte és úgy „festette le természet után”. Egy másik, a „Bouvard és Pécuchet”-ből: a két barát régészeti-geológiai kutatás útra indul a regény harmadik fejezetében a normandiai partvidéken. Flaubert ehhez a pár laphoz igen részletes útmutatót kért az ott nyaraló Maupassant-tól. Balzac néhány „szintétikus” vonással remekül élénk állított volna bármilyen tájat, amelyet tán soha életében nem látott, de amelyet magában „megélt”. Flaubert a szó teljes értelmében agyondokumentálta magát. Végeredményben fölsőleges munkát végzett, hiszen egy regény hitele sosem azon múlik, hogy ami benne van, pontosan úgy történjék, ahogy azt a valóság előírja, pontosan a valóságban ellenőrizhető helyen; a regény nem aprólékosan másolja, hanem szintetikus újjáteremt a valóságot. A pontosság, a „hitelesség” e flaubert-i mániája végeredményben regényellenes. S amikor Bouvardék kísérlet-sorozatát követjük, minduntalan arra kell gondolnunk: mennyi jobb sorsra méltó munka! Milyen remekművet lehetett volna alkotni feleannyi energiával! Élő, áradó, folyó élet helyett mit kapunk? — lexikont, lexikográfiai anyaghalmazt, mely alatt majdnem összeroskad a két „hős”. Milyen

meddő erőfeszítés végül is ez a másfélezer kötet és harminc tolyóirat — valóságos hegyvajadás egy egérhez! Ha a dokumentáció rettenetes apparátusát elvetve ezt a nagy erőt a téma epikus megoldására fordítja, alighanem kész, befejezett regényt alkothat, remek szatírárt a polgárságról, nem pedig fárasztóan agyondokumentált töredéket két buta polgárról, aki annyira nem tipikus, annyira csodabogár, hogy maguk a polgárok is úgy tekintik őket, mint gyanús kuriózumokat!

Persze így is tele van a regény ragyogó részletekkel, kis ékszerekkel, a csiszoló kis-ötvösség remekléseivel; Bouvard-ék vidéki házának még a szagát is érzi az ember, s egy-egy tavaszi kép például, ahogy a földek közt baktatnak, felejthetetlen. Csak éppen az az epikus sodra nincs meg az egészben, ami megvolt „Bovaryné”-ban, megvolt az „Érzelmek iskolája”-ban — és nem volt meg a szintén agyondokumentált „Salammó”-ban vagy a „Szent Antal megkísértetése”-ben. Flaubert bevitte, furcsa módon, a tudomány módszerét a regényírásba. Magamagát bilincselte meg vele. A „Bouvard és Pécuchet”-ben mindúntalan megáll az ember egy-egy résznél s azt mondja: ez valóban zseniális! S az egész mégis kudarca, ha zseniális kudarca is; szinte jellempes értelmű a befejezetlensége; az egész: egy nagy csőd zseniális illusztrációja.

Pedig, ha Flaubert enged a tehetsége spontán irányának! Itt, ebben az utolsó írásában megcsillan valami új vonás: Flaubert kitűnő érzéke a komikum egy fajtája iránt. Nem mulattató komikum ez, kétségtelenül. Hanem valami keserű, szatirikus, szarkasztikus komikum, valamilyen Swifté felé hajló, ha undorát, haragját, megvetését nem is árulja el annyira; valaki valamit életnagyságúnál számtalanszor jobban kinagyítva lát, s így is rajzol meg, e felnagyítás torz esztlenségében, gesztusai aránytalanságában és gépiességében... ilyesmi kísért nyomban a regény első jelenetében: ahogyan ez a két majdnem automata-mozgású alak: Bouvard és Pécuchet először egymásba botlik; a jelenetnek fanyar, száraz, kegyetlen komikuma van, már a „hősök” pusztá megjelenésében is, meg a körjük emelt díszletben is. Néhol mindez a burleszk komikum határára jár, de az író oly rezzenéstelenül, oly irgalmatlan tárgyilagossággal ábrázolja, hogy félelmetes lesz éppen burleskségében. Például: a két barát gyógyításra adja magát, „egy agyhártyagyulladás asszonyt karszékestül a mestergerendára függesztettek s teljes erejükből lóbálták, míg a haza-

érkező férj ki nem dobta őket”. Vagy: birkát és kecskét akarnak keresztetni, s mert a dolog magától nem megy, hiába zárják össze a bakot meg az ürüt, harmadnap „jönak látták segítséggel könnyíteni a természet dolgán. Azonban a bak, Pécuchet-nek fordulva, ágyékon dőfte szarvaival, a rémült ürü pedig körbe szaladgált a prészázban, mint valami cirkuszban. Bouvard kergette, rávetette magát s elnyúlt a földön. Marka tele volt kitépett gyapjuval”. Vagy: gimnasztikai gyakorlataik során Pécuchet áttér „a falóban való lépegetésre. Úgy érezte, a természet is erre teremtette s azonnal a magasabbik fajta póznát választotta, melynek talpnyugtatója nagy lábny magasságban volt a földtől. Egyensúlyba helyezkedett s öles lépésekkel mérte végig a kertet, mint valami óriási, sétáló gölya”...

Ez valóban a „*bêtise humaine*” gyilkos szatírája. Sajnos, ezt halmozta agyon Flaubert önkínzó, megszállott dokumentálása anyagtomegével.

A „Bouvard és Pécuchet” természetesen így, befejezetlenségében és kudarc-voltában is egyik jelentős könyve a világirodalomnak. Olvastán végül — sok egyéb mellett — föltehetjük a kérdést: vajon nem ide, ebbe a zseniális kudarcba torkollott-e szükségképpen Flaubert útja. Nem arról van szó, hogy az írónak föltétlenül úgy kell szeretnie az embereket, mint egy szociális apostolnak. De *mint írónak*, bizonyára szeretnie kell őket — úgy, mint anyagát, mellyel dolgozik, melyből a maga módján teremt; szeretnie kell bennük az élet megírást kívánó ezer és ezer igényét; szeretnie kell valahogyan olyasformán, ahogyan egy Balzac vagy egy Möricz vagy egy Tolsztoj szerette őket: szeretni azt, hogy vannak, hogy olyanok, amilyenek, jellegzetességek, jellemüket, erőnyeiket és hibáikat, a bennük millió formába burjánzó írói őanyagot, az életet.

Flaubert, mint író, úgy látszik, nem szerette eléggé, s ahogy pályáján előrehaladt, alighanem egyre kevésbé szerette az embereket. Kissé mintha utálkozva foglalkozott volna az anyagával — egy kicsit talán azzal az érzéssel, hogy piszkos lesz a keze tőle.

Dezillúzió? Mindegy, minek nevezzük; és túl messzire vezetne, ha elkezdénénk kiemelni a személyi és társadalmi gyökereit. De alighanem itt kell keresnünk a „Bouvard és Pécuchet” zseniális csődjének az okát.

A magyar olvasó csak örülhet neki, hogy ezt az érdekes és jellemző művet szép új kiadásban ismét a kezébe kaphatta.

Rónay György

ADY ENDRE ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI I.

(Ujságcikkek, tanulmányok) Akadémiai Kiadó, Bp. 1955

Ady Endre összes műveinek kritikái kiadása jelentős törlésszerűsítés a magyar irodalomtörténet méltatlanul homálybaborított művei adósság-listáján.

Ez a kötet nemcsak Ady korai műveivel ismerteti meg, de segít leszámolni azzal a tévhitel, mely szerint az újságírás gátja és akadályja a komoly szépirodalmi tevékenységnek. Kétségtelen, hogy a témához és terjedelemezhez kötött művek határidőre való gyártása nem hat mindig a legkedvezőbbben az író művére, képességeinek kialakulására. De ennek felpanaszlói elfelejtkeznek az érdemnek arról a sokkal fontosabb oldaláról, hogy az újságírói munka, a vele foglalkozás állandóan a mindennapi élet sodrában tartja az írókat. Nem egy jelentős mű formálódott így meg, nem egy tehetséges író lett ennek révén a valóság igazi és nagyszerű ábrázolója. Ady, Móricz, Bródy, Krúdy, Török Gyula újságíróként kezdtek, s ha nem is állandóan, de majdnem mindig volt kapcsolatuk valamilyen újsággal. Hogy Ady az Új Versek költője lett, abban nem kis része van azoknak a redakcióknak, ahol mint munkatárs vagy szerkesztő dolgozott, ahová, mint szívbe az erek, futottak be az ország, sőt az egész világ politikai és kulturális eseményeinek hírei.

Ady minden iránt szenvedélyesen érdeklődő, mindenre reagáló ember volt kora ifjúságától kezdve. Tizenégyéves, mikor diáklapot szerkeszt, s a zilahti gimnázium önképzőköri emlékei közt nem egy nyomát találjuk csipős nyelvű, gunyoros, a dolgokat lényegükben megragadó bírálatainak.

Ez a minden iránt való érdeklődés s az újságírói munka, melybe Ady már húszéves korában bekapcsolódik, kölcsönösen segíti és támogatja egymást.

Ady érdeklődése kielégülést talál a lapoknál. A Debreczeni Ellenőrnél Richépin, Coppées, Féval, Zola, Anatole France, Csehov és Sudermann névvel ismerkedhet meg. A vidéki lapok „mindenes” újságíróját a lap rá is szorítja, hogy — ha tetszik, ha nem — de minden sorkarakterű problémával foglalkozzék. A munka-adta kényszerállapot, s Ady tulajdonságai szerencsésen ötvöződnek egybe. S ez a szerencsés ötvözet, mely a fiatal Ady újságírói munkájára jellemző, türelmi ezeket az írásokat azon, hogy velük csupán, mint egy később nagy költő korai jelentéktelen zsenyéivel foglalkozzunk.

Az írások becsét természetesen elsősorban az adja meg, hogy bennük látjuk kibontakozni a mágnások és püspökök uradalmát legbátrabban bíráló zsurnalisztát, s itt látjuk, bár még csak egész csírájában jelent-

kezni a társadalmi változtatás sürgetőjét, a forradalom költőjét.

„Igazi”, kimondottan Ady-írást csak egyet találunk még ebben a kötetben (Egy kis séta), de világosan látható a kibontakozás első útja. A szemünk előtt folyik le a küzdelem, melyet a fiatal újságíró vív a régi, megmerevedett szemlélet sémái ellen, az új, világot és embereket formáló eszmék s gondolatok után tájékozódva.

Politikai véleményei, nyilatkozatai akkor még nagyjából a Függetlenségi Párt irányát képviselik. De már ekkor hozzá tudja adni a nemzeti önállóság, az Ausztriától való függetlenség gondolatához azt a lényeges elemet, melynek hiánya a Függetlenségi Párt politikáját tartalmatlan szószátyárkodással súlyesztette.

„Egynlőség. Testvériség. Szabadság. Kossuth Lajos szentháromsága. Megmosolyognivaló jelszavak ma, az osztálygóg uralmán idejében, amikor az úrhatnamság jegyében él, küzd, verejtékezz tör előre Kossuth Lajos nemzete.” A nemzeti függetlenség kérdéséhez az elsikkadt osztályharc problémáját adja hozzá.

Magyarország, a panamák, visszaélések „szép zsványtanyája”, s Ady kíméletlen nyíltsággal és bátorsággal leplezi le az úri garázdálkodásokat (Úri hóhérok, Kínos ügy, Tóth Benéék). Néhány írásában már a demokratikus és liberális jelszavak mögé húzódo reakció is foglalkoztatja. (Szolnokdobokai hagyaték, Demokrata szervezkedés). A liberalizmus a polgári demokrácia eszméi felé ekkor még erős illúziókkal fordul, még nem a liberalizmust, hanem annak „meghamisítóit” támadja. Több probléma még nem világos előtte, a nemzeti kérdésben írt néhány cikkében még a nacionalizmus, sovinizmus hangjait szólaltatja meg. Még nem látja azt, amit később ő fogalmaz meg legtisztábban, legszebben, hogy „magyar, oláh, szláv bánat, Mindigre egy bánat marad”, még nem világos előtte, hogy a magyarság féltése és szeretete nem zárja ki, sőt, elengedhetetlen feltételle teszi a népek, az elnyomottak összetartozását.

A századeleji Magyarország ellentmondásokkal átkuszált világában nehéz kiigazodni. Ady is nem egy problémával küszködik, de megoldásai csaknem mindig a haladás irányában mutatnak.

Egy kis séta című írása már a papi jómód s a külvárosi nyomor bátor, művészi és plasztikus szembeállítása s tanulsága.

A papi politika kérdéseire általában a haladás szempontjából ad választ. Figye-

lemre méltó ebben a kötetben a politikai cikkek, színházi kritikák s általában a konkrét témákhoz kapcsolódó írásokon kívül azoknak az írásoknak nagy száma, melyek Ady szubjektív élményeiről, benyomásairól, reflexióiról adnak számot.

Ezek a lírai jellegű írások mutatják világosan a világnézetek zűrzavarában tájékozódó fiatal Adyt. Milyen érdekesen jellemző, hogy milyen jelenségeket választ ki ebből a zűrzavarból. 1898. december 31-én megjelenő Betegen című írásának víziói: a kenyérért harcoló embertábor, a keresztre feszített megváltók, Madonna-arcú, de buja asszonyok, rothadt szalmaágyon elpusztult költők, a vak, csak pénzcsengésre reflektáló Juszticia, költői fantázia szülőttei ugyan, de mennyire kora vilóságának talajából nőttek. Három hónappal később megjelenő, Haladunk című cikkében már konkrétan veti fel ezeket a problémákat. Nagyszerű meglátással sorakoztatja egymás mellé kora ellentmondásait, s nagyszerűen tudja kicsendíteni belőle a századelel Európát foglalkoztató problémákat: „A gloire nemzete még nem tudott határozni, hogy vajon megmentsen egy ártatlan embert, vagy hagyja nyomorultul elpusztulni...”

„Az egész társadalom befogja a fülét, hogy ne hallja a millió nyomorult nyöszörgését, mely kezd összeolvadni a jövő századnak megváltást hirdető hatalmas zajaival...”. Látja a haladás késedelmét, a reakció eluralkodását, de okát adni még nem tudja. Csak logikátlanúságot lát a tettek és szavak különbsége mögött: „S ugyanaz az Oroszország, mely a hágai békekonferenciát előkészítette, mely világraszóló ünneppel üli meg a legnagyobb szabadságdalnoknak, Puskinnak emlékét, megmozdul, hogy agyalábalával eltiporja egy viruló kis ország, Finnország féltveőrzött szabadságát.” (Ellentétek. Debreczen, 1899. június 10.) Ezek a kétségek, melyeket a haladó erők gyengesége szült, a századelő minden jobbérzésű, haladást kívánó gondolkodójának komoly problémákat okoztak. S nem kivétel ezek alól Ady sem. A gondolkozó emberek, a világ megjobbítására törekvők sorsa és feladatai súlyos problémaként nehezedik Adyra is. Ekkor még nem jut el annak kimondásáig, hogy „csak a nép tud forradalmat csinálni”, nem bízik a néptömegek erejében, áthidalhatatlan szakadékokat lát köztük, s a jobbért küzdő gondolkozó emberek között: „Mit csinál a tömeg?” Születik, eszik, iszik, párosul, képzelődik és meghal.” De ez az elválasztás már ekkor sem a kiválasztottak dicsőítése s a tömeg megvetése felé éleződik ki. Ady tragédiát lát a kiválasztottak magánosságában s megvetése a saját rossz sorsával megelegető, hétköznapi szürkeségbe bele-

nyugvó, megváltóira feszítsd meg-et kiáltó, lelkiismeretlen izgatóktól elbolondítható tömeg ellen fordul.

„A tudás az élet titka s a gondolkodás a tudás alapja. Ezek a gondolkozó emberek pedig a legszerencsétlenebb páriák. Küzdenek egy óriási tömeggel, ennek kényelmes formái ellen, melyek millió ember életét irányítják. Fogalmaik raktárában egy megőrjítő szó háborgó: igazság, tetteikben egy őrült cél dominál, magukhoz hasonlóvá tenni a világot.” S hogy keserősége a tehetetlenségre kárhovatottságból, hatni nem tudásból ered, azt bizonyítják a következő sorok, melyek a jónéhány évvel később megjelenő Magyar Messiasok versciklusban kapnak majd valódi, teljes megfogalmazást: „Nagy céljaik elérésére oly hitvány eszközeik vannak s ezek az eszközök sem hathatnak a legyőzendő tömegre, mert nem pozitívek. Milyen eszközök! Szép, nemes, jó, művészi, megható — ilyen jelzőkkel díszítik fel őket, pedig a tömeg szerint ezek is csak olyan utópiák, mint maga az igazság.”

Ady elégedetlenségének, keserűségének s végső soron tömegekről vallott véleményeinek alapját a haladó erők hatni tudó eszközökkel nem rendelkező gyengeségében találjuk meg.

Mind a napi politika, mind az általános világnézet terén Ady új felfogásért, új látásmódot harcol. Nem túl nagy, de mérhető az az előrelépés, melyet már ebben az időben is megtesz. Lényegesen jelentősebbek azok a megnyilatkozásai, melyeket saját területén, az irodalom területén tesz. A múlttal való küzdelem nyomai természetesen itt is érezhetők. Elhatárolja magát a modernizmustól, de határozottan állást foglal az irodalomnak társadalmi problémákból eredő volta mellett. S a modernizmussal való szembeállása sem a régi felől történik, hanem „egy eszmétlen korban eszmét lehelni akaró”, a kapitalizmus üzletté süllyedt irodalmától, a burzsoá cinizmustól megundorodó fiatalember nézőpontjából: „Oh én nem a romantikát sirattam el, a szertelen s émeletlítő szentimentalizmussal fűszerezett romantikát, hanem azt a megtisztító, fel-emelő és ideális törekvést, mely hiányzik modern íróink nagyrészénél s amit hangzatos frázisok, hol az igazság unos-untig emlegetett jelszavával elütni, bebeszélni nem lehet.”

Színkritikáiból, egyes művekről írt bírálatáiból csendül ki leghatározottabban a későbbi Ady hangja. Ezekből az írásokból derül ki a legvilágosabban, hogy mennyire nem a régi felé orientáldók. Igen kemény bírálatot mond Berczik Árpád miniszteri tanácsos és sajtótőnök sikerületlen színdarabjáról (Himfy dalai). Többször kiáll

Thury Zoltán Katonák című darabja mellett, s a darab művészi fogyatékságait bírálja, de az eszmei mondanivaló fontosságát emeli ki a leghatározottabban. Metsző gúnnyal emlegeti a Petőfit meghamisító úri Magyarország hivatalos, állami és irodalmi szerveinek Petőfi ünnepét: „Készülünk a nagy poéta ünnepére, ki ugyan nem volt főrendiházi tag, nem volt tagja az Akadémiának sem, annál kevésbé titkára. De nagyobb, igazabb poéta volt minden idők magyar költőjénél.” Talán elsőnek mutat rá Kiss József, s lapja időből való kihullottságára (Elfelejtett affér), Paraszt-tragoedia című cikkében pedig kora drámaíróinak figyelmét igyekszik a valóság problémáira irányítani. „Divatos drámaíró urak, tudják-e Önök, hogy a felső tízezeren kívül még nagyon sokan élnek, szenvednek körülöttünk? ... Önöknél működik a szellemi arisztokrácia tudatának valami obscurus, beteges faja, mely elbizakodottá, korlátolt gondolkodásúvá teszi az embert; befogja a szemét, hogy ne lássa, amit igazi poétának megérni érdemes”.

A magyar múlt haladó hagyományai megbecsüléséről már ekkor is többször tanúságot tesz. Több cikket ír a Debrecenben felállítandó Kossuth-szoborról, s nem egy cikkben állít méltó emléket a debreceni színészet régi nagy alakjainak.

Problémák özönével küzd, többet kérdez, mint felel, de kérdésfeltevéseiben már ott rejteznek azok a problémák, melyekre néhány év múlva messzehallható szóval, s félreérthetetlen egyértelműséggel fog válaszolni. Kérdésfeltevései a századforduló emberének gondolkozásmódjáról vallanak, s világot vetnek kora Magyarországa legfontosabb problémáira. A kötet ötven évvel ezelőtt írt újságcikkeket tartalmaz, de mégis érdekes és olvasmányos. Ennek legfőbb oka az, hogy Ady soha nem marad meg az eseményeket regisztráló riport vagy beszámoló szűk keretei között, hanem minden jelentősebb eseményhez hozzáfűzi a maga reflexzióit, levonja a maga számára s velünk is levonhatja a tanulságokat. A jelenségek megállapítása, a tények és történetek felmérése után mindig megkeresi azt, ami a konkrét eseményt fontossá teszi. A helyi eseményeket beállítja az országos események sorába, s ezért eleven és érdekes írások ma is.

A cikkek olvasmányosságához nem kis mértékben járul hozzá Ady eleven, robbanékony, fordulatokban gazdag stílusa. Azok a sajátos stílusjegyek, melyek a későbbi Adyt oly félreérthetetlenül jellemzik, már itt is jelentkeznek. Legelső dolog, mely azonnal szemünkbe tűnik, a cikkek hangjának igen erős subjektivitása. Ez a tény is következtetni enged írójuk költő-voltára. Stílusának vizsgálata során két problémával kell

foglalkoznunk: az első Ady sajátos újságírói módszere, a másik pedig a költő Ady kibontakozásának első jelei.

Érdekes cikkeinek sajátos kezdési módja. Nagyon ritkán kezd általános bevezető szavakkal. Helyettük valami figyelem-felkeltő érdekességet ír, mely kényszerít, hogy az egész írást egy lendülettel olvassuk végig. Nem ritka az sem, mikor a megírandó eset lényegét írja a cikk elejére, s azután tér rá az alaposabb ismertetésre, vagy pedig a konkluziót veti előre: „Tóth Benőék rendesen pénztárnokok szoktak lenni, s a gondjaikra bizott közpénzt többnyire elsikkasztják. Dicsekvésnek ne lássék: az egész nagyvilágon nincs annyi sikkasztó, mint ebben az ezeréves szép magyar hazában.” (Tóth Benőék.)

Ez a robbanékony, erős hangütésű kezdet Ady szenvedélyes közlési vágyának az igazságot azonnal kikiáltani akaró szándékának a terméke. Azé az emberé, akinek nincs türelme arra, hogy mondanivalóját egy szenvtelen fejtegetés végére függessze oda, akit szétfeszít a benne forrongó igazság, aki nem bírja magában tartani a mondanivalóját.

Ez a szenvedély vezette Adyt az úri Magyarország „becstelen és buta falai” ellen. Akkor volt igazán elemében, ha támadhatott. Legnagyobb lendületű, szinte egy lélegzetre megírt cikkei azok, amelyekben valaki, vagy valamilyen intézmény ellen támad. Ellenfelei tönkretételében utólérhetetlen, felhasználja a nyelv minden eszközt, hogy romboljon ott, ahol kell. Maga megkomponálta, de az ellenfél szájába adott abszurd és ostoba vélekedéstől egészen a szöviccekgig.

Az Alkotmány című klerikális lap arról panaszkodik, hogy a zsidók közül sokan tanulnak. Ady válasza: „Csak azt nem értjük, hogy ebbe a keserűségbe némi öröm nem vegyül. Ha tudniillik a 'zsidógyerekek' nem akarnak és nem fognak *buták* maradni, az 'Alkotmány' híveinek meglesz az az elégtételük, hogy nem lesz egy zsidó kollégájuk sem. Néppárti privilégium lesz a butaság.” (A zsidógyerek bűne.) Általánosan használt módszere ellenfelei szavai és tettei közti ellentmondások kiélezése: „Van szent Antal kenyer. Kolozsvárt osztja György püspök, Gusztáv püspök is osztaná, de ő a hitélet felélesztésével van elfoglalva. (Szent Antal kenyer.) Ti.: Bartók György református püspök kenyeret osztott az éhezőknek, Majláth Gusztáv katolikus püspök pedig nem.

Kedvelt módszere még ellenfeleit szinte kárhóztatott cselekedeteik tovább – ad abszurdumig vitt – folytatására buzdítani: „Mi maradunk továbbra is demokraták; de gyártjuk az új nemeseket és királyi tanácsosokat, biztosítjuk az új választásokat. Az aztán egészen más dolog, hogy a mi

gyönyörű demokrata voltunkban az egész világ nevet. Hiszen fő dolog a választás, nemesítés, királyi tanácsosság — no meg hát a demokrácia is!” (Szolnokdobokai hagyaték).

De nemcsak a sokféle árnyalatú szatirikus hang teszi érdekessé ezt a könyvet. A prózán keresztül sokszor átlóg a költő fantáziája. Feltűnő, zsurnalisztikában teljesen szokatlan, a gondolatok merész csapongására valló képkepcsolás. A rokon, és ellentétes értelmű szavak s a nyomukba járó képzettársítás mondanivalót kihangsúlyozó használata: „Az Egyetemi kört kinyitották. Ráfért a szellőztetés arra a körre.”

Rendkívül kedvelte a népdalokat, anekdotákat, csúfolódó mondásokat. A vallási élet kifejezéseit is szívesen profanizálja. Kiss József gárdájának mindenhatóságát az úri imádság szavaival figurázza ki: „Nevelt egy gárdát, mely küzd mindenki ellen. Gardát, mely csodálatos hittel hirdeti, hogy övé a tehetőség, jelen, jövő, ítéletmondás, ország, hatalom és dicsőség”.

Érdekes jelenség, az a néhány cikk, melynek szerkezete, stílusa erősen versre emlékeztet. Ady maga is érezte, hogy mondanivalója jóval súlyosabb, mint amit az akkor írt verseinek formája el tud viselni. Az új vizek viharosak. A századvégi költészet gyenge sajkájára biztos hajótörés vár ott. Az új, erős bordázatú, viharálló hajót keresi Ady. Ekkor még csaknem öntudatlanul teszi ezt, de keresése érdekes, s ezek a darabok érdekes dokumentumok lesznek a versek és prózája közti összefüggések kutatójának. Az érzelmi jelleg sokkal erősebben dominál ezekben a cikkeken, mint a többiekben. Sokkal inkább vehetők lírai reflexióknak, mint újságcikkeknek, s ha mondanivalójukat összevetjük a többivel, rájöhettünk arra, hogy ezek az írások súlyos Ady meg nem oldott problémáival foglalkoznak. Szubjektívebbek, mint a többi. Ez a fokozott szubjektivitás magyarázza a bennük levő versszerű elemek megsokasodását. Még rajtuk van a századvég s Ady első verskötetének érzelgős, érzelmes hangja.

Az ismétlődő, visszatérő gondolatok (Betegeken 42. o.) az oly jellemző adys víziószerű látásmód (uo.) a konkrét képből kiinduló elvonás, az előtte megjelenő látott dolgok nyomán keletkező emlékek felrajzása (110. Hírek. Napsugár-szatírok) mind-mind költői látásmódból fogantak. A Reformáció című cikk pedig szaggatott felépítésével szinte strófa-szerkezetű. A Félreverik a harangot »hideg-meleg« jelzőinek használata szintén Ady későbbi költeményeire mutat.

Ezek a prózában bujkáló verselemek azonban nem jelentik egyértelműen azt, hogy Ady későbbi, igazi költészete ezekből

a cikkekből nőtt volna ki. Sokkal inkább rokonok ezek korai költészetével, melyben még a századvég líráját követi. Ezek inkább csak írójuk költő voltára utalnak.

Verseinek gyökerét másutt kell keresni. Már említettük stílusának robbanékonyságát, rövidségét, sokmindent egy mondatba sűrítő tömörségét. Az ún. „style coupée” az, ami Ady prózájára jellemző. Ez ebben a kötetben még csak fel-fel villan. Igazában majd a Nagyvárad-i Naplónál bontakozik ki.

„Vasárnap délután munkaszünet van, tessék egy kis sétát tenni. Megmondjuk azt is, hogy merre. Amerre mi jártunk. Közeledik a május. Zöldelő és virágos fák csalják az embert. Tessék sétálni a Schlauch-park, na meg az úgynevezett Káptalan-sor felé.” (Egy kis séta).

Sígy folytatódik ez a cikk kopogó, kemény, határozott kijelentő mondatokkal. Ebben már nincsenek kérdőjelek, talán-ok. Egy „ha” és egy „lehetne” fordul elő benne, de ez a „ha” és „lehetne” jelen esetben sem hagy már kétséget maga után. A Fölszállott a páva latolgatást nem tűró vagy-vagyai hangzanak már itt, a Góg és Magóg fia vagyok én határozott és egyszerű kijelentő mondatai állnak előttünk.

S nem véletlen, hogy Ady éppen abban a cikkében kezd rátérni erre az új útra, amelyikben először mondja a Káptalan-sorról: „Lakosai a legmihasznább, s legingyenélőbb emberek.”

Abban a cikkben, amelyikben a legbát-
rabban, legmesszebbmenően bírálja kora
Magyarországának elmaradott, haladásra kép-
telen voltát, amelyikben legközelebb jut a
társadalmi valóság lényegének igaz feltárá-
sához. Elmélkedő, reflexzió jellegű írásai
lassanként meg is szűnnek majd. Helyüket
elfoglalják az új idők új dalai. Ennek az
útnak kezdetét mutatja ez a kötet, mely sok
vitára adott alkalmat. Igaz, akadnak benne
kritikai kiadásokhoz nem illő hibák, kerültek
bele idegen cikkek, maradtak ki belőle valódi
Ady-írások. A hibákat nem akarjuk kiseb-
bíteni. De amikor a kötetéről beszélünk,
akkor elsősorban azt kell számba vennünk,
hogy ez az első olyan kritikai kiadás a magyar
irodalom történetében, amely napilapokban
megjelent újságcikkeket tartalmaz, s ötven
év régeledett eseményeiről és alakjairól ad
bő magyarázó jegyzeteket. S éppen ezért a
kötet sajtó alá rendezőjének, Földessy Gyulá-
nak tartozunk hálaival. S mielőtt bírálánk,
örömmel osztozunk, hogy megkezdődött a
magyar irodalom eddig elrejtett, de feltárá-
sra oly nagyon megérett területének napvilágra
hozása. Ady Endre összes műveinek ki-
adása.

Bessenyei György

A hatalmas vállalkozás, amely Ady Endre írói életművének jórészt ismeretlen és feltáratlan felét hivatott hozzáférhetővé tenni, újabb lépéssel jutott előbbre. Fél évvel az első kötet után megjelent a második is, a következők pedig sajtóra készen vagy előkészületben vannak. Örvendetes a munkának ilyen gyors léptekkel való előrehaladása, bár kissé aggodalommal tölt el bennünket, mert némiképp sietségnek érezzük az első kötet tanulságai alapján. A kiadás ugyanis sok fogas kérdést vet fel, s ezzel együtt egy ilyen méretű vállalkozással járó fokozott felelősséget ró a szerkesztőkre. Éppen ezért megnövekedett várakozással fogadtuk a második kötetet: milyen fejlődés mutatkozik közlési módszerében az elsőnek a folytatásaihoz, sőt hibáihoz képest? (Az I. kötetre von vö. ITK. 1956. 204 kk.) A kötet gondozói ugyanazok, mint az elsőé, Földessy Gyulával az élen. Hozzájuk társult Varga József, aki a Nagyvárad-i Naplónak Budapesten hiányzó 1901. második félévi számaiból Nagyváradon összegyűjtötte az Adynak tulajdonítható anyagot, több, mint száz eddig ismeretlen cikket. Ez úgy megduzzasztotta a kötet terjedelmét, hogy — mint az előszóból most értesülünk — a várad-i korszak még két kötet anyagát adja majd, a prózai művek teljes sorozata pedig a tervezett hat kötet helyett valószínűleg nyolcra fog terjedni.

A most megjelent második kötet anyaga Ady fiatalkori újságírói működésének legfontosabb korszakát, a Nagyvárad-i Naplónál töltött első évét öleli fel. Emberi és költői fejlődésében az egyre céltudatosabb útkeresés után ez az idő az elhatározó, döntő lépcsőfok, amelyen elindul fölfelé, a magasba.

Irodalmias színezetű és becsvágyú, műkedvelő zilahi és debreceni újságíróskodása után, amikor 1898. őszén szüleinek tervét és álmát szétszaggatva, végképp eljegyzí magát a hírlapírással, a lehetőségek közt elsősorban a megfélelőbb munkakör és a jobb fizetés szempontjából válogat. A kormánypárti Debreceni Hírlaptól így lép át az érzelmeivel kétségtelenül rokonabb függetlenségi Debreczenhez, majd onnan ismét a szabadelvű párti Szabadsághoz, a mozgalmasabb életet, nagyobb szellemi távlatokat és fejlődési lehetőséget kínáló Nagyváradra. Ott azonban végképp kinyílik a szeme. Látja a meddő pártharcok szította mesterseges gyűlölködést, a jelszavakkal leplezett sivár valóságot, a kiábrándító politikai torzalkodásokat, botrányokat. Saját bőrén és tollán kénytelen érezni a pártok, főként a

kormánypárt lapjaira kényszerített megalkuvást. Tisztán látja már, hogy csak szabadon, kötöttségek nélkül harcolhat a maga egyre világosabban kialakuló eszményeiért, a haladás, az igazság és az értelem, a szellemi világosság diadaláért. Megírja tehát bátor, vallomámos levelét Fehér Dezsőhöz, a pártoktól független, polgári radikalizmust hirdető Nagyvárad-i Napló szerkesztőjéhez: „Fiatal vagyok még ahhoz — ez nem érvem, csak kényszerű állapot —, hogy az étellel, emberekkel és eseményekkel való végleges transzrigálást, a megalkuvó cinizmust filozófiámmá tessemm... Aki jól látja s belátja ezt a mi kis magyar világunkat, tudja, hogy nálunk a politika megalkuvás m i n d e n r e... Én tehát meguntam másfél éves iskoláját a megalkuvásnak... Jelöljön maga mellett helyet annak az újságírónak, akinek még nem csupán kenyérszerző az újságírói penna.” Ezzel a nyilatkozatával Ady nem állást cserél, hanem világnézetet és hivatást választ, immár véglegesen.

Milyen döntő alakító szerepe van Ady életében és fejlődésében a Nagyvárad-i Naplóhoz való átlépésének? Zilahi és debreceni diákkorának örökségeként magával hozott kuruckodó magyarkodása, harcias negyvennyolcas Kossuth-kultusza mint érzelmi alap megmarad, de csalódottan látja ennek a magatartásnak kissé már korszerűtlen, meddővé merevedett voltát, azt, hogy jórészt csak politikai cégerül használják az egyéni érdekekért folyó választási harcokban és a kiábrándító parlamenti vitákban. A „peceparti Páris”-ban sokkal gyorsabban tájékozódik a világ, a nemzetközi politika eseményei, a kor nagy eszmeáramlatai, vajúdo mozgalmi felől, és hazánk sorsát is az egyetemes emberi fejlődés távlatából tudja nézni. A kor uralkodó politikai világnézete a liberalizmus; Adynak a szabadelvű Szabadságnál töltött másfél éve bőven elég ahhoz, hogy ebben is meglássa a jelszavak mögé búvó úri huncutságot, az uralkodó osztály elvtelen önzését. A románlakta terület határára fekvő Nagyváradon kezd tisztábban látni a nemzetiségi kérdésben is: közvetlen közelről tanúja a két nép vezetői által szított nacionalista ellenségeskedéseknek, s józanul kezdi levetni Debreczenben még felfellobbanó sovíniszta nézeteit. Ugyanakkor a másik oldalon egyre kiábrándultabban látja az uralkodó szabadelvű kormánypárt megalkuvó, kiöregedett, tehetetlen maradiságát, érdekszövetségét a nyílt reakcióval. A modern eszmék, a demokrácia és a haladás, amelyre Ady az életét tette, bátrabb, igazabb utakat kívánnak. És Ady egyre nyíltabban

és határozottabban számol le régi eszményeivel: „Egy dolog már bizonyos. A liberálizmus az ő régi magyar formájában színtelen, élettelen s használhatatlan immár. Amióta az egyházpolitikában még egyszer föllobogott a régi dicsőséges láng — a liberálizmus haladoklik. Az őregség, a konzervativizmus betegségekben, a végelgyengülésben fog kimúlni. Sirassák meg, akiknek illik megsiratni. Mi nem gyászolunk érte.

A dolgok természete, örökös rendje szerint arra a helyre, amelyet eddig a liberálizmus foglalt el, a *radikálizmus* jó. És hiába részket az új szabadelvűség vezére a szótól is, ez a radikálizmus eljő.” (315) Ezért támadja kíméletlen bátorsággal Széll Kálmán miniszterelnököt és Bartha Miklóst, magasztalja az akkor elhunyt Szilágyi Dezsőt, akiben a liberalizmus igazi, következetes és önzetlen megtestesítőjét látta, tisztelettel szól a szabadelvű párt agg „generális”-áról, Tisza Kálmánról, akinek személyét Váradon, a Tiszáék hazájában hagyományos hódolat övezte. Igazán és egyre jobban lelkesedik azonban Vázsonyi Vilmosért, a bátor radikális demokrata képviselőért, s benne látja a jövő bajnokát. Régebbi gyanakvó magatartásával ellentétben megértéssel figyeli már a szociáldemokraták mozgalmát is. Mindez Ady politikai-társadalmi szemléletének és világnézetének határozott fejlődését mutatja. Tekintetbe kell vennünk természetesen azt, hogy vonzalmait még jórészt a napi politika eseményei irányítják és nem a nagyobb történelmi távlatok. Kisebb ingadozásait és következetlenségeit, látszólagos megtorpanásait pedig megmagyarázza a Nagyvárad Napló sajátos helyzete: a lap függetlenségének is megvolt az ára. A Fehér Dezső alapította újság mögött nem állott egy párt sem, szubvencióban tehát nem részesült. Saját bevételeiből tartotta fenn magát, ebben pedig a lap elsősorban a gazdag, művelt, haladó szellemű, jórészt szabadkőműves váradai polgárságra számíthatott. Az ő támogatásuk fejében, az olvasóközönség nézeteire, helyzetére vagy érdekeire való tekintettel a szerkesztőknek és a munkatársaknak néha bizony meg kellett alkudniuk a körülményekkel. Ebből a szempontból kell tekintenünk a Váradon hagyományos Tisza-kultuszt, amelynek a független lap is kellett, hogy áldozzon.

Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen módon nyilvánul meg Ady világnézeti magatartása és fejlődése ebben a korszakában, széles területet járhatunk be. Vidéki lap lévén, természetesen nem foglalkoztak elvi külpolitikával. Annál erőteljesebb és határozottabb volt azonban a lap belpolitikai arculata és állásfoglalása. A korszak politikai harcainak középpontjában a szabadelvű párt két

csoportjának, Széll Kálmánnak és a politikai porondról kiszoruló agg Tisza Kálmán híveinek versengése áll. A Nagyvárad Napló és Ady Endre is, Tisza Kálmánban látva a szabadelvű gondolat úttörőjét és megtestesítőjét, hagyományos tisztelettel áll mellette, és kíméletlenül támadja Széll Kálmán miniszterelnököt, akit felelőssé tesz a liberálizmus elfajulásáért, megcsúfolásáért, és minden közéleti visszasság okának, forrásának, a társadalmi fejlődés kétszínű kerékkötőjének tart. Amikor azonban 1901 őszén a választásokon Tisza Kálmánt éppen Váradon buktatja ki a 48-as függetlenségi párt jelöltje, Barabás Béla, Ady némi illendő sajnálkozással, de rögtön napirendre tér a meglepő esemény fölött, mert természetesnek találja a szerepét eljátszott és hitelét veszített szabadelvű párt bukását, hiszen szinte megjósolta (l. 176. sz.). „E pillanatban hát egy darab história bezárult. Mélységes fájdalmat érzünk, de nem látunk katasztrófát. És mondják, hogy meghalt a régi szabadelvűség. Jó: meghalt. De az újat, a *radikálisat*, az alkotót várja Nagyvárad, Bihar s rengeteg ezre Magyarország!” (228-9)

A pártok versengése mögött ugyanis a magyar társadalom legveszélyesebb betegségeinek tünetei nyugtalanítják Adyt: elvakult, sovíniszta nacionalizmus és a vele szövethető ravasz ultramontán klerikalizmus, az uralgó osztályok és rétegek önző romlottsága és basáskodó göggye, zsidógyűlölet, az ifjúságnak jelszavakkal mindenre felheccelhető éretlensége, a nép megvetése, egyszerűen: a demokratikus szellem hiánya a magyar társadalomban és közéletben. Ady szenvedélyes, kíméletlen haraggal támadja ennek a gyűlöletes világnak vezéralakjait, ostromozza aljasságait, leleplezi visszasságait. Éles, éber szemmel figyeli az egész életet, érdeklí minden apró, látszólag jelentéktelen esemény, mert kortünetet lát benne, amelynek tanulságait érdemes hasznosítani. Semmi sem hagyja őt közönyösen, minden jelenség személyes állásfoglalásra készteti, s így válik sokkal többé, mint egyszerű krónikássá: ítéletet is mond koráról. Érdeklődése a politikán és a közéleten kívül elsősorban a szellemi élet felé irányul. A színház, irodalom és az értelmiségi ifjúság jövőjének kérdései foglalkoztatják különösen. Hisz az értelem megvilágosító erejében (szembetűnő, milyen sokszor használja — érvül is — ezt a két szót: *intelligens, intelligencia*), s a haladásba vetett hite újra meg újra harcra tüzezi a sötétség erői ellen. Ösztönös érzékenysége és egyre élesebb tisztánlátása a század első éveinek izgalmasan sokoldalú és eleven körképét bontja ki előttünk a mindennapok eseményeiből.

A Nagyvárad Naplóhoz történt átlépése az újságírói munkának — amelyet eszmény-

ként, mint az igazságért és a haladásért való harcot valóban élethivatásának vallott és vállalt – új, addig csak vágyott lehetőségét hozta meg számára. Valóságos szellemi, erkölcsi és írói, emberi felszabadulása ekkor kezdődik. Tárgyválasztásban és hangban kevésbé köti kényszer; a polgári közönségre támaszkodó független vidéki lap viszonyai közt, személyi szempontok kisebb kötöttségeivel, szabadabban követhette érdeklődését, bátrabban kifejezhette meggyőződését. A megalkuvás addig sem volt kenyere, nem is bírta sokáig. Most aztán szinte szenvedélyes harcosa lesz a maga elvének, hirdett igazságainak, küzd a világosságért. Azt, hogy milyen mohó, önmagára talált, lelkes hévvel veti magát a szerkesztői munkába, nemcsak újból és még magasabbra nekilendülő termékenységére mutatja, hanem munkásságának megváltozott műfaji megoszlása is. A Debreczenbe, majd a Szabadságnál, pályakezdésének szerény humorista babéraitól sarkallva, szinte megimosolyogni való becsvágygyal rója hétről hétre aktuális strófáit. Ugyanakkor kedvvel írogatja sokszor bizonytalan műfajú, kissé szétfolyó, novellaszerű elbeszéléseit is. A Szabadságban nem egészen másfél év alatt több mint egy tucat ilyen írása jelent meg, a Nagyváradai Naplóban két és fél év alatt alig kettő-három. Tréfás-kedélyes vagy csipkelődő versei is hasonló arányban ritkulnak, illetve megkomolyodnak tárgyban és hangban. A Szabadságnál szinte menekül ezekben a szabadabb, irodalmi műfajokba a kényszerű, megkötött újságírói robot elől. A Nagyváradai Naplónál viszont szenvedélyesen veti magát ismét a mindennapi munkába, ahol kiélheti mohó érdeklődését az élet minden mozzanata iránt, s újságíró lehet újra, igazán, kedve szerint. Ez a felszabadulás olyan erős hatással van rá, annyira felfokozza munkakedvét, hogy az újságíró jó időre elnyomja benne az író és a költőt.

Politikai világnézete egyre határozottabbá érik ebben a munkában: antiklerikalizmusát, a züllött közélet kolomposai ellen kirobbanó támadásait egyre izzóbb gyűlölet, bátor és gyilkos gúny sarkallja. Szinte személyes ellenségének tekinti a haladás minden nyílt és alattomos kerékkötőjét, a közéleti erkölcs hangos mocsárlakóit, s minden leírt szavából érzik meggyőződése és a javításnak lobogó vágya. A kor hanyatlását, züllését ostorozó, a társadalom fekélyeit panaszó csüggedéséből, keserű reményvesztettségéből is fel-feltör azonban minduntalan forradalmi hite és harci elszántsága. Cikkeiben váltakozó motívumként ismétlődik már A magyar Ugaron, A magyar Messiások és a Fölszállott a páva alakuló, tisztuló dallama. A napi politika kérdései, országos vagy jelentéktelen helyi ügyek közt éles érzékkel mindig megtalálja

Ady azt, amelyben rámutathat az egyetemesebb érvényű jelenségre és tanulságokra, hogy ezzel harcra tündeljen a haladás ügyéért. Feltárja azokat a pontokat, ahol a legsebezhetőbb csapást mérheti ellenfeleire. Legnapibb érdekű kis írásai, apró eseményekhez fűzött elmefuttatásai is így válnak elvi jelentőségűvé, így tárnak föl nagyobb távlatokat. Hatalmasságnak érzi a sajtót, még vidéki lehetőségeiben is, az újságíró magát pedig az igazság fölkennt bajnokának, a „Szentlélek lovagjának”. Ifjonti pályaválasztásának romantikus elhatározottsága most érik igazi, hősi elszántsáá. Ady, a fiatal újságíró életét teszi fel meggyőződésére, s így nő ki belőle Ady, a vatesz, akinek messianizmus, hitvallása először prózában szólal meg a Nagyváradai Napló hasábjain. Az Új Versekkel megszülető igazi Ady Endre első magzatmozgásait figyelhetjük meg itt.

II

Ennyit a kötet anyagának fejlődéstörténeti jelentőségéről. A költő életének és életművének csak egy rövid, a kötet terjedelmével önkényesen kihasított szakaszáról van szó, s már csak ezért sem mélyedhetünk el részletesebb elemzésébe. E hatalmas és igen nagy becsű anyagnak irodalomtörténeti felhasználása és értékesítése csak a maga teljességében, a történelmi háttérbe s a költő életrajzában és vajdú költészetének kereteibe illesztve, az összefüggések megvilágításával lehetséges. (Bóka László könyve sokban már ezeknek a cikkeknek a tanulságaira épült.)

A kötetek anyagának használhatósága, fejlődéstörténeti értéke attól függ, mennyire alkalmasak helyes következtetések levonására, igaz és hű képet adnak-e minden tekintetben Adyról. A kiadás hiteléről, megbízhatóságáról van szó, ami a „teljes és kritikai” jelzőkkel együtt járó jogos követelmény és igény az addigi töredékes válogatások után. Ézért kell hővebben szólnunk a szerkesztők módszeréről, levonva a tanulságokat a következő kötetek összeállítására vonatkozóan, hiszen a helyes módszertől függ a hatalmas vállalkozás sikere, tudományos értéke. Felbecsülhetetlen ugyanis annak a jelentősége, hogy egyik legnagyobb költőnk fejlődésének úgyszólván minden mozzanata nyomon kísérhető, illetve felderíthető kora ifjúságától kezdve, gazdag termékenységű újságírói munkája folytán, amely lehetővé teszi, hogy szinte minden leírt sora fennmaradjon, ha nem is kéziratban, de a lapok hasábjain.

A kiadás első és sarkalatos kérdése az anyag összegyűjtése és kiválogatása. Majdnem teljes egészében le kell természetesen

mondani azokról a kisebb, jelentéktelen és jeltelen cikkekről, amelyek lehet, hogy Adytól származnak, de azonosításuk lehetetlen. Egyébként is, mint a mindennapi újságírói munka termékei, sem tárgyuknál, sem a megszokott fordulatokat használó stílusuknál fogva nem mutatnak semmi jellegzetességet, hiányzik belőlük éppen az egyéni vonás. A gyűjtőmunka és a válogatás tehát csak a jelentősebb cikkekre terjedhet ki.

Ady nagyváradi korszakára, főként a Naplónál való működésére vonatkozóan ez a feladat egyrészt kevesebb problémát okoz, másrészt azonban több nehézséget is rejt magában. Régebbi változatos írói álnevei és jegyei helyett Ady a Naplóban már csak az *A. E.* vagy *a. e.*, ill. *ae.* rövidítést, heti krónikája és humoros cikkei alatt pedig a *Dyb* aláírást használja. Ez megkönnyíti a gyűjtő dolgát. Nem csekély gondot okoz azonban, hogy a Napló cikkeinek nagy része névtelen. Ady termékenységét, szorgalmát, sokoldalú újságírói használhatóságát ismerve — amelyet a kortársi emlékezések mind kiemelnek — közülük sok bizonyára az ő írása. A kötet összeállítói is ezen a nézetben voltak, és nagy számmal (227-et a 96 jelzett kikkel szemben) vettek fel névtelen, de Adynak tulajdonított cikkeket. Nyilván abból indultak ki, hogy Váradon már kiforr Ady prózai stílusa, kialakítja jellegzetes újságírói hangját, s ez kétségtelenül felismerhetővé teszi névtelen írásait is. Ebben van is igazság. Óvatosságra azonban fokozottan szükség van.

Ady váradai cikkei, főként a Nagyváradi Naplóba írottakat valójában jóval nehezebb elkülöníteni, hangjukat élesebb füllel, nagyobb figyelemmel lehet csak felismerni, mint a debreceni korszakból származókat. Az ottani újságírás konzervatív, retorikus, de kezdetlegesebb, nehézkes kórusából élesen kivált Ady fiatalos, eleven, más zengésű hangja. A váradai lapok szelleme és stílusa azonban más: sokkal modernebb, frissebb, egyénibb, közelebb áll a fővárosi sajtóéhoz. A Debrecenből érkező fiatal Ady számára nyilván ez volt az eszmény, a követendő minta, példakép. Debreceni szerkesztője, dr. Bártha Mór volt 48-as honvédtiszt, tehát csaknem aggasztán, a munkatársak is jórészt meglett, tekintélyes személyek. Váradon nem nyomja őt ilyen korkülönbség; szerkesztői, Dési Géza és Fehér Dezső még újszólván fiatal emberek, mindössze nyolc évvel idősebbek nála, munkatársai pedig jórészt vele egyvású fiatalemberek. Tájékozottságuk, ismeretköriük azonban gazdagabb, sőt újságírói gyakorlat. és tapasztalat dolgában is fölényben vannak. Ismerik a kor szellemi áramlatait, a modern irodalom a nevelőjük, írói becsvággyal végzik újságírói munkájukat. Ben-

nük testesül meg Ady számára legérzékeltetőbben és leghatasosabban Várad nyugtalan, pezsgő szelleme, nem csodálhatjuk tehát, ha hozzájuk igyekeznek idomulni, tanul sokoldalúságuktól, tájékozottságuktól, újságírói érzékenységüktől. Az írói becsvágy már rég megvan benne is, most végre azt a hangot véli hallani, amelyet maga is keres, rokonséggel visszhangozza őket, átveszi lüktető, fölényes és könnyed stílusukat, igyekszik egyéni és eredeti lenni. Nem kell erőlködni, hogy sikerüljön. Társai hamar felismerik tehetségét, megkapja őket is az Ady írásaiból áradó tojtott tűz, a kifejezés nyugtalan dinamizmusa, heve. Természetes ilyenformán a kölcsönhatás, amelynek folytán kialakul a váradai sajtóban egy sajátos stílus, hiszen az újságírók — különösen az egy szerkesztőségben dolgozók — napról napra olvassák és megvitatják egymás írásait. Elsősorban Fehér Dezső, a Napló szerkesztője volt Ady mestere, őt igyekezett követni. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a lap névtelen cikkei erős hasonlóságot mutatnak.

Ezt akkor látja az ember, ha az újság évfolyamait a maguk teljességében vizsgálja. Sok esetben aligha mernők felelősséggel és teljes bizonyossággal eldönteni, hogy melyik névtelen cikk Adyé, melyik nem. Vannak természetesen olyan esetek is szép számmal, amikor a cikk tárgyának egy hiteles Ady-cikkhez való kapcsolódásából vagy rá való utalásánál fogva, esetleg más személyes vonatkozás folytán majdnem kétségtelenül meg lehet állapítani a szerzőségeit. Mások a cikk rovata, a lapban való tipográfiai elhelyezése vagy valamely előzménye adhat útbaigazítást. Mindenesetre jobban kellene ismerünk a lap szerkesztési viszonyait, a dolgozó-társak számát, személyét, munkamódszerét és szerkesztőségi beosztását, sőt névjeleiket is, hogy tisztábban láthassunk a gyanús vagy kétes esetekben. Erre vonatkozó megbízható kortársi emlékezés, sajnos, alig akad, pedig Ady váradai korszaka van aránylag legjobban felderítve. Egy bizonyos: a kiadás szerkesztőinek mindig a lap *egészére* kell figyelmüket kiterjeszteniök. Ezért bizonytalan értékű a legelőkimeretesebb lektori ellenőrzés is, ha már csak a kiválogatott kész kéziratit anyagot vizsgálja felül. A környezetükből, természetes összefüggéseikből kiszakított cikkeik sokszor holt anyaggá válnak, jellegük eltorzul, hamis képet mutatnak, nem is szólva a másolás hibáiról, és a belőlük credő téves következtetésekről.

Ahol tárgyi bizonyíték vagy valamely külső fogódzó nem akad, ott a nyelvi-filológiai módszerhez, a stílusvizsgálathoz lehet folyamodni. Ennek alapja is előfeltétele azonban Ady hiteles prózai írásainak, cikkeinek korszakoként elvégzett részletes nyelvi és sti-

lári elemzése (helyesírás, szóhasználat, nyelvtani sajátosságok, stílus). Ezt a hosszas, elmélyedést kívánó munkát eddig, az anyag összegyűjtése nélkül nem lehetett elvégezni, a kötetek szerkesztése közben pedig aligha van rá mód. Így sajnos, hiányzik az összehasonlítás alapja, a hitelesítés pontos mértéke, és csak általános, felületes megfigyelésekre vagy stílusérzékünkre vagyunk utalva. Ez pedig igen ingatag és megbízhatatlan eszköz. Szubjektív érzés helyett objektív, tárgyi bizonyítékokra van szükség. A bizonyíthatóan Ady-íráskor téves mellőzésénél jóval súlyosabb hiba a nem tőle származó cikkeknek életművébe való önkényes beiktatása, mert ezzel meghamisítjuk, esetleg súlyosan eltorzítjuk Ady írói arcát; főként az ilyen idegen írásokból adódó téves következtetésekkel.

A kiadásnak egyik lényeges hiányossága, hogy nem okolja meg módszeresen és egyenként a névtelen cikkek felvételét, holott a „kritikai” kiadásnak ez volna a feladata. A közlés érveinek ismerete nélkül természetesen nem vizsgálhatjuk végig hitelesség szempontjából a kötet minden egyes darabját, de a hasznosítható tanulságok végett megemlítünk néhány tévedést, gyanús vagy kétes esetet.

Akárcsak az első kötet, tévesen Adynak tulajdonított cikkel kezdődik a második is. Aláírása a közlésben *a.*, a jegyzet szerint azonban *ae.* Ez a következtetlenség, ill. pontatlanság gyanút kelt. És jogsosan. A Nagyváradai Naplóban a cikk alatt ez a jegy áll: — *a.* A rövidítés tehát *nem kezdőbetűi*, s így nem jelölheti Adyt, mert a nagyködtőjel nyilvánvalóan egy *a*-ra *végződő* név első betűit pótolja. „A hétről” c. vasárnapi tárcarovat írója akkoriban maga a szerkesztő, Fehér Dezső, aki nevének latin megfelelőjét használja aláírásul: *Alba*. A szóban forgó cikk alatt valamely okból vagy a változatosság szeszélyéből csak az utolsó betűt írta ki, s így születetett az — *a.* betűjegy. A nagyködtőjel felületes elhagyása a kimácolásban, majd a közlésben (amit a lektorok persze a *kézirat* alapján nem vettek észre), így szült egy ál Ady-cikket, sőt alighanem többet is. A szerkesztők ugyanis a téves *a.* betűjegyből azt a következtetést vonták le, hogy Ady már 1901. május 12-től ír a Nagyváradai Naplóba, tehát rá ruházták — meglehetősen szeszélyes válogatással — a következő napok névtelen vezércikkeit, amelyeket pedig nyilván Fehér Dezső írt, mint rendszeren. Még a máj. 21-i vezércikk Adynak tulajdonított szerzősége is erősen kétes. Az, hogy Ady a görög *anér* (= férfi) szót később a Vén diák üdvözléte c. versébe szövi, nem lehet bizonyíték. Miért használta volna aláírásul itt, egyetlen egyszer, mikor betűjegyeiben már

megállapodott? A cikk tárgya (egy szabadságharc-korabeli levél közlése) se nagyon rá vall. — Íme, intő példa arra, hogy a felületesség milyen bonyodalmat okoz, másrészt pedig, hogy mennyire csalóka, téves utakra vihet a hitelességnek érzés szerint való megítélése.

Adynak a Naplóhoz való átlépését teljes bizonyossággal csak máj. 22-től számíthatjuk. Akkor jelenik meg ugyanis a lapban Adynak a szerkesztőhöz intézett levele, amelyben kéri, fogadja lapjának katonájává. A levél nemcsak hitvallás, hanem egyúttal természetesen a lap érdekét szolgáló s a Szabadság ellen irányuló demonstráció. Jegyzetben mindenesetre közölni kellett volna a levélhez fűzött szerkesztői megjegyzést, amely az újságlap túlsó oldalára szorult, és ezért nyilván elkerülte a gyűjtő figyelmét. Így szól: „A levelet örömmel olvastuk s hasonló örömmel tudatjuk olvasóinkkal, hogy Ady Endre már e lap belső dolgozó társa.” Bóka László könyve közli e záradékot (178. l.), de más szöveggel, Fehér Dezső könyvéből (32. l.). — A vitás dátum tisztázásához a Szabadságnak egy eddig figyelembe nem vett kis szerkesztőségi híre közlebb visz. Máj. 18-án közli ugyanis a lap, hogy „Ady Endre hírlapíró társunk a „Szabadság” szerkesztőségének kötelékéből kilépett”.

Itt említjük meg a kötetnek egy furcsa szerkesztésbeli sajátosságát. Nem értjük ugyanis, hogy ha több cikket közölnek ugyanabból a lapszámból, miért forgatják fel ottani sorrendjüket, sőt összefüggésüket. A Napló máj. 22-i számában pl. két aláírt, ill. jelzett és egy vélt Ady-cikk van (a kötetben a 6., 7., 8. sz.). A lapban a Nagyváradai krónika rovatban levő cikk (8. sz.) után következik közvetlenül Ady említett levele (7. sz.), a névtelen színházi kritika (6. sz.) pedig hátul áll a Színház rovatban. A sorrend tehát pontosan megfordul a kötetben. Az ilyen önkényesség a cikkek súlyarányát is meghamisíthatja. A Széll Kálmán-párt c. kis cikkeszke (15. sz.) pl. az ugyanilyen című vezércikk (16. sz.) alatt álló kis glossza. Bár megvilágítja az előzményeket, mégsem elől van a helye, már csak azért sem, mert lényegi tartalma egy képviselő távirata. (Ezt pedig mint idegen szöveget a kiadásban követett gyakorlat szerint más betűfoussal kellett volna közölni.) — A 22. sz. cikk a jún. 4-i szám Hírek rovatában van, a 21. sz. pedig hátrább, a Színház rovatban. Több ilyen eset is akad.

A Nagyváradai Napló vezércikkeit majd mindig egy kis, néhány sornyi glossza, megjegyzés vagy politikai hír követi. E gyakran láthatólag csak kiollózott, helytöltő névtelen cikkeszkek közül többet Ady írásaként közöl a kötet (pl. 15., 23., 28., 32., 35., 41.

sz.), bizonyára csípős hangjuk miatt. Nem mindig érezzük azonban kétségtelennek e válogatás helyességét, mint ahogy általában a névtelen vezércikkek szerzőségének Adyra való ruházásában is, úgy véljük, akad ötlet-szerűség, következtetlenség (a kötet első, tévedésből bekerült darabjai különösen erősítik gyanúnkat). Ha egyeseket bizonyos okból közölnek, miért hagynak ki másokat, amelyek ugyanolyan jogon bekerülhetnének a kötetbe? Ha már május 12-től Ady írásaként veszik számba a Napló vezércikkeit, miért hagyták ki éppen a máj. 18-ít (Tiszák maradnak)? Vagy miért nem vették fel a máj. 29-ít (A reakció veresége), amely a 9. sz.-hoz kapcsolódik, és ugyanarról a diákmozgalmi kérdéstről szól? Hasonlóképp csatlakozik a 24. sz. cikkhez (Pálmay és Márkus) ugyancsak a jún. 5-i szám Színház rovatában megjelent beszámoló Az utolsó Pálmayest-ről. Ezeket az összefüggéseket és párhuzamokat figyelembe kellett volna venni. Ami pedig leginkább elgondolkoztat bennünket: Fehér Dezső, a Naplóban megjelent cikkek szerzőségére kétségtelenül a leg-hitelesebb tanú, a II. kötet 227 névtelen cikkéből mindössze ötöt vett fel *Ha hív az acélhegyű ördög* c. gyűjteményébe. Pedig, minthogy a vezércikkeket rendszerint ő maga írta, könnyen és biztos emlékezettel kiválogathatta volna közülük azokat a névtelen írásokat, amelyek nem az övéi voltak, amelyeket tehát majdnem teljes bizonyossággal Adynak tulajdoníthatott. Bár Fehér csak válogatást ad, az a tény, hogy a csaknem egy-éves időszakból mindössze öt ilyen cikket említ (24., 120., 221., 230., 263. sz.), némi kétséget kelt bennünk a kritikai kiadás második kötetének névtelen cikkeiben mutatkozó bőségével szemben. Főként az Adynak tulajdonított vezércikkek felülvizsgálása volna kívánatos, de az anyag nagy részében ez, sajnos, megoldhatatlan számunkra, mivel a Napló 1901. évfolyamának második fele nincs meg a Széchényi Könyvtárban.

Gyanús az is, hogy igen sok napon torlód-
nak a közölt cikkek: többnyire 2, gyakran 3, de néha 4, sőt 5 is. Jóval kevesebb olyan nap van, amikor Adynak csak egy írása jelent meg a Naplóban a kötet szerint. Tudjuk, hogy az újságírói munka általában névtelen, mégis szembeötlő, hogy az ugyanarról a napról közölt cikkek közül csak ritkán találunk egy-egy jelzettet, a többi mind névtelen. Néhány ríkfőt eset: 1901. jún. 16.: 3 cikk, mind névtelen; 22.: 4 cikk: Dyb, Nt, Nt, Nt; júl. 18. és 19.: 3–3 cikk, mind névtelen; aug. 9.: 4 cikk, mind névtelen; 11.: 5 cikk: Nt, ae., Nt, Nt, Nt; szept. 1.: 4 cikk: Nt, ae., Nt, Nt; 7.: 5 cikk: Nt, A. E., Nt, Nt, Nt; 1902. febr. 28.: 3 cikk, mind névtelen; stb. (Hasonló képet

mutatnak az I. kötetben a Szabadság-beli cikkek.) Ha, Ady lelkes szorgalmát és termékenységét ismerve, természetesen találjuk is, hogy a sablonos szerkesztőségi munkán kívül rendszerint több egyéni cikket is írt naponta a lapba, úgy véljük, hogy e hármasával, négyesével, sőt ötösével torlódo névtelen cikkeket alaposabban meg kellene még vizsgálni a hitelesség szempontjából. Bőségükkel furcsa és megokolatlan ellentétben áll ugyanis a sok hézag a cikkek időrendjében. Ady munkaszénvedélyét és a lap belső munkatársainak kis számát tekintve valószínűtlen ugyanis, hogy egy nap 3–4–5 cikke is megjelenik, utána meg napokig egyet sem ír a lapba — kivéve, ha nyilván szabadságon van, mint pl. 1901. karácsonytól 1902. január elejéig. (Még feltűnőbbek az időbeli hézagok a Szabadságból közölt anyagban, l. k.) Úgy véljük tehát, hogy a valószínű arányok alapján gondosan meg kellett volna rostálni az egy napról feltűnően nagy számban kiválasztott névtelen cikkeket, másrészt pedig jó lett volna alaposan átvizsgálni azokat a lapszámokat, amelyekben az első nyomozás nem bukkant Ady-írásokra. E számok névtelen anyagában is bizonyára akad Adynak tulajdonítható cikk. Megfontolásra érdemesek pl. a következők: 1902. jan. 10.: Fedák Sári (Apró hír); 18.: A diák szerelme; 25.: Magyar mohikánok; 26.: A Vázsonyi-affér (bevezetése); febr. 1.: Nagyvárad krónika. Címer a mosogató rongyon; 2.: A mi haladásunk; Hajsza Vázsonyi ellen (l. 294. sz.: A nép megmozdult); 6.: Aki eltávozott; 8.: Színpad és brettli; 9.: Nagyvárad krónika. (A benne közölt Tisztyvisélok kaszinója c. tréfás verset Földessy fölvetta a Rövid dalokba, tehát a keretül szolgáló cikket is Adyénak lehet valószínűsíteni); 11.: Nagyvárad krónika; 13.: Nagyvárad és az önálló vámterület; 14.: Nagyvárad az önálló vámterület mellett (bevezetése); 18.: Trónörökösök nevelése; Nagyvárad krónika; 19.: Nagyvárad krónika; Somogyi Károly jubileuma; 20.: Nagy vasúti katasztrófa (Nagy tudósítás, másnap vezércikk a szerencétlenségről: 311. sz.) 21.: Nagyvárad iktarkaságok; Nyíltterező színésznök; 28.: A márciusi műsor (bevezetése).

Különösen talányos az említett Nagyvárad krónika c. rovatcm alá foglalt rövid, többnyire névtelen cikkek megítélése és kiválogatása. Gyakran egy-egy tréfás aktuális vers van közibük iktatva, rendszerint *Dyb* aláírással. Ilyenkor Adynak tulajdonítva közli a kötet a vers előtt levő egy vagy két cikket is, mint amelyre Ady szerzősége szintén kiterjed, s elhagyják a verset követő részeket (pl. 269., 282., 298., 299., 302. sz.). Ez logikusnak látszik, de épp oly jogos a kérdés,

hogy mivel az aláírás a vers alatt áll, nemcsak arra vonatkozik-e. — Még kevésbé érthető az, hogy a Nagyvárad-i krónika rovatból *kiszakítva* közül a kiadás egy vagy több apró cikket, minden megokolás nélkül (pl. 274., 310., 313., 315., 318. sz.). Pedig e cikkek jellege, hangja azonos; különben is az újságírói gyakorlat szerint az ilyen rovatnak egy állandó írója szokott lenni, s ritka eset, hogy több szerző írásából állítják össze.

A 16. sz. jegyzet megemlíti, hogy „a cikk egy részét a korabeli szokás szerint Ady valószínűleg valamelyik pesti lapból ollóztta”. Vidéki lapnál ez egészen természetes volt. Főként a kötetben közölt névtelen vezércikkek mondanivalója és hangja érezteti sokszor, hogy ilyen esetről van szó. Érdemes, sőt szükséges lett volna az ilyen gyanús helyek forrását földéríteni; bizonyára sok eredetinek látszó cikk teljes egészében vagy nagy részében valamelyik más lapból van átvéve, ill. átirva. Könnyű volna kideríteni, hogy a Napló szerkesztőségében főként mely lapot vagy lapokat forgattak és használtak fel, s ezek alapján tisztázni lehetne az átvételeket, egyezéseket. Enélkül tévesen és jogtalanul esetleg Ady-nak tulajdonítottunk egy sereg cikket vagy részletet, eszmei és nyelvi, stílusi szempontból hamis következtetésekre adva alapot.

Néhány kétesnek látszó esetről teszünk végül említést. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a Szabadság 1901. máj. 24-i számában, a laptól való távozása után egy héttel, utólag megjelent volna Ady-nak egy „ott maradt” cikke, bárha jó barátsággal vált is meg a laptól, illetve kollégjától. A Naplóban megjelent levele *után* ez még kevésbé hihető. Az Akácvirág c. cikk egyébként sem olyan jellegzetes, hogy ne írhatta volna akár-melyik munkatárs. — Felesleges volt újra közölni A reformáció emlékkönyve c. cikket (218. sz.), amely néhány szónyi eltéréssel benne van az I. kötetben (251. sz.). A Szabadság 1900. nov. 1. számából Ady ugyanis a következő évben elküzdte az ismét időszerűvé vált cikket a Szilágyinak. Mivel az újraközléseket a kiadás, sajnos, nem jelzi, holott kritikai szempontból helyes és szükséges volna, ez a kis frás nyilván elnézésből került vissza a II. kötetbe.

Némely cikk alatt Ady ismert írói jeleitől elűtő betűjegyeket találunk; ezek külön magyarázat nélkül csak kétséget ébresztenek, nemhogy igazolnák a szerkesztést. Pl. a 116. sz. cikk aláírása (*a. a.*). Nem tudjuk, hogyan lehet ez Ady betűjele, hacsak nem sajtóhiba (*a. e.*) helyett. Erre vonatkozólag azonban nincs a jegyzetben semmi célzás. A 166. sz. cikk betűjegye (*e*), a 255. számúé (*-e.*), a jegyzetben (*-e.*). Jelentésük szintén homályban marad. (Talán az *a. e.* máso-

dik vagy az *Endre* utolsó betűjéről van szó?). — Szeretnénk tudni azt is, miért alkot külön csoportot az 1901. szept. — dec. időszak anyaga, noha ezt sem külső, sem belső tagolási szempont nem okolja meg.

III

Klasszikus írónk kritikai kiadásai nemcsak az irodalmi, esztétikai elemzés és az irodalomtörténeti kutatás nélkülözhetetlen alapját alkotják, hanem igen értékes anyagot adnak a nyelvészeti vizsgálat: a nyelvtan, nyelvtörténet, lexikográfia, helyesírástörténet és a stilisztikai kutatás számára. E kiadások szerkesztőinek arra is gondolniuk kell tehát, hogy a szövegek közlésmódjai a teljesség és szó szerinti hűség fölül a filológiai pontosság igényének is megfeleljen. E tekintetben Ady prózai műveinek kiritikai kiadása, sajnos, felemás módszert követ. A szövegszerűséget általában dicséretes gondallal igyekeznek a szerkesztők biztosítani; ezt a cikkek eredeti szövegével való próbaszerű egybevetés is igazolja.

A szövegközlés az első kötetben közölt elvek alapján történik. Ady cikkeinek hírlapi szövegében vidéki sajtóra és nyomdákra jellemző módon igen sok a sajtóhiba, a helyesírási következetlenség (egy cikken belül is), sőt gyakori az értelmi zavar. Az ilyen szövegromlást szögletes zárójellel kiegészítéssel és csillagos helyesbítéssel állítják helyre (jegyzetben feltüntetve az eredeti hibás alakot is), a megértést nem zavaró szokatlan szóalakot vagy írásmódot pedig zárójellel felkiáltójellel (!) jelzik. Ezek az elvek helyesek, mert megőrzik az eredeti újságszöveg értelm szerinti hűségét. Néhány zavaró hiba azonban elkerülte a szerkesztők figyelmét, és javítatlan maradt. Pl.: 90. l.: ... ezek árából *megvásárolható* lett volna az előbbi tervek egyike, ... *megvalósítható* helyett; az előtte levő egyik mondat világosan utal erre: „... pár olyan tervet soroljunk elő, melyek *megvalósítását* ... többre becsülnénk ...”. A 152. sz. cikk utolsó bekezdését a zárójellel közbeszúrt mondat megtöri, hiányossá teszi (190. l.). 200. l.: ... kezd terjedni mindenfelé az a homály, az az *elbomlás* ... , ... *elborulás* helyett. 372. l.: — Hallja, ez már *stocking!* — nyilvánvalóan *shocking* helyett; a *stocking* (= hosszú harisnya) szónak ebben a megbotránkozó méltatlankodást kifejező mondatban semmi helye. — Egy-két esetben csillag jelzi ugyan a szövegromlás javítását, de a jegyzetből kifelejtődött az eredeti változat közlése (pl. 188., 199. sz.). A 233. sz. cikkben levő helyesbítésbe pedig sajtóhiba csúszott be: *hangoskodnia* van *hangoskodna* helyett.

A szokatlan alakra vagy szóhasználatra figyelmeztető zárójeles felkiáltójelet sűrűbben lehetne alkalmazni, nehogy az olvasó esetleg hibára gondoljon (pl. a *-nőnk*, *-nőnk* ragos feltételes alakok; 254. l.: *vadócat* (= gazt, gyomot); 272. l.: *egyes* (= békés, egyetértő) összetartással; 356. l.: *felekezéskedés*; stb. Az ilyen szavakat természetesen jegyzetben meg is lehetne magyarázni.

Kritikai kiadásban arra kell törekedni, hogy az eredetileg újságban megjelent szövegeknek eredeti közlésformáját, tagolását lehetőleg megőrizzük, és feltüntessük helyüket a lap egészében. Jelölni kellene tehát minden esetben a cikk rovatát (pl. *Tárca*, *Hírek*, *Színház*) vagy jellegét, pl. hogy vezércikk-e, mert ezzel jobban éreztetjük jelentőségét is. A 36. sz. kis cikk pl. a Szerkesztői üzenet rovatban jelent meg. Betűarányukban és tagolásukban is pontosan kellene közölni a címeket és alcímeket. Az önkényes címadást nem helyeselhjük. Pl. Ady-nak Fehér Dezsőhöz intézett levelét ezzel a címmel közli a kötet: Levél a Nagyvárad Napló szerkesztőjéhez. A lapban csak ez áll címként: A szerkesztőségéből. Alatta egy sornyi bevezető: „Lapunk szerkesztője kapta a következő levelet”. A közlésből ez elmaradt, akárcsak az Ady belépését bejelentő, már ismertetett záradék. Az ilyen, nem Adytól származó szövegrészeket ugyanúgy más betűtípussal kellene közölni, mint a cikkekre iktatott idézeteket. Ebben is akad következetlenség (pl. a 37. sz. cikk középső bekezdése, a 295. számúnak pedig a harmadik sorban kezdődő, más lapból idézett része nincs elkülönítve; nem értjük viszont, miért szedték kisebb betűvel a 271. sz. cikk utolsó bekezdését, holott nem idézet). Meghagynánk a teljesség kedvéért a némely cikk élén álló kelteztést is, bár ez többnyire a megjelenés keltének ismétlése volna. — A Szabadsággal ellentétben a Napló nem ritkítással, hanem dőlt szedéssel emel ki neveket, egyes szavakat vagy részleteket, a második kötetben helyes tehát az ugyanolyan megoldás. Következetességre volna azonban szükség ebben is; a kiadásban követett eljárás egészen alkalom- és ötletszerűnek látszik. — Az alaki hűség kedvéért jó lett volna megtartani a lapban használt „macskaköröm” idézőjel-típust a kötetben levő sarkos (»...«) helyett. Arra kellene törekedni, hogy a nyomtatás lehetőségei közt a kiadás minél hívebben idézze a cikkeket eredeti közlésformáját. Az eszményi megoldás az volna, ha a cikkeket eredeti alakjuk és környezetük megőrzésével, fényképmásolatban lehetne kiadni, bár tudjuk, ennek is megvannak a maga szerkesztés-technikai nehézségei.

Számításba kellene azonban venni azt is, hogy az időben és helyesírásban ma még hozzánk közel álló Ady-szövegek egy-két század múlva már nyelvi emlékeké is válnak, s hogy a többnyire csak egyetlen példányban őrzött és máris erősen megrongálódott napilapok esetleges pusztulásával ez a kiadás pótolja majd az eredeti szövegeket. Jogosnak érezzük tehát Pais Dezsőnek a kritikai szövegkiadások filológiai hűségére vonatkozó figyelmeztetését. (A II. Orsz. Nyelvészkongr. MNY/TK. 83. sz. 154.)

A cikkek alatt levő írói jegyeknek aprólékosan pontos közlése — mint a legelső cikkel kapcsolatban is láttuk — igen fontos. Az sem lényegtelen pl., hogy a betűjegy mellett kötőjel (-) vagy nagyköötőjel (—) áll-e. A 301. sz. cikk (A hétről) betűjegye a kötetben (*b*), az újságban (*b*), vagyis úgy látszik, a *b* mellett volt még valami, de a szedésből kiesett. Erre vall az is, hogy a 307. és a 314. sz. cikk alatt (mindkettő szintén A hétről címet viseli) (*-b*), ill. (*-b.*) jegy áll az eredetiben, a kötetben pedig (*-b*), ill. az érthetetlenül kifogott (*-b-*). A (*-b*) betűjegy bizonyára a *Dyb* rövidítése a kötetben levő önkényes változatok azonban éppen nem mutatnak erre az azonosságra. Ezek alapján bizonyára pontatlan a 264. sz., szintén A hétről c. cikk (*-b*) betűjegye is. Bár a lapban nem következetes a pontok kitétele, az ilyen rövidítésekben a kiadás mindenképpen az eredetit kell, hogy kövesse, pontnyi pontossággal (l. pl. 320. sz.: (*ae.*) az eredeti (*ae*) helyett).

A szövegek helyesírására vonatkozólag a kiadás továbbra is az első kötetben megállapított elveket alkalmazza, azaz megmaradt általában az újságcikkek eredeti helyesírását, kivéve a *cz*, a kettőzött kétjegyű mássalhangzók (*könnyű*), a különírt vonatkozó névmások (*a ki*) régies írásmódjának és az *i* — *í*, *u* — *ú*, *ü* — *ű* újságbeli, többnyire szabálytalan jelölésének pontos követését. Ezeket a mai helyesírási szabályzat szerint írták át, nyilván a könnyebb, zavaralanabb olvashatóság kedvéért. Kritikai, tehát elsősorban tudományos rendeltetésű kiadásban nem helyeselhjük a szövegek eredeti helyesírásának korszerűsítését, megváltoztatását, bármennyire elvszerű is az átírás. Filológiai szempontból szinte használhatatlan az ilyen szövegközlés. Itt pedig különösen figyelembe kell venni, hogy éppen 1901—3. közt zajlik a helyesírási reform, tehát akkor még sok egyéni szokás színezte a csak nagyjában kialakult helyesírást, amely, mint az eredeti újságszövegek alapján a szerkesztőség és a nyomda gyakorlata mutatja, erős ingadozásban és átalakulásban volt. A forrongásnak éppen

jellegzetes vonásait tünteti el az egységsítő szándékú átirás, elmosza az Ady-cikkek egyéni helyesírási sajátosságait, s ezzel a kétes vagy névtelen cikkek azonosításának egyik fontos eszközét veti el.

Az ilyen eljárás mindenképpen csak felemás megoldást adhat, amelyet még zavarosabbá tesz az éppen e módszerrel elkerülhetetlenül együttjáró sok következtetlenség. Nem lehet hasznos, nem adhat egységes képet az, ha némely ponton korszerűsítjük a szöveget, egyébként azonban meghagyjuk az eredeti írásmódot. E kétfelé néző szemlélet a következtetlenségen túl önkényes módosításokhoz vezet. Az ékezés, kettőzés, egybe- és különírás tekintetében, az idegen szók írásmódjában találunk különösen ötlet-szerű változtatásokat, illetve sok esetben nem hajtották végre az „elvszerű” egységsítést. Nem tölthetjük meg itt a helyet példák sorával, szemléltetésül utalunk azonban a 306. sz. cikkre, amelynek a 384. l. után levő hasonmásáról mindenki ellenőrizheti, hogy a közölt szövegnek megfelelő részleteiben 17 pontatlanságot, következtetlenséget, elvszerűtlen változtatást számoltunk meg, köztük 3 szó kihagyását (a 395. l. utolsó bekezdésének első sorában: . . . páva, *nincs egyéb közkérdés*, *nincs egyéb közérdek* . . .), a *beleilleszkedik* igekötőjének *be-re* kurtítását (396. l. 11. sor), az *a* névelő téves beiktatását (uo. 15. sor).

Az ilyen esetek nagyon is megerősítik a figyelmes olvasó kételkedését a szövegközlés hűségével szemben. Ha a nyilvánvaló sajtóhibákat nem rójuk is fel (számuk a kötet terjedelméhez képest nem feltűnő, bár az elmondottak alapján nehéz eldönteni, mit tekinthetünk a kiadásban sajtóhibának, mit filológiai pontatlanságnak), néhány egybevetés alapján megemlítünk egy-két esetet, amelyben nem felismerhető sajtóhibáról van szó (mert a mondat értelmes marad így is), hanem az eredeti szövegnek nyilván szándéktalan, de lappangó meghamisításáról, amely éppen ezért veszedelmes. A már többször idézett levél „Én tehát megúntam . . .” kezdetű szakaszának utolsó sorában (17. l.) az újság szövegében nem *még*, hanem *meg* szócska van (Fehérnél is *még* olvasható ugyan, de az ő szövegközlésének hitele igen bizonytalan); ez más, ellentétes értelmet ad a mondatnak, az időhatározó *még*-gel szemben. A 13. sz. cikkbe iktatott versikék szövegében két súlyosabb, már-már értelemzavaró hiba is akad: „Hisz a te lelked /lhletet, lelket *is* kapott” — *itt* helyett. — „De amikor téged látlak! Katona-sor, nagyon *állak*” — *ádlak* helyett. Ezek a torzítások annál furcsábbak, mert a versek szövege már ki van adva a Rövid dalok-ban (104. l.).

Kritikai kiadásban a szövegeknek nélkülözhetetlen kísérői a jegyzetek. Sokoldalú alaposságuk és megbízhatóságuk igen értékes segítség az olvasónak vagy a kutatónak, mert a tartalmi, fogalmi magyarázaton kívül megvilágítják a kort, az alkotás keletkezésének körülményeit és az író életművében elfoglalt helyét. E többoldalú szerepet tekintve, a második kötet jegyzetapparátusa fejlődést mutat az elsőhöz képest. Ennek külső jele a jegyzetanyag megnövekedése az első kötetéhez képest, több mint egy negyedével, sőt ha a kötet arányait tekintjük, egy harmadával. Több vonatkozásban mégis hiányosnak érezzük. A jegyzetek rövid előszava helyett ugyanis terjedelmesebb bevezetőt vártunk volna, amely felvázolná Ady váradi élet-szakaszának keretét, fontosabb adatait, s részletesebben ismertetné a kor történelmi képét, különösen pedig politikai viszonyait, esetleg kronológiát adna az eseményekről. A századforduló a mai nemzedék számára szinte már régmúlttá távolodott az idő rohanásában, anélkül azonban, hogy tudatunkban igazán történelmileg távlatosodott volna. Történetírásunk valójában csak most tárja föl a kiegyezés és az első világháború közti korszakot, amelyről így jóval kisebb tájékozottságunk van, mint Mohács koráról vagy akár a szabadságharcról. Nagyon kíváncsús lett volna tehát főlvázolni a kor általános politikai helyzetképét, ismertetni parlamenti irányzatait és zűrzavaros párt-harcait, jellemezni főszereplőiket. A napisajtó s így Ady cikkeinek nagy része ugyanis ezekkel foglalkozik.

Másik erős hiányérzetünk a névtelen és Adynak nem közismert betűjegyveivel jelzett cikkek hitelességének megállapításával, kiválogatásával kapcsolatos. Sok kételkedésnek, utánanyomozásnak, esetleg téves ellenvetésnek venné elejét, ha néhány általános megjegyzés helyett minden egyes névtelen vagy kétes jegyű cikk felvételének megokolását, hitelességének bizonyítékait vagy legalább érveit közölnék a jegyzetek. A leghelyesebb, tárgyilagos eljárás az volna, ha az Adyra valló, de kétes, csak valószínűsíthető cikkeket külön függeléknek iktatnák a gyűjteménybe. A további kutatás bizonyára soknak a hitelességét tisztázná.

A kor viszonyaira és szereplőire vonatkozó általános tájékoztató hiányát pótolják némiképp az egyes jegyzetek adatai. Összeállítóknak néha valóságos nyomozómunkát kellett végezniök a ma már érthetetlen, feledésbe merült egykorú vonatkozások föl-tárására, hogy megvilágítsák némelyik cikk háttérét vagy egy-egy utalását, célzását. Az 1901. év második felének anyagára vonat-

kozó jegyzetek, a Napló fél évfolyamának hiánya miatt valamivel hézagosabbak. Kiegészítés természetesen a legtöbb jegyzethez fűzhető, néhol szükséges is, másutt azonban a cikk jelentéktelensége nagyon is napi vagy helyi vonatkozása nem éri meg a fáradságot. Általában hasznos volna azonban a már eddig is alkalmazott, de néhol hiányos utalások kölcsönös bővítése az anyagban belül. Azonos tárgyú vagy rokon jellegű, egymásba kapcsolódó cikkekre és más, velük összefüggő írásokra, versekre való hivatkozásokat segítené abban, hogy teljes összefüggésben, szerves egységében kibontakozzon előttünk az Ady-életmű. Szükséges és hasznos volna a szöveg ritka, ismeretlen, homályos szavainak, kifejezéseinek magyarázata, megvilágítása, általában a nyelvi jegyzetezés is.

A reformáció ünnepeiről szóló cikkek újra való közlése is fölveti annak szükségét, hogy a kiadás jelezze a cikkeknek esetleges további megjelenését és változatait is. Ez a munka igen hasznosan alapozná meg az Ady-filológia egyik sürgető feladatát, a költő művei teljes és pontos kronológiájának elkészítését. A kritikai kiadásban műfajok szerint széttagolt, s ilyen formán az időrendi egységből kiszakított művek kronológiai összeállítás nélkül nem kapcsolhatók össze az író életének rendjéből kinőtt, egymásba fonódó, s egymást magyarázó szerves egészé.

Jó volna kiegészíteni a jegyzetek anyagát az Ady-irodalomnak idevágó részleteire való utalással is. Szeretnők ismerni — legalább fontosabb részleteiben — némely írás előzményét alkotó cikk, hírlapi vita anyagát. Az ilyen jellegű kiegészítés egyoldalúság helyett szerves összefüggésükbe állítaná s ezzel jobban megvilágítaná az Ady-cikkeket.

A jegyzetekre vonatkozó részletes megjegyzések helyett is meg kell elégednünk egy-két tévedés, elírás, pontatlanság helyesbítésével és a kiegészítés lehetőségeire való néhány utalással.

Való — mint a jegyzetek előszavában olvassuk —, hogy Ady 1901. máj. 8-án írta utolsó *jelzett* cikkét a Szabadságba. Egy kis szerkesztés híre 18-án közli kilépését. Hogy közben írt-e még valamit régi lapjában, vagy hogy 22-e előtt (Napló-beli levelének megjelenése) dolgozott-e már az új szerkesztőségben, a két lapnak erre az időre eső névtelen cikkeiből nem tudjuk bizonyossággal megállapítani. Cikkeinek (csak egyről van szó a kötetben) ez időpont után a Szabadságban való közlését nem tartjuk semmiképp sem valószínűnek (425. l.). — Bizonyára másként kell értenünk Lengyel Géza félremagyarázhatón fogalmazott közlését is, hogy a „Naplónak nem voltak fizetett *belső* munkatársai” (426. l.).

A Magyar Nemzet idézett cikkével kapcsolatban nyilvánvaló elírás az, hogy a cikk szerzője, Nagymihály Sándor, a Nagyváradi Napló egykori munkatársa. Ő csak közli Haraszthy Lajos (helyesen így, nem *Haraszti*) emlékeztetését, aki valóban Adyval együtt dolgozott Váradon. Egyébként az idézetek is erősen pontatlanok, sőt hibásak (426. l.).

1. sz.: Már elmondtuk, hogy a cikk eredeti betűjegye nem *ae.*, mint a jegyzetben, sem *a.*, mint ellentmondásként a közölt cikk alatt áll, hanem — *a.* (= Alba: Fehér D.). Ez a cikk tehát törlendő, s nyilván az utána következő névtelenek is.

5. sz.: Akár Ady írása, akár nem, mindenképpen jelöltni kellett volna, ki az, akire a cikk első mondatai utalnak (bizonyára Széll Kálmán).

8. sz.: Egy mondatban utalni lehetett volna a cikk alapját adó esetre.

11. sz.: A Napló-beli cikkek megindulásának időpontja, mint láttuk, téves.

16. sz.: A cikk „ollózott” részét kívánatos lett volna pontosan kideríteni.

17. sz.: A „Száz jelölt egy sorban” mondatból szövfődő szellemes célzást (libák és kapitólium) ma már tanácsos megmagyarázni.

20. sz.: Amiért (a cikkben: *Amért*) az *áldorok*... — helyesen: *Áldorok*.

22. sz.: Az olvasó számára világosabb volna a „Chimay hercegné és Rigó Jancsi esete” fogalmazás.

29. sz.: A negyedik részből idézett mondat érdekes párhuzamot mutat a Fölszállott a páva c. költeménnyel is. — A csillaggal jelölt, tehát helyesbített *Bukovay* név (45. l.) a jegyzet szerint az eredetiben *Tukoray*. A módosítás helyessége kétséges: a cikk a színészetéről és színészekről szól; furcsa tehát *Bukovay Absentius*, az ősjogász híres, élclapbeli alakjának szerepeltetése köztük.

37. sz.: Kifejejtődött a lap megjelenése: NN. Szombathy *István* elírás az előző mondatban levő Sz. *Ignác* helyett? Az Élő Nemesség szerkesztője Sz. Ignác volt. Fia, István váradai realisk. tanár. Talán ezért került neve elírásként a cikkbe.

58. sz.: Kálmány Károly helyesen: *Kálmán K.* (A cikkben jól van írva a név.). Vö. 60. sz.

63. sz.: Ki volt Csorvássy István? Barabás Béla neve itt bukkan fel először, mégis csak a 176. sz. jegyzet tájékoztat róla.

64. sz.: Vö. 49., 51. sz.

71. sz.: Vö. 84., 109. sz.

75. sz.: Kimaradt a Nt. jelzés. Kaas Ivorról és Bartha Miklós szerepéről röviden szólni kellene.

79. és 162. sz.: Friedländer Samuról csak a 256. sz. jegyzet tesz említést. Vö. 141. sz.

92. és 93. sz.: Ismertetni kellene Bartha és Eötvös nyílt levélváltásának lényegét.

103. sz.: A cikk kelte a szövegközlésben nem júl. 26., hanem 27. Melyik a helyes?

109. sz.: Vö. 71, 84. sz.

112. sz.: A Hentzi-szoborra, ill. emlékoszlopra vonatkozólag vö. I. k. 129. §z.

138. sz.: A cikk kelte a szövegközlésben nem aug. 11., hanem 17. Mi a való?

151. sz.: Harden cikke hol jelent meg?

152. sz.: A Tokaji-nővérek tarantellája bizonyára valamelyik nyári orfeumelőadás szencziója volt. — Kaposvári komédiások: a váradi színtársulat nyári állomása Kaposvár volt. Vö. Júniusi ősz. Rövid dalok 135.

168. sz.: „A kis, nagy álmu *erdészecske*” nem Ady tévedése. A jegyzet hibás, hogy annak véli, mivel „Rákosi Jenő ifjúkorában *gazdász* volt”. Ady nem Rákosinak Endre és Johanna című, akkor felújított darabjáról szól a cikkben, hanem Zivuska Jenő „kir. erdészgyakornok”-nak A becsületbíró c. négyfelvonásos szomorújátékáról, amely 1899-ben megnyerte az Akadémia Teleki-jutalmát, s 1901. szept. 6-án került színre a Nemzetiben. Ady a pesti lapok nyomán ír a darabról. Cselekménye a XVI. századi Velencében játszik, tárgya egy ifjú nemes harca a gázság leleplezéséért, árulás, ármány, szerelem és féltékenység összecütöközésin át, amelyek végül tragikus bukásba sodorják. A darab jellege, hangulata erősen shakespeare-i. Meséje azonban mesterkelt, valószerűtlen, színpadszerűség tekintetében is sok a fogyatkozása. A színmű mély erkölcsi-filozófiai eszméisége, helyenként fellengős nyelvének költői szépsége és tömörsége azonban feltétlenül tehetségre vall. Az ifjú szerző (egy évvel idősebb Adynál) ígéretes feltűnése kétségtelenül nagy meglepetés volt. (Vö. I. k. 98. sz.; Akad. Értesítő 1899. 149. 155–162, 184–185, 188. I.; a budapesti lapok 1901. szept. 7-i számainak bírálata a bemutatóról.

Ady cikkének kifejezéseiből világosan Zivuska darabjára, nem pedig az Endre és Johannára lehet ráismerni. Rákosi Jenőt azért említi Ady, mivel ő volt az akadémiai bírálóbizottság előadója, aki mintegy „fölfedezte” Zivuskát. Furcsa is volna, ha a nagytelentélyű idős író és szerkesztőt, az Akadémia levelező tagját (59 éves akkor) „kis erdész”-nek nevezné.

Az 1901. szept. 11-én tragikus hirtelenséggel meghalt Pulszky Ágost élete sorában Ady egy keserű emberi tragédiát lát, ezért kapcsolja párhuzamba Zivuska szomorújátékával. (Cikkének hangján különösen a Budapesti Napló szept. 12-i nekrológiának hatása érezhető.). Pulszkyknak, ennek a rendkívül tehetséges és becsületes, a kor viszonyai ellen sokat hadakozó s ezért népszerűtlen

„parlamentari Vajda Jánosnak” rövid jellemzéséből a mai olvasó világosabban értené a reá vonatkozó mondatokat.

182. sz.: A cikk valószínűleg a 176. számúra utal.

189. sz.: Melyik bécsi lap cikkéről van szó?

196. sz.: Vö. 209. sz.

218. sz.: L. I. k. 251. sz. Arbuezről az ottani jegyzet.

219. sz.: Bíró Lajos és Ady Endre kapcsolata kissé bővebb ismertetést érdemelne.

223. sz.: A cikkben idézett vers Adyé: Nászutazók. (Debreczen, 1899. szept. 1.) A Rövid dalok c. kötet szövegében a *gáncs* szó helyett *göny* áll.

224. sz.: Furcsa, hogy a cikkben nincs szó a Cyrano fordítójáról, Ábrányi Emilről, aki Ady első kötetének előszavát írta.

230. sz.: A *timonok* a cikkben: Timonok. — A sikkasztó ifjú klerikális vezér: Kecs-keméthy Győző; vö. 228. sz. — A San-Toy c. operettet többször emlegeti Ady; tárgyára utalni lehetne.

236. sz.: Győri István: vö. 228. sz. jegyzet.

240. sz.: Bricieux-ről már a 195. sz. cikkben is szó van, de a jegyzet ott sem mond róla semmit.

256. sz.: Gárdonyinak Karácsonyi álom c. zenés betlehemi játékaról van szó (1901).

260. sz.: A magyar kétfejű sas c. cikk (nem *hétfejű*) lényegét itt kellene ismertetni, nem a következő jegyzetben. — *Carolák*: Carola Cecília hírhedt orfeumi „művész”-re utal.

263. és 264. sz.: Vö. Ady verse: A szép kapitány. NN 1901. dec. 21. Rövid dalok 121.

268. sz.: Vö. I. k. 286. sz. — *Irgalom kenyere*: a váradi ingyekenyer-akcióra utal.

273. sz.: Sáfár Zélig: I. 286. sz. jegyzet.

275. sz.: vö. 176., 187. sz.

279. sz.: vö. 20., 308. sz.

284. sz.: *Alsiráth hídja*: a mohamedán hit szerint az a „borotvahíd”, amelyen csak az igazak juthatnak át haláluk után a mennyországba.

285. sz.: Pekár Gyulát röviden jellemezni kellene. — Kupa Árpádról is szólni lehetne. Zivuskára von. I. 168. sz. és I. k. 98. sz. — A *bluette* inkább könnyed, vidám, szellemes, rendszerint zenés színpadi jelenet vagy tréfa, ill. — mivel a cikkben hangversenyről van szó. —, szórakoztató, vidám kis zene-szám. Ezt a cikkben említett lapból könnyű volna megállapítani.

290. sz.: A Vesztaszűzek c. operettről szólni kellene. Vö. 292. sz. Lex Heinze: vö. I. k. 175. sz. Verse is: Rövid dalok 59.

291. sz.: Vö. 281., 283., 288. sz.

292. sz.: Avarfi? — Leszkayról meg kellene mondani, hogy nem azonos az előbbi cikkben és jegyzetben is szereplő Leszkay

Gyula képviselővel, hanem itt Leszkay András akkori aradi színgazgatóról van szó.
295. sz. : Vö. 119., 296.

302. sz. : Vö. 176., 275. sz.

303. sz. : Tapolczay Dezső a Vígszínház neves tagja — Kropacsek, Werndl, Mannlicher: a róluk elnevezett rendszerű előgyűverek tervezői.

306. sz. : A Magyar Szó és a Pesti Hírlap cikkeit érdemes volna röviden ismertetni.

308. sz. : Pálffy Béla : vö. 260., 261. sz.

311. sz. : A vasúti szerencsétlenség részletei : NN. febr. 20.

320. sz. : Vö. 49., 51., 64., 323. sz. stb.

322. sz. : A másutt is többször szereplő dr. Adorján Emil Leander néven népszerű váradai humorista író volt.

Végül néhány javaslatot szeretnék tenni a jegyzetek szerkesztésére.

Bár az újabb kiadási gyakorlatban szokatlan, a jegyzeteket helyesebb lenne közvetlenül az egyes cikkek után közölni, hiszen így rögtön, minden keresgélés nélkül megtalálhatnók a keresett adatokat. A kötetet úgysem forgatja senki folytatólagos, összefüggő olvasmányként, mint egy regényt, tehát a jegyzetek közbeékelése csak kényelmes lehet, nem zavaró. El lehetne ezzel kerülni az olyan, csak a sorszámozás teljessége kedvéért született jegyzeteket, amelyek egyebet nem tartalmaznak, csak megismétlik a cikk megjelenésének adatait.

Ezek közt hasznos lenne feltüntetni a keltezés mellett a megjelenés napjának nevét és a lap számát is (némely bibliográfia ezt közli), valamint a cikk rovatát, esetleg helyének oldalszámát. Ez utóbbi adatok jelölnek a cikk jellegét, jelentőségét. — A cikkek sorában mutatkozó hézagok esetleges

magyarozatául (ünnepek) s általában tájékoztatásul közölni lehetne a fellelt időszak naptárát.

A cikkekben szereplő személyekre vonatkozó adatoknak a jegyzetekben való keresése során az olvasó egyszerű hiányokat tapasztal gyakran (s ilyenkor a névmutatóból kell az illetőnek utánanyomoznia), másrészt pedig azt látja, hogy természetesen sok az ismétlődés, s emiatt a folytonos utalások nehezítik meg a keresését. Sokkal egyszerűbb és hasznosabb megoldás volna a mostani Névmutató kibővítése a kötetben említett személyekre vonatkozó kis adattárra, ahol csak egyszer kell a szükségeseket elmondani róluk, de fel lehetne tüntetni a nevek előfordulásának lapszámait is. Ilyen összesítő névjegyzéket lehetne adni végül az utolsó kötetben.

*

Megjegyzéseink talán fölöslegesen aprólékosnak, jelentéktelenségeket bogarászónak látszanak. A kritikai kiadás lehető hibátlan-sága, használhatósága és értéke azonban a részletek helyességétől, sokszor apróságoktól is függ. Az a szándék vezetett bennünket, hogy szempontokat adjunk a következő kötetek tökéletesítésére. Amilyen örvedetes és jelentős tény az, hogy megindult Ady teljes életművének föltárása és összegyűjtése, amely hatalmas lendületet, ösztönzést és lehetőséget fog adni az Ady-kutatásnak, s teljes alakjában mutatja majd meg a költőt, annyira kívánatos és szükséges az is, hogy ez a nagyszabású vállalkozás méltán és Adyhoz méltóan viselhesse a kritikai kiadás nevet.

Kovalovszky Miklós

SZABÓ PÁL ÖNÉLETRAJZI REGNYÉRŐL*

Szabó Pált legismertebb mai íróink között tartjuk immár számon. Népes olvasótáborának nagy érdeklődése előzi meg újabb és újabb műveit, így írói pályája delén elkezdett önéletrajzi regényét is. Nemcsak kifogyhatatlan elbeszélő-készségéért, egészséges és rejtőzködő humoráért szeretik az olvasók. Stilis-formai erőnyeit, megjelenítő módszerét, hangulatteremtő költői képeit sem elegendő méltatnunk. Kevés írónk akad, aki annyira benne él a mában, s olyan szenvedéllyel keresi az igazságra, szépségre törő emberi szív legrejtettebb zugait, mint ő. Az *Isten malmai* a felszabadult magyar falunak első, átfogó epikus ábrázolása volt, s ennek kitérő foly-

tatása, a *Tavaszi szél*, *Nyári zápor* s *Új föld* a szocializmus útjára lelt parasztság hangját tolmácsolta.

A jelen izgató problémáihoz nyúlni : Szabó Pál művészetében kezdettől meglévő erény. Nehéz küzdelmekkel teli, jó ideig a kritika által sem segített írói útja ezért is nagyon tanulságos. Jókai és Gárdonyi idillikus parasztábrázolása és a zsákutcába jutott népszínművek ártalmatlan, naiv parasztfigurái, romantikus betyárjai után, Móricz Zsigmonddal s a közvetlenül paraszti sorból feltörő népi írókkal — így Szabó Pállal — merőben új parasztábrázolás kezdődött a prózában. Újszerűségét csak kiemeli irodalmunk szabadságharc utáni, lassú fejlődésének ténye. Ami Petőfi Sándor költészetében megvalósult — a nép uralomra jutása —,

* Nyugtalan élet I—II., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954—55.

az a regényben csak Móricz Zsigmond kurucos-népies patriotizmusával kezdődött el. Ismeretes, hogy nálunk a haladás gondolata a költészet szárnyán repült legmesszebbre a felszabadulás előtt. Mikszáth népiessége különbözött a patriarchális-feudális népiességtől, de nála az „Istentől megáldott paraszt zsenik” epizódokba, perifériára szorultak, s a nép történelmi igazsága, elhivatottsága csak az író anekdotikus meséiben és kiszólásaiban tártul fel.

A nagy gazdasági válság évében, a bethleni konszolidáció összeomlása idején Szabó Pál regénye, az *Ember*ek hozott elsőnek hírt a népből, természetesen hangon a paraszti életforma térségéről, a földért küzdő parasztsók elnyomódottságáról. A hivatalos irodalom szemében vakmerőnek, de mások szemében is elképesztőnek tűnt e szókimondás, az ezeréves juss követelése a történelem jogán. Móricz Zsigmond pedig kitörő örömmel fogadta realizmusát, a nincstelen zsellérek és szegényparasztsók belülről fakadó rajzát, s a Nyugatban így írt róla: „*Szabó Pál, aki írta, hat elemi végzet; kigazda. Van neki egy hold földje. Egyetlenegy a magyar birodalomból. Van neki egy talpalatnyi földje! És azon a földön úgy meg tudta vetni a lábát, hogy az övé az egész falu. Övé minden embere, férjfiak és nők és gyermekek, és az övé minden hangulata... Hogy hozzon valamit az élő igazságból, amely ott szunnyad a nép lelkében és életében.*” S a művek egész sora — közte a jelentősebb *Papok, vasárnapok, Őszi vetés, Lakodalom—Keresztelő—Bölcső* c. trilógia és a *Harangoznak* — közvetítette leghitelesebben a harmincas évek falujának levegőjét, gazdag belső világát, lelkületét.

Élet és mű szoros egységet jelentett mindig Szabó Pál epikájában: miként legtöbb regényhőse, a biharugrai „alsósorról” indult el, a paraszti nyomorúság mélyéről tehetsége, önérzete révén emelkedett íróvá, szervezte az agrárszocialista mozgalmat — s ide világitott be írásaival. „Kezdő író voltam, de fiatal író nem” — mondotta egyszer, s valóban, harminchét éves korában, nagy élettapasztalat birtokában írhatta meg első művét. Élete, harca egy volt az alsósoriakéval, s ez is biztosítéka volt annak, hogy ne essen az úri csábítgatás és demagógia örvényébe. Szabó Pált csendőrök üldözték, könyveit is elárverezték adóhátralék címén, mégis Juhos Marika és Góz Jóska tiszta szerelmében vallott acélos hitéről, emberségéről, életszeretéről.

Kontúrjaiban ismerjük már Szabó Pál életútját műveiből, hisz az író az általa megrajzolt alakokban, jellemeiben vall önmagáról, és ezeknek sorsában mondja ki ítéletét a világról. Az önéletírás önmagában még a szokványos írói feladat: a pályva delén

vagy végén szinte kötelezőnek véli mindenki saját életének megírását. (Legfeljebb Veres Péter tér el a megszokottól, aki a *Számáddal* kezdte.) „Ideje megnézni a mélységet, ahonnan felfakadtak a betűk, mint soha nem szűnő forrása való vagy vélt szépségeknek és igazságoknak” — írja Szabó Pál is expozíciójaként. Mégis, az új élmények friss erejével ragad meg bennünket, önéletrajzi regényciklusa eddig megjelent kötetekben. Hatvan év, ilyen küzdelmes élet, s az *Új föld* távlatából nyújt számadást, segítségül hívva kifejező eszközeinek legjavát; elsősorban tehát innen van frissesége és hitele. Az önéletírás az irodalomtörténésznek is nélkülözhetetlen forrásanyaga, e műfaj a jobbakkézi irodalomtörténeti és kortörténeti — itt ezenkívül néprajzi — dokumentum is egyben. Rávilágít az író egész munkásságát, törekvéseit, hőseit kíváltó, meghatározó mozzanatokra. A regény hőse közvetlenül maga az író, benne és körülötte kel életre minden szívéhez nőtt, elképzelt hőse.

Az írónak is, mint minden embernek, önmagáról van legtöbb élménye, ismerete. De ne gondoljuk, hogy az önéletrajz írója számára ez a tény nagy könnyebbséget jelent. Az egyedi, szubjektív élmények tengeréből kiválogatni a mások számára is leglényegesebbeket, tipikussá emelni az egyedi srőst, igen nehéz művészi feladat. De Szabó Pált már átsegíti a szocialista-realista alkotó módszer fegyelme a műfaj buktatóin, s műve így nemcsak a szubjektív élmények sorozata, hanem az objektív valóság tükré is egyben.

Önéletrajzi regényciklusa első két kötetében a századvégi, feudális maradványokkal teli magyar kapitalizmus és imperializmus korába vezet vissza. A nagyjából még idilli, felhőtlen gyermekkortól az első világháború bakakáplárjáig kísérelhetjük útján. Kezdetben a gyermeki tudat oly szűk, hogy első élményeinket, emlékeinket csak sejtések alapján tudjuk emlékezetünkbe idézni. Másrészt, az író maga is érzi, hogy az „örömteli” gyermekkor ábrázolásában leginkább kísért a szubjektívizmus, s ezért első hézagos, jobbára a család belső életére utaló emlékeit helytörténeti és családtörténeti adatok krónika-szerű feldolgozásával próbálja ellensúlyozni. Az első kötet elején az olvasó el is téved a történelmi adatok és a gyermeki fejlődés ábrázolása közti írói csapongásban. A későbbiek során viszont már szerves egységbe teremődik a gyermek fejlődése, s a fejlődés reális, objektív bemutatásához szükséges tipikus környezet. S így a sokoldalú ábrázolásban feltárulnak emberi sorsok, a századeleji parasztság nyomorának és útkeresésének történelmileg hű képei.

Régi sebeket, fájdalmakat szaglat fel az író. Az érzékeny lelkületű gyermek csupa

szorongást, félelmet érez a falu megmerevedett világában; örökös rémképekkel küszködik. Nem érti még, csak szenved az életet, a sok sirást hallva, s a család izgatott légkörét látva.

A nép másik arcát, lelkét a Sárrét keleti nyúlványán életre kelő, egész népmese- és mondavilág tárja fel. Arany Toldija itt verte agyon a farkast, itt született Kínizsi, a híres törökverő. Biharugra ősrégi település, a törökkor emlékeit őrzí. Szabó Pál még ma is sajnálja, hogy Arany János nem Kínizsit választotta népi hőseül, akinek hírét gyermeki játékaiból ismerte meg. Kínizsi Pálról kapja ugyanis első történelmi leckéjét, öreg parasztok szájából. S felejthetetlenül zűg által rajtunk a legszebb jelenet, amikor apja, ez a magános, nyugtalan próbálkozó — ló-tartó gazdából lett halász, vízör, méhész — szeretettel s bölcsességgel vezeti be „tudományába”: a csillagos ég ismeretébe, a besekőrösi táj szépségeibe, s a különböző munkafogásokba.

A bihari táj történelmében s a gyülemelő emlékekben, mint cseppben a tenger, sorra bomlanak ki az ország problémái. A falu harca a kastéllyal, földbirtokkal: nemzedékről nemzedékre szálló örökség. De ott a másik hatalom, a szikes talaj is. A grófi terjeszkedés következtében a falu lassan kiszorul a termékenyebb földről, s a szíken hihetetlen szorgalommal, gyöttrő munkával próbálja megvétni a lábát. Akinek még ez sem jut osztályrészül, vagy nyugtalanabb, a városba menekül altisztnek, portásnak, kocsisnak. A kapitalizmus törvényei, a munkalehetőségért való versengések falut falu ellen hajtának: a szegényebb falvak leszorítják a napszámbért. (Ugyanezt ábrázolja Szabó Pál a Trilógia híreskubikos-jelenetében, amikor még a szervezett kubikosok is kinulázzák Gőzékát.) S ha jut is részesaratás, már a tizenharmaidik kereszt után részelenek. A munkanélküliek egy részét felszívják a városi és komádi gyárak.

Szabó Pál régebbi írásai — bármilyen mélyen tárták is fel az anyagilag és szellemileg elnyomított parasztság helyzetét — sohasem voltak olyan sötét tónusúak, mint a falukutatóké általában. Amint írja egy helyen, nem volt életének olyan gyötrelmes kora, melyben egy pillanatra is elveszítette volna hitét az emberben s magában az életben. Ispánok mindenhatóságotok regényeiben, a mindennapi kenyérhajszában próbálódott a szerelem, de hősei már nem kutyafalazatú, szolgálattelkü emberek. A *Papok, vasárnapok* Zákány Istvánja úgy küzd az egyke ellen, hogy a grófi birtok ellen hirdeti az igét. Ádám János parasztképviseelő pedig így vélekedik a *Tíz esztendő*-ben: „azért ember az ember, hogy próbálja a változást

befolyásolni”. A *Talpalatnyi föld* szerelmi idillje, az igaztalan világot legyőző szerelem idillje is a jövőbe szántó holnapot idézi. Mégis, Szabó Pál bizakodása, optimizmusa a felszabadulás előtti műveiben néha naronyik, paraszti különállással párosult. Így a *Békalencse* paraszthőse, Hajdú Sándor nem nő igazi, népi hőssé, valójában nem ütközik meg az úri világgal, csupán lenézi azt, s a maga szűk, provinciális világába való bezárkózásával védi tisztaságát, becsületét. A megmerevedett paraszti erkölcsökre való menekülés (az úri világ elfakulása, a *paraszti* megdicsőülése) akkor — a munkásosztálytól való elszigeteltsége, s a gerinctelen „középosztályból” való kiábrándulása miatt — jogos és érthető volt. Szabó Pál őszintén feltárja a *Nyugtalan élet*-ben, hogy Pesten, a hadimunkán se találkozott a szervezett, ipari munkássággal. 1945 után, a házára lelt parasztság írójának nincs már szüksége a paraszti különállásra. Így Szabó Pál hangja teljes felszabadultsággal cseng; átüt rajta a ma derűje, ereje. Csak a mi világunk fényénél érthető ez a művészi felszabadultság, s hogy miért keresi a *Nyugtalan élet*-ben is olyan buzgalommal a szépet, a lélekemelőt, az emberséget. *Az író, amire vágyik, ami után szalad, amiért él: a sirás nélküli emberi élet.* (I. k. 9. l.) *S most, könyörtelen kézzel újra felszaggatok a lelkemben minden régi sebet, hogy hadt egészen a régi fájdalom, hát megborzong a bőröm, nagyon, nagyon fáj. Ha olyan hangom volna, hogy bele tudnám ordítani a világba, beleordítanám, hogy mindent, még a halált is inkább, de a régi életet, azt az életet nem!* (I. k. 66. l.) S a háborúban, a román Janku tiszthelyettes és a magyar káplár barátsága a népek egymásra találása mellett azt is példázza, hogy a háborútól ocsmány korban mégis van emberi jóság.

Szerkesztői készsége a Trilógiáig (1941—42) szinte kizárólag a drámai sűrítettségű elbeszéléseiben volt hibátlan; társadalmi regényeinek főcselekményét mozaikokká szabadalták a szabadosan sorjázó epizódok, anekdoták. Művészi felfogás és prófétai nyugalanság szülte ezt. A sürgető témák özöne várt a népi írók tollára, és főgondjuk: minden eszközt a politikai harc szolgálatába állítani. De a *politikai* cél jobban összefűzte őket, mint a valóság *művészi* felfogására vonatkozó elveik. Szabó Pál — a népi írók művészeti, esztétikai elvekben még inkább megoszlott táborában — az érzelmek oldaláról közeledett a valósághoz. Az emberi jóság, tisztaság, lelki gazdagság megőrzése vezette, s mindannak gyűlölete, ami lélekölő. Szabó Pál maga megvallja a *Nyugtalan élet*-ben: úgy tört fel az irodalomba, ahogy minden ember széptéteti, atakítja a szürke, reménytelen jelent reménységre. Innen van

stílusának erősen költői, lírai jellege. A népi írók köréből sem értették meg líraiságát, akik a képzeletet kizárva, az empirikusan észlelt valóság legmindennapibb, puritán eszközökkel való feltárását jelölték ki ars poeticaként. A „középutasok” pedig „tenden-
ciózussága” miatt, az „átlátszó szándék” címén becsüretltek.

A kritika nem véletlenül állította szembe Szabó Pált Veres Péterrel, de valamit szem elől tévesztett: az írói *egyéniiséget*. Mi sem riadunk vissza az összehasonlítástól, de első-sorban nem az értékmérés jegyében hanem a rokonvonásokon túl, két erős egyéniség, stílusirányzat elhatárolása kedvéért tesszük ezt. Veres Péter publicisztának indult, Szabó Pál szépírónak. Előbbit a külső világ izgatta jobban, Szabó Pál az emberi lélek, a belső felől közeledett az objektív valóság tényeihez. Veres Péter fegyvermezzetben szerkeszt, gondolatokban súlyosabb, Szabó Pál oldot-tabb, líraibb. Azt mondhatnánk, a felszabadulás előtt kiegészítik egymást. Egyikben az epikai-kronikai gazdagság a szembetünőbb, másikban a megjelenítő készség, fantázia s drámaiság. 1945 után már nem a kölcsönös kiegészítésnek, hanem két egyéniség, tehet-ség teljes kibontakozásának lehetünk tanúi. Szabó Pál műveiben is létrejön a külső és belső világ rajzáinak helyes aránya, a sok-oldalú ábrázolás. Anekdotikusan kerekített melléktörténetei, epizódjai már nem nőnek a főcselekmény fölé, hanem azt erősítik. Így a *Nyugtalan élet*-ben, ha minden alaknak „külön” kis története van is, az anekdotikus betétek a népi szólás-mondásokkal együtt sajátos funkciót töltenek be: a jellem állandó jelzőjéül szolgálnak. Az epizódok élesebbé teszik, felerősítik a jellemet, s a jellemrajzon keresztül a mondanivalót.

Ma már nem kétséges, hogy a líraiság Szabó Pál művészetében általában nagy érték, a sokoldalú ábrázolás eszköze. De az önéletra-
rajzi regényből néhány példa arra figyelmeztet, hogy a szubjektív élményeket, érzelme-
ket, tapasztalatokat nagyritkán nem sikerült a társadalom átfogó, epikus ábrázolásá-
nak szintjéig objektívnálnia. A második kötetben az érzelmek gazdagsága, a gondol-
latok líraisága nem törli meg a cselekmény sodrát. De az első kötetben sok az emlékek, helyzetek impresszionista egymásutánjától okozott mozaik-szerűség. A társadalmi környezet tipikus, átfogó bemutatása érdekében nagyobb fegyvermezzettségre kell törekednie a szocialista-realista igényű írónak. Először is az ilyen, impresszionista nézetek felszámolá-
sára: A pillanatot az élet közepe, ebből indul ki múlt és jövő. Az öröme, szomorúságok ebbe a pillanatra kapaszkodnak vissza, a pillanatot megmérhetetlen, tehát végtelen. (I. k. 6. l.) — *Még csak azt se keresgélem, hogy mi*

*szébb, mi jellemzőbb, mi fontosabb, a puszta em-
lékezés válogassa, ahogy akarja.* (II. k. 109. l.)

Ennek a félre vivő szemléletnek következménye az első világháború provinciális, *paraszti* bírálata. Mély döbbenet, asszonyok sírása fogadja a bihari faluban a háború kirobbanását. A parasztkatonák gyűlölik a Monarchiát, s a magyar úri hatalmat. Az író történeti hűséggel ábrázolja, hogy a falu konzervatív erkölcei szerint szégyen felmentettnek lenni. Gyávának, s a közösségből kilógónak nézik, aki „nem esett be”, azaz nem vált be a sorozásnak. Mégis, egyoldalúan időz Szabó Pál a „hát, ha muszáj, meg-
tesszük” elv alaján, „becsülettel” helytálló „parasztrongyok” megjelenítésénél. Mi tagadás, a parasztkatonák a lengyel mocsarakban, az Isonzónál vagy a dalmát Karszton keményen álltak a sarat. Keménységükben benne feszül Ady Mesebeli Jánosainak gyürkőzése, de beleveggyül ebbe a fellengzős magyar „kivagyiságból” is valami, s a háború misztikus, „nemzeti” színezetet nyer. Azt kell hibáztatnunk, hogy az író ítélete lezárul alakjainak, hőseinek látóhataránál. Továbbá, hogy *teljes glóriába* vonta a parasztkatonák ilyenfajta passzivitását, s benne a maga moralizálását: *A mi paraszti társadalmunk . . . kilencven százaléka az a nagy massa, amire számítani lehet a nemzeti létezésnek minden frontján. Aki nagy tömegében szidja a királyt, a kormányt, kiváltképpen az adózást, s mégis fizeti az adót, mondván, hogy mégis fenn kell tartani az államot, s adót fizetni muszáj . . . A nagy többség se szeret kimenni a frontra . . . mégis kimegyen . . . S a mindennapi front élete valóban olyan választalat épít fel közte s az ellenség között, hogy elhiszi, hogy az tényleg ellenség.* (II. k. 206. l.) Ady sem gyűlölte czekek a tudatlan, elváltak embereket, a „nótázó, vén bakákat” — akik „hősön . . . Mindig a Halálba loholtak S el nem hagyta őket a nóta” —, de lélekbe markoló, keserű szájjal szóló tehetetlenségükről: *Miért? kiért? mikor?: erősen Álltak, mert így rendelték el.* — E szemléleti hibára azért is kell rámutatnunk, mert a mű nagyobb része, s „neheze” még hátra van.

A megújódott, mai irodalomban és Szabó Pál írói pályáján kimagasló alkotásnak érzett, de még befejezetlen mű első kész darabjairól csak vázlatos képet alkothatunk. Nem rajzoldhatótt ki előttünk a ciklus egészének koncepciója, kompozíciója. A mű halhatatlanságát is majd az idő dönti el. De Szabó Pál — eddigi részletekből is kivilágító — realizmusa, önéletra-
rajzi regényének szépsége és igazsága megérdemli, hogy az irodalom-történész is frissiben figyeljen fel rá. Jóleső, szívből jövő, lelket üdítő írás. A múlttól szól, de benne a jelen fénye is. Várjuk folytatását.

Szalai Sándor

DAUDET: TARASCONI TARTARIN

Ford.: Kálnoky László, Ifjúsági Könyvkiadó, Bp. 1953.

Sokan és sokféleképpen próbáltak már behatolni Daudet írásművészetének rejtelmeibe, hogy megértsék és megértessék: mi az oka a Daudet-regények sajátos zamatának? — amíg hol a való élet elvenségével, hol meg éppen egy sokat próbált lélek melankóliájával ragadja meg olvasóit. Mit adott korának ez a francia Dickens és mit hagyott nekünk? A kortárs Anatole France Saint-Simonhoz és Michelet-hez hasonlítja politikai tárgyú regényeinek elemzése közben; mások számára vetik, hogy nem állt szembe kora társadalmával (Lafargue), ismét mások Flaubert-epigonnak tartják és aprólékos színezőkédvűt a Goncourt-ok barátságával magyarázzák (Doumic). Legújabbban meg realizmusát vonták kétségbe a kommunárok, s általában a munkásosztály szervezett harcát meg nem értő írásai miatt (La Pensée 1952.). Kétségtelen, hogy Daudet életművére nagy árnyékot vetnek durván igaztalan sorai, amelyek arról tanúskodnak, hogy a forradalmi munkásság harcát nem értette meg. Ha azonban irodalmi munkásságát a maga bonyolult összefüggésében, keservesen nehézkes fejlődésében tekintjük át, észre kell vennünk: éppen ezek az igaztalan sorok bizonyítják, hogy kispolgári humanizmusa és romantikus világképe végképp alulmarad a könyörtelen realitással való birkózásban. A forradalomtól való félelme, a valóság tudati megváltoztatásának elgondolása s a Kommun véses valósága a lelkiállapotnak abba a bonyolult vergődésbe rántotta, amelyben a menekülő ember remegésével azokat káromolta, akikhez pedig jó akart lenni, akiket pedig megértő szeretettel kívánt ábrázolni. Amikor a Kommun hullámverései lehiggadtak, az ő belső vívódása is megszűnik, s a határozott akarral és céllal, Turgenyev nyomát követve, megindul azon az úton, amely a »Notes sur la vie« soraihoz, a korerkölcsök szatirikus megrajzolásához, a küszködő nép együttérző ábrázolásához vezette.

Társadalomrajza persze sohasem lesz olyan átfogó, mint Bálzacé vagy Zoláé, mert provençe-i látóköre nemcsak hogy nem engedte az általános és nagy távlatú szatiráig emelkedni, hanem sokszor még valamiféle képzelet-világba is taszította, ahol merengéssel tökéletesítette azt, ami az élet valóságában oly tökéletlen volt. Ily módon szólt Daudet a saját korához s mikszáthi tekintéllyel neveltette vagy rikatta meg kortársait novelláinak ritmikus szépségével s mindmáig tartó varázsával, regényeinek életmeleg portrészorozatával s a fények és

árnyak pittoreszk keverésével. Ily módon fér bele Daudet regényvilágába minden szenvedő, a szenvedést okozó, a nevetést és a könnyet érdemlő s boszorkányos meseterkézzel font meséi ily módon keltik egy-egy finoman csipkézett karcsú épület látzatát.

Éppen, mert Daudet művészete ily bonyolult ellentétekben fejlődött, — azért jelentős az Ifjúsági Könyvkiadó vállalkozása, amely a Tarasconi Tartarin kiadásával azt példázza, amit Daudet munkásságából mi is örökönk tartunk. A Kiadó előszóval vezeti be a kötetet, Daudet pályaképet kívánja megrajzolni. Ez a bevezető azonban inkább politikai, mint irodalmi, pedig az olvasó bizonyára hálás lenne, ha több irodalmi felvilágosítást is kapna Daudet pályafutásáról, helyéről a francia irodalomban, s nem utolsó sorban a Tartarin-regények helyéről Daudet életművében. Mert Tartarin mulatságos alakja, majdnem hárijánosos kalandjai nagyban hozzájárultak Daudet világhíréhez.

Tarasconi Tartarin jelkép: áradó humorú típusa a dicsekvő és szájhős provençe-i franciáknak, a tülelt életű, tikkadt gondolkodású kispolgárnak, aki szerint a szükségletek és az élvezetek provençe-i egyensúlyát semmi sem zavarhatja meg, hacsak nem a képzelet szárnyalása. A kényelemszeretet azonban hamarosan feloldja a konfliktust, s szinte a fizika törvénye szerint teremt egyensúlyt az ellentétes előjelű akaratok között. Amikor Daudet alakjainak ezt a mulatságos belső vívódását élnék varázsolja, ugyanakkor maga is belefelejtkezik a bennük megnyilvánuló változatos életformákba. Mintha csak egy mozgékony lélek bohókás vidámsága, ezer tarka eseményen kacagó, regényes tájakban elgyönyörködő ember életöröme törne fel mögöttük s izlelgetné és izlettetné a kontrasztok sajátosan daudet-i zamatát.

A gyakorlott mesélők eleven és elevenítő módján vezet bennünket Daudet a perzselő tarasconi városégre Tartarin hajlékába, s vele együtt borsózik a hátunk a sok gyilkoló szerszám láttára: érezzük, amint az utcai meleg verejték hidegen szalad le a homlokunkon. De nem kell megjádnai! »Tarascon hősfia« nem vérengző ember; mindennapi derek kispolgár ő, sipkavadás környezetnek s az örökölt családi nótákkal megelégedett városának törzslakója. Csupán a képzelőerő fejlődött ki benne, s ennek nyomán a jóindulatú hazudozás. Hogy hogyan? »A hazai napsütés az oka, ott az emberrel

vele születik a hazugság... Osztég ezek a hazugságok még soha senkinek sem ártottak.« (184. l.) Valójában pedig maga Tartarin is ezek áldozatává lesz, amikor útrakél, hogy dicsőséget szerezzen szeretett Tarascónjának s minden benne levőknek, amikor megtapasztalja az algériai francia gyarmatosítók embertelenségét s a természeti szépségek tőkés kisajátításának hitvány módszereit. Mert a valódi élet szétzavarja a délibábokat; a valódi életben a hős Tartarin neveltséges bohóccá vedlik. Amíg valóságos környezete a marseille-i kikötőben, Algériában vagy a svájci hegyekben az élet harsogó tülekedésével nyüzsög, ő szinte dróton rángatott marionetté válik, s gondolkodásmódjával és életfelfogásával mindenki gúnyjának és mulatásának lesz a tárgya. Itt már a meztelen tények komolysága kerekedik felül, s a széles jókedv lehervad. Persze, amíg eddig eljutott, Tartarin is meg az alkotója is jó hosszú utat járt meg: 1872-től, a Tartarin-trilógia első részének megjelenésétől, 1885-ön keresztül 1890-ig.

S amikor az író hazaviszi neveltséges hősét, amikor újra a patriarchális dicsőségbe helyezi, sajnáljuk-e Tartarint? övé-e a részvétünk? örülünk-e hazatérésének? Megnyugvással tesszük le a könyvet, mert ez a jó, ez a gyermeki hiszékenységu ember, aki az életet annyira szereti, kimenekült az imperia-lizmusba hajló világ szorításából, s szeretett hazájában naiv jóhiszeműséggel föllentheti végig »senkinek sem ártó« életét, egész addig, amíg élehetetlen világképével s egész fajtájával együtt mennybe viszik az angyalok. Nem haragszunk Tartarinre, sem szájhős társaira; őket már régen legyőzte az élet. A mi nevetésünk már csak circumderunt rájuk. Viszont örömmel vesszük át Tartarintól az élet és a szülőföld szeretetének erejét, a természet üde színteljeiben való gyönyörködést azzal a tanulsággal, hogy az élet szépségét és nagyságát csak a szavak és tettek tartós harmóniájában találhatjuk meg.

A regényt izes magyarsággal fordította le Kálnoky László. Munkája különösen az első rész frissességével érdemel dicséretet. Ha mégis följegyzünk néhány tévedést és nyelvi botlást, azért tesszük, hogy az esetleges második kiadás szöveghibáit és pontosabb legyen. Fölöslegesnek érezzük a fordító részéről azt az erőlködést, hogy Tartarint állandóan görögábori tájszólásban beszéltesse, holott megfigyelhetne volna, hogy Daudet is cseppcsekén adagolja, éppen hogy csak jellemzésül, a délvidéki tájszólást. Egyébként Tartarin is, meg társai is a francia irodalmi nyelvet beszélnek.

Emellett azonban még a magyar tájszókincs sem érvényesül következetesen: nyu-

gatdunántúli, tiszántúli, sőt még szegedi tájszavak is keverednek Tartarin beszédébe. A következő teljesen irodalmi francia mondat például így hangzik magyarul: »Osztan jaó kis szoba legyen ám...« (82. l.).

Azt sem helyeselhetjük, hogy Frédéric Mistral provençal nyelven írott dalát magyar tájszólásban fordították. Ily módon egyrészt elhomályosítjuk a vers szépségét a magyar tájszólás humoros kifejezéseivel (pl. gerófkisasszony), másrészt pedig neveltséges tesszük Mistral nagy műgonddal művelt költészetét, amely egészen más jellegű, egészen más jelentett a korabeli franciáknak, mint valamely magyar tájnyelven hangzó költemény.

Az első rész 31. lapján furcsa magyar szóra bukkanunk: rablóecet. Az eredeti szerint ezen a helyen »vinaire des quatre-voleurs« áll, ami magyarul semmiképp sem rablóecetet, hanem csak jó erős ecetet eszencfélélet jelent. A 42. lapon: »sa fenêtre grande ouverte«, fordítása: tengerre nyíló hatalmas ablak. Úgy látszik, a fordító nem vette figyelembe azt, hogy a franciában van egy »grande ouverte« szintagma, amely »szélesre tart« jelentést hordoz, s így ez esetben sem lett volna szabad a »grande«-ot jelzőként felfogni. 64. lap: »une espèce de Trappe« fordítása: ketrecreféle. Ha a Trappe kis betűvel lenne írva, még akkor sem ketrecret, hanem vadfogó csapdát, vermet jelentene. De tekintve, hogy a szövegben Trappe szerepel, nem jelenthet mást, mint trappista kolostort, kolostor félélet, vagyis menedéket.

A második részben már több tallózni való akad. 85. lap: »palier du quatrième« fordítása: negyvenedik lépcsőfok. A palier azonban nem lépcsőfokot, hanem lépcső-pihenőt, fordulót, fordulónál levő pihenőt jelent. Ily módon a fordítás helyesen így lenne: a negyedik emelet lépcsőfordulója. 107. lap: A »gaillard superbe« nem fel-fuvalkodott fickó, mint ahogy fordították, hanem jóvágású, jóképű fiatal ember. 110. lap: »létra állványon kuporgó...« Az eredetiben »escabeau«-n, azaz számolynon kuporognak. 164. lap: »je vous baillonne«... Felnyársalom? nem, mert baillonner — betönni valakinek a száját. 168. lap: »jardinetts d'arbustes rares« nem gyérbokrú kertcsekék, hanem ritka, drága növényekkel beültetettek. A szövegben szereplő előkelő nyaralókhöz ez jobban is illik. Befejezésül csak még két érdekes tévedést: »tournant et retournant sa lettre très impressionné«: a fordító a participium perfectumot a levélhez kapcsolja, pedig látható, hogy hímnemű s így a cselekvő személyre vonatkozik. A »le cantonnier« szó a franciáknál útkaparót, utászt jelent. A magyar szövegben azonban »kerületi főnök« rangjára emelték.

Amilyen szép és friss az első rész fordítása, ugyanolyan nehézkes a másodiké. Mintha nem is ugyanaz fordította volna. Csak egy példát: »A kupola mennyezetének kitése céljából felállított állványzatra vezető fa-lépcső...« (107. l.)

Néhol a pontatlan fordítás az írói szándékot is efferdíti: Amikor Tartarin első útja alkalmával érzékeny búcsút vesz barátaitól és szeretett szülőföldjétől (33. l.), így szól a francia szöveg: »Adieu, tous! murmura le grand homme, et sur les jous du brave commandant Bravida il embrassa son cher Tarascon.« Fordítása: »Isten veletek! mormolta a nagy férfiú, a vitéz Bravida őrnagy

pedig megcsókolta kedves Tartarinjének mind a két orcáját.« A téves fordítás annyival is súlyosabban esik latba, mivel az eredeti szöveg azt akarja kifejezni, hogy Tartarin utolsó gondolata is szülőföldjéhez szállt: s így valójában a vitéz Bravida parancsnok arcára ő nyomott csókot s e csókkal búcsúzott kedves Tarasconjától.

Mindamellett s mindezek ellenére a Tarasconi Tartarin magyar kiadása szervesen illeszkedik beile könyvkiadásunknak abba a programjába, amey szinte garmadával ontja az olvasók elé a haladó korok és irodalmak rejtett értékeit.

Süpek Ottó

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI VIII. KÖTETE (1–4).

A kötet a következő írásokat tartalmazza: *Fekete Lajos*: A Siyaqat-írástípus a török pénzügyigazgatásban.

Marót Károly: Kik voltak a Múzsák?

Sőtér István: Madách Imre.

„Az ember tragédiáját” nem érthetjük meg, ha kiszakítjuk az egész madáchi életműből. A tanulmány elemzi Madách drámáit és lírai költeményeit, megvizsgálja a nemzeti függetlenség ügyéhez való viszonyát, antikapitalizmusát. A szerző végső következtetése az, hogy Madách hű volt a szabadságharchoz, elutasította az egyezkedés, a behódolás bármiféle módját. A Tragédiában világalos állást foglalt a francia forradalom eszméi mellett, de ez eszmék megvalósulásának útját a jelenben s a jövőben már nem volt képes meglátni. A Tragédia azt mutatja be, hogy a nagy ember harcol és elvérzik a népért, amely ezt nem érdemli meg, s amely elutasítja, illetve eltorzítja a nagy ember eszméit. Ez a pesszimista nép-szemlélet azonban nem „végső szó”, hanem csupán egyik állomása Madách útjának. A Mózes-drámában már egy új szabadságharc igénye szólal meg, „nagy ember” és tömeg ellentéte ebben a műben feloldódik. Madách egy válságos korban *igen és nem*, optimizmus és pesszimizmus közt vergődött. A Tragédiában sem csak a pesszimizmus, a csalódás-művét kell látnunk, de a csalódással, a csüggedéssel való makacs szembeszegülés pátozát is ki kell olvasnunk belőle.

Marót Károly: Beszámoló a VIII. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszusról. (Róma, 1955. ápr. 17–23.)

Mezey László: A „Bátori-biblia” körül. — A mű és szerzője.

A tanulmány egy a XV. századból származó, elveszett bibliafordítással foglalkozik, melynek szerzőjét eddig Bátori Lászlóban látták. A szerző a Bátorira vonatkozó források alapján kimutatja, hogy Bátori nem fordította magyarra a bibliát, hanem lemásolt és magyar nyelvű kommentárral látott el egy bibliafordítást. A nyírségi kisnemességből származó iskola-mesterből pálos szerzetessé lett Báthori László már az elő-reformációs áramlatok hatása alatt állott és biblia-kommentárja is ezek szellemében készülhetett.

Szabolcsi Bence: Zenei tanulmányúton Kínában.

Vargyas Lajos: A duda hatása a magyar népi tánczenére.

Évfordulók — megemlékezések

Lakó György: Zsirai Miklós emlékezete.

Moravcsik Gyula: Gyóni Mátyás emlékezete.

Vita

Horváth János: „Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái” című doktori disszertációjának vitája. (Bóta László.)

A disszertáció három opponense: Dománovszky Sándor, Knieza István, Klanczay Tibor és a vita többi résztvevői egybehangzóan kiemelték a munkának egész tudományosságunk szempontjából lényeges eredményeit. Horváth János út-

törő munkája Árpád-kori irodalmunkat az eddigi, főként történeti jellegű kutatások után irodalomtörténeti módszerrel vizsgálja és meggyőző képet rajzol a latin nyelvű írott és a magyar nyelvű iratlan irodalom kölcsönhatásáról. A vita anyagát összefoglaló közlemény ismerteti a mű egyes tételeivel szemben elhangzott ellenvéleményeket, bíráló megjegyzéseket, valamint a disszertáció szerzőjének választát.

Az Osztály életéből

Jelentés az Irodalomtörténeti Kongresszusról. (Klaniczay Tibor.)

Az 1955. nov. 1–3 között lezajlott kongresszus, melynek tárgya „A realizmus kérdései a magyar irodalomban” volt, irodalomtudományunk egyik legnagyobb eddigi vállalkozása volt. Az előadások és viták az egyes irodalmi áramlatokat és magát a realizmus problémáját sokkal bonyolultabbnak, gazdagabban árnyaltnak mutatták, mint ahogyan eddig látták. A kongresszus sok részletkérdés tisztázását is elősegítette, s emellett felhívta a figyelmet irodalomtörténetfrásunk néhány hiányosságára, elsősorban a jelenleg uralkodó terminológiai zűrzavarra. A kongresszus nagy pozitívumát jelentették a fiatal kutatógárda tagjainak magas színvonalú hozzászólásai. A jelentés kiter irodalomtudományunknak a kongresszus utáni feladataira és közli a baráti országok irodalomtörténetészei közötti együttműködésre vonatkozó javaslatokat és határozatokat is.

Szemle

Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. (Szauder József.)

Waldapfel József monográfiája felvilágosodás-kori irodalmunk első mély, maradandó értékelése. Feltárja az irodalom mélyén ható objektív társadalmi erőket és elsősül jelöli ki a korszak íróinak helyét az irodalomtörténeti fejlődés menetében. A terjedelmes bírálat a munka alapvető érdemei mellett hibáira (pl. az első és második rész közötti módszerbeli törésre) is rámutat, és több megállapításával (így a szentimentalizmus kérdésre vonatkozó fejtegetésekkel) vitába száll.

A Thalia történetének legújabb irodalma. (Debreczeni Ferenc.)

A cikk a Thalia Társaság megalakulásának 50. évfordulójával kapcsolatos irodalmat: Katona Ferenc – Dénes Tibor „A Thalia története” című könyvét, valamint Lukács György, Benedek Marcell és Gellért Lajos írásait ismerteti, és felveti ezek kapcsán a színháztörténetírás néhány elvi és gyakorlati kérdését is.

Lajtha László: Népzenei monográfiák I–III. (Kiss Lajos.)

A francia felvilágosodás. (Köpeczi Béla.)

Ungvári Tamás: Henry Fielding. (Lutter Tibor.)

Az Osztályközleményekre az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (V. Alkotmány u. 21.) lehet előfizetni, kötetenként 40 forintért. Ez a kötet 40 forintért fizethető elő vagy vásárolható meg ugyanott.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1956. évi 1. számának tartalma

iff. Horváth János: Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink
Korompay Beritlan: Adalékok és jegyzetek a Toldi-mondához
Wittman Tibor: Az Europica varietas
Pukánszkyne Kádár Jolán: Csokonai Doktorandusa
Földes Anna: Móra Ferenc tevékenysége 1918–19-ben

Kiseb b közlemények

Angval Endre: Rimay János és Segner András
Csonkás Mihály: Adatok egy vitézi énekünk hősenek életéből

Vita

Kosztolányi Dezsőné: Kire volt irígy Kosztolányi?

Adattár

Pirnat Antal—Vigh Ferenc: Új adatok Heltei Gáspárról
Scheiber Sándor: Arany János német nyelvű tankönyvbírálata
Ficzay Dénes: Ambrus Zoltán levele Jusht Zsigmondhoz
Madácsy László: Egy ismeretlen Juhász Gyula vers — Juhász Gyula és Shakespeare
Nacsády József: Babits Mihály elfelejtett verse
Pásztor József: Két Juhász Gyula kézirat

Szemle

Végh Ferenc: Bornemisza Péter: Ördögi Kísértetek
Oltványi Ambrus: Forgács László: Bajza és Belinszki
Horváth István Károly: Hésiódos: Munkák és napok görögül és magyarul
Nagy Miklós: A balatonfüredi Jókai Múzeum ismertetése
Var,ha Balázs: A Balassi-emlékkiállítás

Az irodalomtörténeti főbizottság hírei

Az Irodalomtörténeti Közlemények számonként is vásárolható az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V., Alkotmány utca 21.) és könyvesboltjában (Budapest, V., Váci utca 22.)

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNÉSZ KITÜNTETÉSE

1956 március 15-én Kossuth-díjjal tüntették ki *Kardos Tibor* egyetemi tanárt, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját, Társaságunk választmányi tagját Magyarországi humanizmus kora c. művéért.

KÖZGYŰLÉS

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1956. január 16-án tartotta évi közgyűlését.

Barta János ügyvezető elnök a következő beszámolót tartotta:

Szerény beszámoló az az ígéretet akarja beváltani, melyet tagságunknak egy évvel ezelőtt tettünk. Akkor határoztuk el, hogy közgyűléseink napirendjét a szervezeti beszámolón túl irodalomtörténetírásunk évi eredményeinek számbavételével bővítjük ki. Az ilyen számbavételnek, ha nem pusztán mennyiségi oldaláról nézzük, hanem elvi mérlegelésnek fogjuk fel, mindenképpen megvan a lelkiismeretvizsgálat jellege; érzelmi visszahatásában a büszkeség és elégedettség, amelyet teljesítményeink keltenek, alkalmasint jó adag önváddal, olykor szegyenkezéssel is vegyül. Épp a jövő fejlődés szempontjából nem szabad ezt a lelkiismeretvizsgálatot megkerülnünk.

Ha mármost számvetésünknek mennyiségi oldalát toljuk előtérbe: a kép fejlődést mutat a múlthoz képest, az eredmények megelégedést keltenek. Irodalomtörténeti folyóirataink most már minden különösebb zavar nélkül megjelentek, régi sorozatok, amelyek szerkesztésében társaságunknak több-kevesebb szerepe van, újabb kötetekkel tovább folytak. A társaságunk közreműködésével megindult „Nagy Magyar Írók”-sorozatban Julow Viktor Fazekas-, Szauder József Kölcsey-, Osváth Béla Szigligeti-monográfiáját adta közre. A „Magyar Klasszikusok” sorozat 12 kötetel gyarapodott: Magyar népköltészet, Kármán, Fazekas, Petőfi, Jókai (Eppur si muove), Csiky Gergely, a századvég lírikusai, Különös házasság. Az akadémiai monográfiák közül kettő esik a régi magyar irodalom, kettő a huszadik század körébe (Mezei László: Irodalmi anyanyelvűségünk

kezdetei, Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus, Bóka László: Ady Endre élete és művei, Kardos László: Tóth Árpád). — A már meglévőkhöz az előző évben új kiadási lehetőségek is csatlakoztak: a Filológiai Közöny növelte folyóirataink számát, és nagy lendülettel indult meg két sorozat: az „Irodalomtörténeti Tanulmányok” és az „Irodalomtörténeti Füzetek”.

Kevésbé derűs a kép, ha az akadémiai kritikai kiadásokat nézzük. Van itt is komoly gyarapodás: a régi irodalomból Eckhardt Sándor gondozásában Balassi műveinek II. kötete, Rimay művei, az Ördögi kísértetek, az újabb irodalomból Fazekas összes műveinek, századunkból az Ady-prózának két-két kötete, és a harmadik József Attila-kötet. Mindezek mellett azonban a régen megkezdett Petőfi- és Arany-sorozat stagnált az elmúlt évben, — Csokonai és Vörösmarty pedig még mindig a megszerkesztés stádiumában vannak. A megjelentek közül is súlyos kifogásokra ad okot az Ady-próza.

Talán elengedik, hogy valamennyi folyóiratainkban megjelent tanulmányt felsoroljak, és minden monográfiáról érdembeli bírálatot mondjak. Csak érintem Mezei László említett értekezését, amely jó tudományos apparátussal, sikerrel bizonyítja, hogy a Margit-legenda a begina-mozgalom szellemi légkörében keletkezett. — Kardos Tibor nagy művéből megnyugvással látjuk, hogy feladta korábbi elgondolását, amely a humanizmus fogalmát túl szélesre fogta; nem hallgathatjuk el azt az észrevételünket, hogy imponáló művében az anyaggyűjtés bőségével nem áll arányban a megrostálás és a rendszerezés, és hogy a történelmi-társadalmi elemzés még mindig háttérbe szorítja az esztétikai szempontokat.

Ami az újabb korokat illeti, hadd említsem először azt, hogy az 55-ös év irodalmi évfordulói megmozgatták munkatársainkat — bár sajnos nem egyenlő mértékben. József Attilával behatóan foglalkoztunk, szövegeit tovább gyűjtjük és rendezzük, életének egyes szakaszait körültekintő részletezéssel feltárjuk, mint Péter László tette a szegedi évekkel, költői életművének formai oldaláról, verseléséről egy tanulmány megjelent, egy pedig sajtó alatt van. — Reviczky az évfordulóra kismonográfiát, válogatást és néhány tanulmányt kapott, sőt tiszteletére Harsányi Zoltán és Komlós Aladár vitába is keveredett.

A Vörösmarty-évforduló kapcsán irodalomtörténészeink, elsősorban Sötér István, Pándi Pál, Lukácsy Sándor, megemlékező írásai a folyóiratcikk keretei közt is sok új gondolatot mélyítették el Vörösmarty-képünket. A megemlékezések közül elsősorban Waldapfel Józsefnek az országos emlékünnepegen elmondott beszéde emelkedik ki, amely Vörösmarty költészetének eszmei-politikai tartalmát a nemesi forradalmiság új terminusával állította élesebb fénybe. Ugyanakkor Vörösmarty romantikájának, valamint drámaírói tevékenységének hangsúlyozásával eddig háttérbe szorult területek jelentőségére hívta fel a figyelmet, egyes vonatkozásokban önnön korábbi álláspontját is tovább fejlesztve. Bóka Lászlónak az Akadémián, valamint Tóth Dezsőnek a Társaság ülésén elmondott megemlékezései még csak most vannak sajtó alatt. A Vörösmarty-évforduló jelentőségét Vörösmarty összes verseinek és összes drámai munkáinak új anyagot is hozó kiadásai, valamint a Vörösmarty életét és művét sok új adattal megvilágító Vörösmarty-album s a Társaság által is támogatott Vörösmarty-kiállítás is aláhúzták.

Kissé szerényen ütött ki a Csokonai-évforduló. Juhász Géza és Vargha Balázs egy-egy tanulmánya különösen a fiatalkori versek, a kronológia és a fejlődés kérdéseit feszegeti, Waldapfel József debreceni ünnepi megemlékezése a költő polgári-korszakbeli hamis „méltóságairól” rántotta le a leplet. Debrecen városa szerencsés ötlettel a költő korai verseit adta ki abban az elrendezésben, ahogy azt Csokonai maga tervezte.

Az Irodalomtörténeti Kongresszus beszámolója és jórészt hozzászólói is a reformkort, hogy úgy mondjuk, átugrották; általában irodalmunknak az 1795-tel induló korszaka az utóbbi évek folyamán kezd elhanyagolt területté válni. Kazinczyról hallgatunk, Berzsenyiről egy nem-irodalomtörténész-kutató szólt, Katona Józseffel kapcsolatban nem jutottunk túl Molnár Miklós erősen vitatható ábrázolásán. A hallgatást,

a korszak teljes mellőzését két értékes monográfia és néhány kisebb értekezés töri meg. — Julow Viktor Fazekas-könyve kitűnő munka, elemzéseivel nehéz vitába szállni, de még mindig nem adja meg Fazekasnak az irodalmunk fejlődésében őt megillető helyet. A Kazinczy-levelzés perspektíva-torzítása mintha még most is mutatkozna.

Az elmúlt évben jelent meg Szauder Józsefnek tárgyi anyagban és szempontokban igen sok újat hozó Kőlcsey monográfiája a Nagy Magyar Írók sorozatban. A könyv — minden eddigi Kőlcsey tanulmánynál igényesebben — az ember, a költő, a filozófus és politikus művét egységben és fejlődésében mutatja be s a kitűnő műelemzések egész sorával hitelesíti. Talán a nagy fejlődési vonalak megrajzolásához lehetne észrevételt fűzni: A tízes évek értékelésében még mindig a Kazinczy—Toldy-hagyomány kísért Fazekas, Katona, Berzsenyi rovására. Az Irodalomtörténeti Füzetek második és harmadik számaként jelent meg Forgács László: Bajza és Belinszkij, valamint Fenyő István Az Auróra c. tanulmánya. Az első célkitűzéseiben igen igényes s a magyar kritikai fejlődés elhanyagolt területének vizsgálatát kezdeményező munka, amelynek azonban sokszor vulgarizáló módszere és megállapításai erősen problematikusak. A másik tanulmány is fiatal irodalomtörténész munkája. Az Auróra életrajzát adja, igen nagy filológiai anyagot nem annyira feltárva, mint inkább megmozgatva. A módszertanilag igen nehéz kérdést nem sikerült ugyan maradéktalanul megoldania, de a történelmileg oly jelentős kiadvány minden eddiginél alaposabb részletes feldolgozásával a kor irodalomtörténetírása számára hasznos munkát végzett.

Hatvány Lajos Petőfi-gyűjtése még vár a szigorú kritikára. Melegen méltatnunk kell az anyaggyűjtés bőségét, újszerűségét, de meg kell rostálnunk a magyarázó és kísérő szövegeket, amelyekben elég nagy tere van a szubjektív, egyénieskedő megjegyzéseknek.

A kapitalista kor irodalomtörténetéből a múlt évben néhány nagy kérdéskomplexum igényelt nagyobb érdeklődést, még akkor is, ha ez nem fejeződött ki a publikációk terjedelmében. — A Madách-kérdés fölvetését az ember tragédiája Nemzeti Színház-beli felújítása tette időszerűvé. Az az ismeretes tanulmány, amelyben Lukács György próbált a sokat vitatott kérdés mögé pontot tenni, nem bizonyult megnyugtatónak. Több olyan körülmény volt, amely a vita ily irányban való lezárását illuzórikussá tette. Egyik az, hogy Lukács György tanulmánya saját bevallása szerint Hermann Istvánnak történelmi szempontból egyáltalán nem

igazolható megállapításaira épít, a második hibaforrás az, hogy Lukács György a Tragédia konkrét tartalmának lényeges elemeit, személyi és eszmei mozzगतóerőit kizárja vizsgálódásai köréből. Az első ténnyel kapcsolatban felelősség terhel minket, idősebb Madách-kutatókat, akik visszhang nélkül hagytunk egy olyan koncepciót — ti. Hermannét, amelyet már megjelenésekor elhibáztatnak tartottunk. Ami a második szempontot illeti, már megindult a helyreigazítás és kiegészítés munkája Sótér István akadémiai székfoglalójában.

Nem sok szó esett, de komoly munka folyt az elmúlt évben Jókai körül. Nagy Miklós hozza napvilágra készülő monográfiájának előmunkáitait. Ahogy a Magyar nábobot, a Kárpáthy Zoltánt, a Szegény gazdagokat tárgyalja, az különösen a fiatal kutatók számára példamutató. Azon a helyes nyomon elindulva, hogy Jókai minden egyes művét, romantikus létükre is, számtalan mozzगतat fűzi a megírásuk-korabeli magyar közélet-hez, — mindegyik regénynél talál adatokat a korabeli sajtóban, Jókai életkörülményeiben, ismeretségében, utazásaiban — melyek a regény létrejöttét indokolják, és beleállítják a kor aktuális társadalmi-politikai mozgalmába. (Jókai erdélyi útja és a Szegény gazdagok.) Még fontosabbnak tartom azt, hogy több más kutatónkat megelőzve Nagy Miklós fordít legelső gondot az irodalom belső fejlődésére, tehát egyrészt azoknak a hagyományoknak a feltárására, amelyek valaminő módon Jókaiiban folytatódnak, másrészt Jókai szemléletmódja és tematikája fokozatos alakulására. Utalok itt olyasmikre, mint a Magyar nábob irodalmi előképei — vagy az arisztokrata-téma változó megjelenése Jókai egymásután következő korszakaiban. Nagy Miklós módszerességének bizonyítéka gyanánt hozom fel azt is, hogy legutóbb megjelent cikkében (IT. 1955. 4.) összefoglaló referátumot ad a Jókai-kutatás mai állásáról.

A korszak kutatóinak kedves területe az elmúlt évben a századvég volt. Reviczky, Gáspár, Iványi kismonográfiát kapott, s még Petelei és Gozsdu is eljutott legalább a válogatott kötetig. Komlós Aladárról kell itt külön szólnom, aki évek óta kutatja már a „népvezeti” irodalom ellenzékének vezéralakjait. Jórészen az ő szorgalmas munkájának köszönhető, hogy irodalomtörténeti térképeinkről egy fehér folt tűnedezőben van. Munkájának elemző és szintetikus részéhez mindenesetre van néhány szavunk. A felfedezés lázában az utóbbi évek során kissé háttérbe szorult Komlós tehetségének egyik oldala: az irodalom- és vers-érték, megértett, esztétikai elemző tevékenysége, régebbi művei e tekintetben a

mostaniaknál többet adtak. Innen van az, hogy még nem rögzítette és nem foglalta szintetikus képbe a századvég népművelés-ellenes mozgalmainak stílusirányait, és elvi szempontból sematizmusba hajló képet adott az irodalmi pártok harcáról. Különösen bántó fogyatkozás az Akadémiának és az úgynevezett hivatalos irodalomnak erős, merev sematizálása.

A XX. századot érintő monográfiák közül Bóka Lászlóénak (Ady Endre élete és művei) főbb célkitűzéseit már az a körülmény kijelölte, hogy a szerző csak Ady pályakezdését akarta tárgyalni. Ebből következően az, hogy behatóan kellett foglalkoznia azokkal a körülményekkel és hatóerőkkel, amelyek a fiatal Ady fejlődését irányították. Fel kellett tehát vázolni a diák, a főiskolai hallgató, az induló újságíró társadalmi környezetét; ki kellett kutatnia az Adyt éppen korai korszakában ért művelő hatásokat, érzékeltetnie kellett a kor politikai és kulturális atmoszféráját. A központi, legizgatóbb probléma mindezek alapján a lendő nagy költő kiérlelődése, a lángelme szikráinak fokozatos jelentkezése. — Bóka nagy figyelmet szentel mindegyik említett feladatnak, de a megoldás nem járt mindenütt ugyanazon sikerrel. A társadalmi-politikai hatóerők érzékeltetése és a környezet felvázolása kitűnő. Újszerű, jó módszer az, ahogy ebben Bóka Ady novelláinak tanúságát felhasználja. A művelő hatások, a kulturális miliő rajza már kevésbé meggyőző és helyenként hiányos is. Ami pedig a lángelme jelentkezéseit illeti, Bóka — érzésünk szerint — olykor túl is lö a célon; túl nagy jelentőséget tulajdonít egy-egy jelzőnek, igények, amely a korai művekben az érett Adyt előlegeznél. — Általában kéttelylel fogadta a közvélemény a mű arányait; a fiatalkori hírlapi cikkek ily beható tárgyalása túlelemzésnek, a feladat elaprózásának minősíthető — és hátrányára lesz a szintetikus egységbefoglalásnak. Ezzel természetesen összefér az, hogy az elemzésekben esztétikai szempontból is rengeteg eszme és finomság van.

Kardos László Tóth Árpádról írott monográfiája nagy lépéssel viszi előre a XX. század irodalmának kutatását. — A marxista módszer révén a legbonyolultabb kérdésekre is megnyugtató választ tud adni. A költő dekadens elemekkel át- meg átszótt életművéből szigorú mértékkel, odaadó szeretettel és finom érzékkel emeli elénk az időálló értékeket. Az elmarasztalt mozzगतokat sem merev általánosítással dobja félre, hanem társadalmi, illetve irodalomtörténeti szerepük pontos elemzése útján illeszti helyre őket. Ily módon egyetlen értékes sor sem vész el Tóth Árpád sajátos szépségeiből.

Úgy mond ítéletet Tóth Árpádról, eszmei vagy formai kérdésekben egyaránt, hogy magatartását, megoldásait állandóan a nagy kortársak megoldásaival szembesíti. Az 1919-ben való állásfoglalástól kezdve egy-egy jellemzőbb rímcsengésig vagy versképletig a hasonlóságot és különbözőségeit sok-sok fokozata tárul elénk, s ez a szembesítés nemcsak Tóth Árpád megítélésében segít, de becses iránytű a Nyugat-nemzedék többi költőinek tanulmányozásában is. — A nagyjórészt feldolgozatlan területek (életrajz, novellák, műfordítások) alapos felmérése, a feltárt anyag nagymennyisége ellenére, a monográfia arányai ideálisak. Középpontjában — a köztudat halkszavú, apolitikus költőjével szemben — a polgári dekadenciából, 1919 ormain át, a Horthy-fasizmus ellen komor keserűségével protestáló művész költői teljesebb áll. — Van azonban a művel kapcsolatban egy nagyobb hiányérzésünk: a lírai realizmus szempontjainak élesebb érvényesítése valóban határozottabbá tette volna a portrét s megerősítette a szerző által felállított értékrendet. (Ady—Juhász Gy.—Tóth Á.—Babits—Kosztolányi.)

Vázlatos, jórészt mennyiségi áttekintésünk nem zárulhat le anélkül, hogy örömmel és megnyugvással ne regisztrálnánk a vidéki kezdeményezések megindulását. Nemcsak arról a munkáról van szó, amelyet Pesten működő tagtársaink vidéki gyűjtőmunkájuk vagy kiszállásaik során végeznek — hanem önálló, Pesttől független munkáról, kiadványokról. Kecskeméten Kiss Istvánnak Mátyási Józsefről füzete jelent meg, Pécsen ismeretlen Petőfi-verseket találtak, a helyi hagyományok feldolgozása terén Debrecen jár az élen Csokonaival. (Lásd az említett helyi kiadványt). Sopronban a líceum Magyar Társaságának múltja érdekes adatokkal lep meg. Más vidéki munkák még folyamatban vannak, s hamarosan eredményt is ígérnek. Hamarosan megtermi gyümölcsét a szegedi Juhász Gyula-kutatás is.

A mennyiségi megduzzadás különösen szembeszökő akkor, ha a folyóiratainkban már elfogadott, közlésre váró anyag jegyzékét nézzük. Ma már, folyóiratunk kezdeti éveitől kezdve, a szerkesztőt legfeljebb a közlendő anyag gazdagsága ejtheti zavarba és a válogatás okozhat fájdalmat neki — de a cikkek íróira annál nyomasztóbban hat az, hogy kedvező esetben is legalább egy évet kell várniuk, mire szülőttjüket kinyomtatva megláthatják. Le kell tehát szögeznünk, hogy az irodalomtörténeti kutatómunka megduzzadásával még mindig nem tart lépést a férőhely, a publikációs lehetőségek növekedése. Kifogásolni lehetne azt is, hogy a produkció nem teljesen alkalmazkodik a megjelenési lehetőségekhez, az önálló soro-

zatok többet is fel tudnának venni, folyóirataink viszont túl vannak terhelve.

Ha fölvetem azt a kérdést, ebben a túlszűfálásban nincs-e szerepe a szerkesztői válogatás enyhességének, a lektorok jószívűségének — ezzel már átléptem a pusztán mennyiségi leltározásból a minőségi megítélés területére. Vajon az elég szabályosan megjelenő, telenyomtatott folyóiratcikkek nem hoznak-e selejtet is, amely elmaradhatott volna, vagy szigorúbb lektori és szerzői beavatkozást igényelt volna? E kérdésre adandó feleletünket kapcsoljuk össze egy szélesebb kitekintéssel: hogyan fejlődnek fiataljaink, — egyrészt: hogyan alkalmazkodik a marxizmus—leninizmus irodalomszemléletét, másrészt: hogyan tanulták meg az irodalmi kutatásnak általánosan, de marxista tudásra kétszeresen kötelező módszereit?

A folyóiratokból és kismonográfiákból elénk táruló képnek vannak az örvendetesek mellett súlyos árnyoldalai is. A nyugtalanító az, hogy kifogásaink egy része éppen a jelzett elemi tudományos követelmények egyike: az adatok sokoldalú, lelkiismeretes összegyűjtésére és ellenőrzésére vonatkozik. Az ember örömmel olvassa az olyan műveket, mint az Iványi Ödönről megjelent kismonográfia, amely mögött az adatgyűjtő gondosság tudományos hitelt érzi, még akkor is, ha esztétikai elemzéseit fogyatékosak. Kissé sablonos volna dicsérni azt, ahogy szerzője nagy közönyvtárainkban régóta elfelejtett vidéki napilapok évfolyamait átbúvárolta, Iványi életének minden mozzanatát tiszta világításba helyezte; különösen hasznos A püspök atyafisága korrajzi háttérének felderítése. Mondom, sablonos lenne ez a dicséret akkor, ha Rejtő István könyve a fiatal kutatók viszonylatában tipikus lenne. Vannak természetesen rokoni: Fenyő István Auróra-füzete, Sziklav László Gáspár Imréje — de akad számos mű, amelyről nyíltan meg kell mondanunk, hogy megdőbent a filológiai adatkezelés felelőtlenségével. Olvastunk Gyulai-tanulmányt, amely Gyulai Bach-korszakbeli pályáját, de magát az egész Bach-korszakot is hamisan állítja be. Vajon meggyőzőnek-e az ilyen megállapítások: „A passzív ellenállást elsősorban külpolitikai okok tették szükségessé” (105); Görgey, aki mellékesen ez időben Klagenfurtban volt internálva, „soha nem lett a Deák-párt vezetőjévé azért, mert ő inkább a cárizmus felé akart orientálódni” (106); Deákék reálpolitikán „a legmészebbben kompromisszumok elfogadását értették”; az októberi diploma „még erősebben megnyitotta az utat a magyar köznemeségnek a hivatalok felé, és a birtokát veszített dzsentri mint szalmaszálba kapaszkodott ezekben a

lehetőségekbe” (107); a passzív rezisztencia politikája köré” a negyvennyolcas forradalom alatt renegáltá vált békepártiak tömörültek” (108); Gyulai a Bach-korszakban az ellenzék köznemesi tömegeivel halad együtt. Az már nem is adatszerzés, hanem beállításműködés, hogy Gyulai már ebben a korszakban a Deák-párt irodalmi exponense és semmi egyéb. Pontatlan az adatok beállítása akkor is, ha azt mondjuk, hogy a 48-as forradalmak után a filozófiában „egyre inkább az új kantiánus tendenciák váltak uralkodóvá” s hogy Gyulai azért nem csatlakozott hozzá, mert „az újkantiánizmus esztétikailag nem nyújtott semmit sem számára” (110).

Nyilvánvalóan a szerző is tudja, hogy az újkantiánizmusnak nevezett filozófiai mozgalom a németeknél a 70-es évektől bontakozott ki. Az elnevezést tehát nem rájuk érti, hanem talán arra a magyar filozófiai irányra, amely nálunk nemcsak a forradalom után, hanem már előtte is Kant eszméire támaszkodva küzdött a magyar hegeliánusok ellen. A névadás így teljesen önkényes, és csak zavart okoz, nem is szólva arról, hogy a kantiánus Krug-ra támaszkodó magyar egyezményesek az esztétika terén nem voltak improduktívak. Ki hiszi azt, hogy Gyulainak „több nekifutása van a materializmus felé”?

Valószínűnek tartom, hogy az említett tanulmány hibáinak végső forrása nem az adatgyűjtés fogyatékos és felületes volta — ez maga már csak következménye annak, hogy a fiatal esztétikus a tényeket a maga konstrukciójába akarja belekényszeríteni — azt mondhatni tehát, hogy szinte menekül az adatoktól. Gondoljuk meg azonban, hogy éppen az adatgyűjtés és adatkezelés terén sűrűn jelennek meg olyan mementók is, mint pl. legutóbb Horváth János verstani tanulmánya, vagy cikke a Szabács viadaláról, — amelyeknek minden megállapítása szinte természettudományos módon dokumentálva van. A Gyulai-tanulmány felelőtlensége az ilyen művekkel egybevetve könnyen sugalmazhatja a marxista irodalomtudomány diszkreditálását.

Van azután a fiatalok között egy másik típus, amely a forma szerint teljesen eleget tesz az anyaggyűjtés és dokumentálás követelményeinek. Harsányi Zoltán Reviczky-tanulmánya és Gergely Gergely Tolnai-tanulmánya valósággal hemzsegnek az idézetektől. A Harsányi anyaggyűjtésével mégis baj van. A szerző ti. csak addig böngészget, amíg forrásai egyrészből kihozza azt az eredményt, amelyet vár vagy kívánatosnak tart, — itt megáll, és nem sokat főrődik az ellentmondó dokumentumokkal és nyilatkozatokkal, — amennyiben mégis rájuk bukkan, igyekszik jelentőségüket kicsinyí-

teni. Így sikkad el féligmeddig az ő ábrázolásában Reviczky időleges behódolása a reakció táborának. — Komolyabb és számos fiatal kutatóra jellemző az adatkezelésnek egy mélyebb hibája. Röviden úgy lehet megnevezni: egy-egy író ilyen vagy olyan, esztétikai vagy társadalmi nyilatkozatait nem magyarazzák, nem interpretálják, hanem csak kivonatolják és bizonyos szempontok szerint csoportosítják. Így aztán könnyű kimutatni, hogy pl. Reviczky vagy Tolnai írói programja a realizmus volt, hogy Reviczky humor-elméletének lényege a nép mélyeséges szeretete. Különösen az említett Tolnai-adatgyűjtésen érzik nyomasztóan, hogy szerzője nem tud Tolnai saját beállításon és szempontjain felülemelkedni. Az írókat nem kivonatolni kell, hanem gondolatmenetét, alapfogalmait interpretálni, gyökereit, súlypontjait, mélyebb összefüggéseit kifejtetni, mondanivalóját a tudomány, a bölcsélet nyelvére lefordítani — s főleg az író eszmevilágának és a kor mozgalmainak egészébe beállítani. — S itt térek vissza kiindulópontomhoz: a fiatal kutatókat erre a módszerre nemcsak jótanácsokkal, hanem, amennyire lehetséges, konkrét segítő munkával, tehát gondos lektorálással, szerkesztőségi átdolgozással, megbeszéléssel rá kell nevelni. Szűkebb tárgyalásokon ismételtlen sajnálkozunk amiatt, hogy nem foglalkozunk eleget a fiatal irodalomtörténészek nevelésével — nem reagálunk a folyóiratokban megjelent cikkeik helytelen megállapításaira és hamis eredményekre. Igaz, — de inkább megelőzni kell a bajt a megjelenés előtti segítő munkával.

Gyermekbetegségnek számít, bár nem fiatal kutatónál jelentkezik is, az fogyatékos, amelyet pl. Sziklay László Gáspár Imre-monográfiájában tapasztalunk. Kétségtelen, hogy az osztályhelyzet és a társadalmi viszonyok az a talaj, amelyen az író életpályája és művei kibontakoznak. De hogy milyenné bontakozik, ki az író, az nyilvánvalóan függ nemcsak a talajtól, hanem a szóbanforgó író egyéni adottságaitól is. Eltorzult életpályákról és művekről szólva gyakran esünk abba a hibába, hogy az írókat a társadalmi viszonyok rovására próbáljuk tisztára mosni. Gáspár nem volt valami harcos, kemény jellem, káros szenvedélyei voltak, önmagát helytelenül értékelte, politikai meggyőződését olykor változtatta — mindezért őt magát is erősen terheli a felelőség. Hibái a legideálisabb társadalmi viszonyok közt is kiütözköztek volna. — A probléma, ha nem is ilyen méretben, Vajdánál és Tolnainál is felbukkan. Nem jutunk közelebb a helyes megoldáshoz, ha úgy teszünk, mint Gergely Gergely, aki Tolnai irodalmi harcából, pályája zökkenőinek magyarázatából

személyi fogyatékoságait ki akarja kapcsolni.

Alig van olyan összejövételünk, amelyen a komoly viták hiányát ne emlegetnénk, folyóirataink vita-rovata valóban elég szegényes. Sajnos, nem lehetünk büszkéek az év néhány hangosabb vitájára sem: arra például, amely ifjú Horváth János és Győry János közt zajlott, mert ez éppen a vitaszellem szomorú elfajulásáról tett bizonyosságot. Győrynek nemcsak az volt a hibája, hogy sülytalan érvek alapján próbálta ifj. Horváth eredményeit megingatni, sokkal inkább az, hogy személyeskedett, ellenfelének nemcsak tudományos kvalitásait hanem egyéni tisztességét is kétségbevonta. Az ilyen elfajulások könnyen továbbsugárzanak, alkalmasak marxista irodalomtudományunk diszkreditálására, úgyhogy helyesebb, ha a szerkesztői éberség elejüket veszi. Általában a kritika egyik alapvető követelménye a szerző szándékainak helyes megértése és tolmácsolása. Csak árt az olyan bírálat, amely a szerzőnek tőle idegen tendenciát tulajdonít, mint ez Juhász Gézának a népi írókról tartott előadásával történt. Itt az írói rehabilitálás szándékába a kritikusok magyarázták bele a politikai rehabilitálást.

Úgy gondolom, abból, hogy egy év termésén madártávlatból szemlét tartottam, kb. adódnak jövőendő feladataink is, — amelyeket egyébként az Akadémia elfogadott tervei is körvonalaznak. A magam részéről mégis szeretnék egy hiányérzetet kimondani. Az elmúlt évek uralkodó műfaja nálunk az frómonográfia, akár akadémikus, akár népszerű vagy félnépszerű szinten. Doktorok, kandidátusok rendszerint egy-egy író vagy költő összefoglaló ábrázolásával nyerik el tudományos fokozatukat. Talán nem volna helyes portréinflációról beszélni — de okvetlenül és nyomatékosan kell utalni rá, hogy ez egyoldalúság, amelyet bántóvá tesz a műfaj-monográfiák hiánya. György Lajos annak idején figyelemreméltó könyvet írt a magyar regény előzményeiről, Szinnyei Ferenc a magyar regény és novella igen alapos történetében eljutott a Bach-korszak végéig, Galamb Sándor a kiegyezés korának drámájáról írt hasonló monográfiát: olyan kezdeményezések, amelyeket változó tudományos színvonaluk ellenére sem tudunk ma nélkülözni — de úgy látszik, folytatni se tudjuk őket. Bizonytalán nehezebb ilyesmit jól megcsinálni, mint egy író-monográfiát, több idő, több munka kell hozzá — de azt hiszem, mindannyian érezzük: mennyit kell botladoznunk a magunk kutatásaiban éppen az ilyen monográfiák hiánya miatt. Számos elvi kérdés tisztázatlanságának is itt van az oka: az irodalmi népiesség fejlődését pl. Horváth János csaknem 30 éve már

hogy Petőfiig megrajzolta — és mi e ma oly fontos mozgalom további fejlődésének ábrázolására eddig sem tettünk. Szóval: kívánatos volna az egyéni kutatási terveknek a műfaj- és irodalmi iránymonográfiák felé való áttámasztása.

Évi közgyűlések, visszatekintő munkabeszámolók szokásos panasza volt eddig az, hogy nem foglalkoztunk eleget elvi-esztétikai és irodalomelméleti kérdésekkel. Az idén ezt a panaszt tompítanunk kell: anélkül, hogy a nagyjelentőségű Irodalomtörténeti Kongresszust a maga egészében méltatni akarnánk, leszögezhetjük, hogy a realizmus kérdésében nemcsak történeti, hanem elvi téren is közelebb vitt bennünket a tisztánlátáshoz. Legfontosabb eredménye talán az volt: eldöntötte a „Jókai és a művészi igazság” c. tanulmány nyomán lappangva folyó vitát arról, hogy a realizmus korjelenség-e vagy örök írói módszer — és hogy az írói és művészi nagyság okvetlenül egyet jelent-e a realizmussal. Miután erre a kérdésre számottevő külföldi és hazai irodalmárok nemmel feleltek, és a realizmust különböző változatokkal bíró korjelenségnek állították be, lehetővé vált a magyar irodalomtörténetírásban az olyan irodalmi áramlatok, mint a klasszicizmus és a romantika új értékelése, — s a kapitalista kor irodalmában a kritikai realista áramlat elkülönítése a másjellegetű íróktól: pl. Vajdától, Madáchtól, a századvég lírikusaitól. — Persze nem csökkenti, hanem emeli a kongresszus jelentőségét az, hogy megoldatlan elvi kérdéseket is nagy számban hagyott hátra. Scserbina professzor felszólalása alapján legsürgetőbbnek látszik az irodalmi módszer és az irodalmi stílus egymáshoz való viszonyának tisztázása. A napi referátumokban fölmerült megoldandó kérdésekből elég, ha utalok az eszményítő realizmus kérdésére, kritikai realizmus és naiv szemlélet viszonyára.

Éppen a kongresszus sikerétől felbátorodva merem kimondani azt az érzésem, hogy irodalomtörténetírásunk most már a mennyiségi szaporodás mellett az elvi elmélyülés felé fejlődik. A jövőre nézve csak azt kívánhatjuk, hogy mindkét tendencia: a területi és számbeli szélesedés, és a szemléleti elmélyülés is továbbfolytatódjék.

Ezután Vargha Balázs szervező titkár beszámolója következett:

Társaságunk közgyűlésein évek óta ismételten kifejezésre jutott az a közös óhajunk és igényünk, hogy a megalakuló Irodalomtörténeti Intézet fogja össze tudományszakunk sokfelé ágazó munkáját. Ez a régi óhajunk végre valóra vált.

Mostantól fogva Társaságunk a tudományos intézettel együttműködve fogja se-

gíteni az irodalomtörténeti munka fejlődését. Az intézet belső és külső munkatársainak szervezett gárdáján kívül ezután is számítanunk kell a kutatók és érdeklődők szélesebb körének segítségére. Tagjaink többsége nem hivatásszerűen foglalkozik irodalomtörténettel, hanem más munkái mellett szakít időt egy-egy közlemény megírására, egy író életrajzi adatainak felkutatására stb. Társaságunk munkájában sohasem szabad megfélemednünk ennek a szélesebb tábornak igényeiről. Ők a leghívebb olvasói s egyben munkatársai is folyóiratunknak és kiadványsorozatainknak, résztvevői vitá-üleéseinknek; rájuk számíthatunk, mikor pályázatot hirdetünk, vagy adatok gyűjtésére felhívást teszünk közzé. Őket kell támogatnunk, hogy lépést tartsanak az irodalomtudomány fejlődésével, s részt kérjenek a ránk váró nem csekély munkából.

Társaságunknak az ad létjogosultságot az Intézet megalakulása után is, hogy tagjaink adják a kutatómunka bázisát és utánpótlását.

Az elmúlt év munkájának megítélésében is az legyen fő szempontunk: hogyan segítette Társaságunk szervezete a tagok tevékenységét. Az ősszel rendezett Irodalomtörténeti Kongresszuson tagjaink, a vidékiek is, majdnem teljes számban részt vettek.

Az 1955-ös év irodalomtörténeti és irodalmi életének egyaránt fontos eseménye volt három nagy költőnk évfordulója. A Csokonai, József Attila és Vörösmarty ünnepségek rendezésében derekasan részt vett vezetőségünk. Hadd emlékezzem meg külön is Szabolcsi Miklósnak a József Attila évforduló körüli buzgóságáról, Tóth Dezsőnek a Vörösmarty évfordulón végzett munkájáról, és Keresztury Dezsőről, aki az emlékkiállítások irányításában vett részt.

A három évforduló országos ünnepségeinek szervezése mellett Vörösmarty Mihályról külön is megemlékeztünk felolvasó ülésein. Tóth Dezső tartott előadást a Zalán futásáról. Reviczky Gyula születésének százéves évfordulóján Komlós Aladár mondott emlékbeszédet. Katona József halálának százhuszonöt éves évfordulóján megkoszorúztuk a kecskeméti síremléket. Koszorút helyeztünk Gelléri Andor Endre emléktáblájára, halálának tízéves évfordulóján.

Az említett felolvasó üléseken kívül még négyet tartottunk az elmúlt évben:

A januári közgyűlés előtt Keresztury Dezső irodalmi emlékeink megbecsüléséről beszélt. Földessy Gyula márciusban Juhász Ferenc költészetéről tartott élenk vitát keltő előadást, Dienes András júniusban Petőfi eltűnésének körülményeiről olvasott fel, Gerézdi Rabán októberben Apáti Ferenc kantilénáját elemezte. Felolvasó üléseink sorozata

nem volt elég rendszeres, sem az időpontok, sem a témák kiválasztása tekintetében. Kívánatos volna ez évben végre megvalósítani a sorozatos előadásokat, előre elkészített és közzétett terv szerint.

Két, 1954-ben kiírt pályázatunk eredményét hirdettük ki a múlt évben. A fel szabadulási pályázaton — amelyre 20. századi témájú tanulmányt kellett készíteni — Benkő László, Tamás Attila, T. Tedeschi Mária Balogh László, Hársing Lajos, Sipka Sándor és Török Bálint nyert díjat. Különösen értékes pályaművet nem kaptunk, de a pályázat mégis adott némi lendületet a huszadik századi kutatásoknak.

Csokonairól szóló népi emlékezősek gyűjtésére is hirdettünk pályázatot. Az első díjat Enyedi József hajduhadházi tanár nyerte, s még tizennégy gyűjtő kapott jutalmat.

A Csokonai pályázat sikerén felbuzdulva többféle módon folytattuk az év folyamán irodalmi tárgyú népi emlékezősek gyűjtését. Dienes András egymaga több mint száz Petőfi emlékezőst gyűjtött össze az ország különböző helyein, s más munkatársaink is jártak népi emlékezőst gyűjteni. Néhány emlékezőst a rádió riporterei segítettek rögzíteni, de az év folyamán a társaság kapott egy magnetofonkészüléket, így most már önállóan tudunk hangfelvételeket készíteni.

Felhívást intéztünk a Petőfi Múzeummal és az Oktatásügyi Minisztériummal közösen az iskolai irodalmi szakkörökhöz, hogy gyűjtsenek irodalmi emlékeket. Több helyen indult meg a lelkes kutatás, az eredményeket a tanév végére várjuk.

A közelmúlt irodalmi emlékeinek gyűjtését is tovább bővítettük. Felhívást tettünk közzé Móricz Zsigmond és Krudy dokumentumok beküldésére. Kortársi emlékezőseket jegyeztünk fel és irattunk a század nagy íróinak életéről.

Tagjaink huszonkét kutatóutat tettek az év folyamán, részben Budapestre, részben Budapestről. A vidéki utak során megbeszéléseket folytattunk tagtársainkkal. Több helyen sikerrel folyt a kéziratok gyűjtésének átvizsgálása. Elek László feldolgozta a Kner-nyomda irattárát, sok érdekes levelet és kiadatlan művet talált. A pécsiek ismeretlen Petőfi versekre s más érdekes emlékekre bukkantak. Szélesebb körű kutatással még nagyon sok kallódó irodalmi emléket napfényre lehetne hozni. Ebben az évben megpróbáljuk ezt megszervezni.

Kiadványainkról szeretnék még néhány szót mondani. Folyóiratunk és Magyar Klasszikus sorozatunk megindulásukkor — hogy úgy mondjam — monopolhelyzetben voltak. Azóta örvendetesen megsokasodott az irodalomtudományi folyóiratok és a klasszi-

kus szövegkiadások száma. Saját kiadványaink jelentősége azonban nem csökkent ezzel. A befejezéshez közeledő Magyar Klaszszikusok sorozat a magyar irodalom maradandó értékeinek kincsesládája, az irodalomtanítás és ismeretterjesztés fontos eszköze. Folyóiratunk, az Irodalomtörténet legutóbbi évfolyama talán leggazdagabb tartalmú volt újjáalakulása óta. A Nagy Magyar Írók sorozat kiváló új kötetekkel gazdagodott az elmúlt évben — de néhány fontos kötetével még adósak vagyunk.

Ezután Barta András beszámolt a Társaság 1955. évi gazdálkodásáról.

Az elnöki és titkári beszámolót vita követte.

Bóka László hozzászólásából:

Szó esett a folyóiratok túlterheltségéről. Egyre-másra kapunk olyan kéziratokat, amelyekről a lektorok első megjegyzése az, hogy túlságosan hosszú. Ugyanakkor rövidebb terjedelmű recenzió megírására rend-

kívül nehéz szerzőt találni. Én a magam részéről ezzel a feltett szándékkal szerkesztek, hogy könyörtelen ellenállok a feleslegesen hosszú tanulmányoknak.

A felolvasó ülések megszűnését helytelenítem. Egy időben elértük, hogy a művelt közönség nagyobb rendszerességgel járt el a felolvasó ülésekre. Ezt a kialakult gárdát elvesztítettük. Szigorúan megszabott, előre kidolgozott programmal kell megszereznünk újra ezt a közönséget, mert hogy ilyen felolvasó ülésekre szükség van, azt a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadásainak a sikerei is bizonyítják.

Bán Imre hozzászólásában a kutató intézet és a Társaság kapcsolatáról beszélt. Annak szükségességét hangoztatta, hogy az Intézet mellett nehogy veszítsen jelentőségéből.

A felszólalásokra Barta János elnök válaszolt.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1956. évi 2. számának tartalma

Szabolcsi Bence: A Halotti beszéd ritmusáról
Koltai-Kastner Jenő: A Königsbergi Töredék kérdéséhez
Belia György: Babits Mihály Baján

Kiseb b közlemények

Péter László: Az Ördögi Kísértetek néhány motívumához
Mátyuszné Császár Edit: Polgári-torradalmi eszmék és az első magyar szintársulat másora
Nagy Miklós: Jókai pápai diákévéhez

Vita

Baróti Dezső: A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténet-írásunk tükrében
Dienes Szilárd: Arany Jánosnak A ványal juhbehajtás c. ifjúkori verses krónikájáról

Adattár

Busa Magit: Egy ismeretlen színjáték
Nimeth Balázs: Batsányi három levele Ráday Gedeonhoz
Péter László: Móricz Zsigmond és Juhász Gyula

Szemle

Kovácsosky Miklós: Ady Endre összes prózai művei I.
Eckhardt Sándor: Zenetudományi Tanulmányok
Halász Előd: Turóczi-Trostler József: Lenau
Kéry László: Három világirodalmi arcképről
Kenyeresné Bolgár Ágnes: Kosztolányi Dezső válogatott versei
R. Mezei Márta: Julow Viktor: Fazekas Mihály
Fenyő István: Fazekas Mihály összes művei két új kiadásáról

Az irodalomtörténeti intézet hírei

A magyar irodalomtörténeti kutatások második ötéves terve
Az irodalomtörténeti kézikönyv készítésére vonatkozó, eddig elfogadott határozatok
Vita az irodalomtörténeti kézikönyv tematikájáról

FELHÍVÁS

Tompa Mihály teljes levelezésének kiadásán dolgozom. Felkérem azokat, akik Tompa által írt, vagy Tompának szóló levelekről tudnak, illetőleg akiknek ilyen levél birtokukban van: szíveskedjenek értesíteni.

Bisztray Gyula
Bp., VI., Izabella utca 48.

СОДЕРЖАНИЕ

Б. Немет Г.: К ВОПРОСУ О ПРЕДПОСЫЛКАХ ЗАРОЖДЕНИЯ ВЕНГЕРСКОГО СИМБОЛИЗМА

(Языковые и стилевые проблемы)

Автор подвергает анализу поэзию одного из значительных лириков периода между Я. Арань и Э. Ади — Енё Комьяти, стараясь сопоставить его стиль с его мировоззрением. Поэзия Комьяти представляет собой мятеж против официального литературного направления эпохи, — народности и связанного с последней мировоззрения. Он сделал попытку создать новый мировоззренческий синтез и вместе с тем и новое стилевое направление. Однако его выступление было мятежом одинокого интеллигента, изолированным от общественной борьбы той эпохи, следовательно, сложные противоречия, характеризовавшие общество и взгляды эпохи, он смог объединить лишь в субъективный синтез. Однако для воплощения этого стилевые приемы народности объективного воззрения оказались недостаточными. Этим объясняется возникновение свойственного символизма, особенно к концу его жизни. Но этим же стремлением к созданию нового стиля объясняется и то, что его поэтическое творчество содержит множество элементов, характерных для стилевых направлений, предшествовавших народности. Эти элементы свидетельствуют об ограниченности его поэтического таланта и о том, что общественное и литературное развитие в то время еще не назрело для революционного выступления. Характерными для его поэзии, однако, являются не эти вопросы, но элементы символизма, которые и делают его непосредственным предшественником Э. Ади.

Юрай Шпигер: ЛЮДОВИТ ШТУР

Из путевых заметок баронессы Блаз де Бюри, симпатизировавшей с венским императорским двором, выясняется, что в 1848—49 гг. международная реакция относилась с антипатией к обоим народам — венгерскому и словацкому и боялась их. Почему все же получилось так, что руководители венгров и Штур вместе со своими приверженцами — не могли достичь договоренности и бороться плечо к плечу за общие цели в те трудные годы? Как Кошут, так и Штур говорят о положении, создавшемся после провала освободительной войны из-за непонимания друг друга обоих руководителей, как о трагическом. На арену истории должен был выступить новый общественный класс, чтобы разрешить эту большую проблему. — Сын учителя в провинциальном городе Штур приобрел европейское образование, благодаря чему ему удалось объединить вокруг себя все свое поколение и заложить тем самым фундаменты современной словацкой литературы. Это шло параллельно со стремлением ликвидировать провинциальную отсталость его угнетенного народа. Ему самому пришлось осуществить многое, что для Кошута было уже подготовлено предыдущим поколением. Его самым значительным успехом является создание словацкого литературного языка. Нашими литературоведами было проделано еще мало для обнаружения связей словацкой литературы со славянской и венгерской, несмотря на то, что немало у нас литературных и исторических героев, и немало стихотворений на общие темы. Торжественный вечер в Будапеште, посвященный памяти Штура, обращает наше внимание на общую судьбу обоих народов.

Марцелль Бенедек: Я ЧИТАЮ СВОЙ ДНЕВНИК

Писатель и художественный переводчик университетский профессор *Марцелль Бенедек* приводит отрывки из своего дневника. Формой автобиографии является фиктивный дневник, рассказывающий о жизни писателя от его восьмилетнего возраста (1893.)

до смерти его родителей (1929 г.). К событиям отдельных годов примыкают размышления из 1953—1955 гг. Опубликованные отрывки: „Я решил стать писателем!“ (Первые литературные шаги в детском возрасте при помощи отца Элека Бенедек — выдающегося писателя молодежи.) «Талия» (История организации прогрессивной театральной группы, работавшей в 1903—1909 гг.). «Эндре Ади» (Встречи с Эндре Ади). «Революция и дисциплинарный иск» (История приговора писателя на контрреволюционном дисциплинарном процессе). «Редактирование лексикона» (История редактирования Литературного лексикона из 1926—1927 гг.).

ДИСКУССИЯ

Бела Карачоњи: Выступление в дискуссии о книге Яноша Хорват «Стилевые проблемы латиноязычной литературы в Венгрии в эпоху Арпадов».

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Петер Ракош: К отклику на «Трагедии человека» Имре Мадач в Чехословакии.
Иштван Яноши: К проблематике исторических источников романа Мора Йокаи «Золотой век Трансильвании».

ОБЗОР

Янош Барта: Иштван Шётер: «Йожеф Этвеш». — *Ласло Орос:* Йожеф Саудер: «Ференц Кельчеи». — *Дьердь Ронаи:* Флобер: «Бувар и Пекюше». — *Дьердь Беишеньеи:* Первый том собранных прозаических произведений Эндре Ади. — *Миклош Коваловски:* Второй том собранных прозаических произведений Эндре Ади. — *Шандор Салаи:* Об авторбиографическом романе Пала Сабо. — *Отто Шопек:* Доде: „Тарасконский Тартарин“

ВЕСТИ ИЗ ВЕНГЕРСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

SOMMAIRE

Béla G. Németh: LA QUESTION DES ANTÉCÉDENTS DU SYMBOLISME HONGROIS (PROBLÈMES DE LANGUE ET DE STYLE)

L'auteur analyse la poésie de Eugène Komjáthy lyrique de considérable importance, représentant de la génération entre J. Arany et E. Ady et fait une tentative pour confronter le style et l'idéologie de ce poète. La poésie de Komjáthy constitue une révolte contre la tendance officielle de la littérature de l'époque qui se traduisait par l'imposition du caractère populaire à la littérature ainsi que contre l'idéologie de cette tendance. Il essaya de créer une nouvelle synthèse idéologique et, par là, un nouveau style. Toutefois sa révolte n'était que celle d'un intellectuel isolé des luttes sociales de l'époque, donc sa synthèse qui devait réunir les contradictions complexes caractéristiques de la société et des idées de son époque est devenue une synthèse subjective. Or, les moyens d'expression créés par adoption du caractère populaire en littérature qui avait imposé un style objectif ne s'adaptaient point à exprimer ce synthèse subjectif. C'est bien cela qui explique l'apparition d'une sorte de symbolisme, surtout vers la fin de sa vie. Mais c'est aussi cette tendance à créer un nouveau style qui explique, pourquoi dans son oeuvre poétique nous trouvons tant d'éléments qui caractérisent les tendances de style avant l'adoption du caractère populaire. Ces éléments témoignent des limites de son talent poétique, mais également de ce que le développement social et littéraire n'était pas encore arrivé à une étape qui ait exigé des actions révolutionnaires. Toujours est-il que le vrai caractère de sa poésie se reflète non pas dans ces éléments mais dans les éléments symboliques qui le rendent le prédécesseur immédiat de Ady.

Juraj Špitzer: L'UDOVIT ŠTÚR

Des notes faites au cours d'un voyage par la baronne Blaze de Bury, une dame qui a eu des sympathies pour la cour de Vienne, il ressort qu'en 1848 et 1849, pour la réaction internationale les Hongrois étaient tout aussi antipathiques que les Slovaques et que ladite réaction a eu peur des uns comme des autres. Nonobstant ce fait, comment était-ce que les dirigeants hongrois, d'une part, et les personnes groupées autour de Štúr, d'autre part, n'ont pu arriver à une entente et combattre en commun pour un but commun? Kossuth aussi bien que Štúr, après l'insuccès de la guerre d'indépendance, ont considéré comme tragique la situation résultant du fait que les dirigeants de ces deux peuples n'ont pas réussi à arriver à un accord. Il était indispensable qu'une nouvelle classe sociale apparût sur la scène historique afin de résoudre ce grand problème. Štúr, qui était le fils d'un instituteur de province, a acquis

une culture européenne et, par son érudition, il a réussi à devenir le centre de toute sa génération; de cette manière, il a établi les fondements de la littérature slovaque moderne. Son travail marchait de pair avec sa tendance de relever son peuple indigent de sa situation arriérée. Štúr était obligé de créer de toutes pièces beaucoup de choses qui étaient à la disposition de Kossuth et son groupe. L'accomplissement le plus remarquable de Štúr est la création de la langue slovaque littéraire. Dans notre histoire de la littérature il y avait, jusqu'à nos jours, peu d'initiatives pour élucider les rapports existant entre la littérature slovaque et les autres littératures slaves ainsi que la littérature hongroise. Toutefois, le nombre des héros historiques et littéraires qui appartiennent au trésor commun, est assez grand; de l'époque en question, il y a plusieurs poésies dont le sujet est identique. La soirée arrangée, à Budapest, à la mémoire de Štúr était destinée à attirer l'attention sur la communauté de sort de ces deux peuples.

Marcell Benedek : JE LIS MON JOURNAL

Professeur d'université, écrivain et traducteur Marcell Benedek publie quelques extraits de son journal qui se rapportent à l'histoire littéraire. Ce journal fictif est une forme d'autobiographie qui embrasse une période allant de l'âge de huit an (1893) jusqu'à la mort des parents de l'écrivain (1929). À chaque année se rattachent des réflexions des années de 1953—1955. Les extraits sont les suivants : «*Je me suis décidé de devenir écrivain!*» (Les premiers essais littéraires assistés de son père Eteők Benedek excellent écrivain de la jeunesse). *Thalie* (L'histoire de l'organisation d'une troupe d'acteurs progressistes entre 1903 et 1909). *André Ady* (Des rencontres avec le poète). *Révolution et action disciplinaire* (L'histoire de sa punition disciplinaire infligée par le conseil contre-révolutionnaire). *La rédaction d'une encyclopédie* (L'histoire de la rédaction de l'encyclopédie littéraire entre 1926 et 1927).

DISCUSSIONS

Béla Karácsonyi : Intervention dans la discussion sur le livre de Jean Horváth «Les problèmes de style de la littérature latine en Hongrie à l'époque des Arpadiens».

DOCUMENTATION

Pierre Rákos : Contributions à l'écho qu'avait eu en Tchécoslovaquie le drame de Émeric Madách «La tragédie de l'homme». — *Étienne Jánosy*. Sur les problèmes des sources historiques du roman de Mór Jókai «L'âge d'or de la Transylvanie».

REVUE

Jean Barta : Étienne Sötér : «Joseph Eötvös». — *Ladislav Orosz* : Joseph Sauder : «François Kölcsey». — *George Ronay* : Flaubert «Bouvard et Pécuchet». — *George Bessenyei* : Les oeuvres complètes de André Ady, tome I. — *Nicolas Kovalovszky* : Les oeuvres complètes de André Ady, tome II. — *Alexandre Szalai* : Sur le roman autobiographique de Paul Szabó. — *Otto Süpek* : Daudet : «Tartarin de Tarascon».

NOUVELLES DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE L'HISTOIRE LITTÉRAIRE

INHALT

B. G. Németh : ÜBER DIE VORAUSSETZUNGEN DES UNGARISCHEN SYMBOLISMUS (Sprach- und Stilprobleme)

Der Verfasser analysiert die Dichtung Jenő Komjáthys, eines bedeutenden Lyrikers in der Periode zwischen J. Arany und E. Ady, indem er den Stil der Weltanschauung des Dichters gegenzustellen versucht. Die Dichtung Komjáthys bedeutete eine Auflehnung gegen die offizielle literarische Richtung der Epoche, gegen die volkstümliche Richtung und deren Weltanschauung. Er unternahm einen Versuch, eine neue Weltanschauungssynthese und dadurch eine neue Stilrichtung zu schaffen. Sein Auftreten war jedoch eine Auflehnung des einzelnen Intellektuellen, isoliert von den gesellschaftlichen Kämpfen der Epoche, so dass er die verwickelten Widersprüche, welche die Gesellschaft und die Betrachtungsweise seiner Zeit charakterisierten, nur in einer subjektiven Synthese zusammenzufassen vermochte. Zu deren Ausdruck erwiesen sich indessen die stilistischen Methoden der objektiven volkstümlichen Richtung als ungenügend. Damit lässt sich in seiner Dichtung die Entstehung einer Art Symbolismus erklären, insbesondere im letzten Abschnitt seines Lebens. Dasselbe Bestreben zur Schaffung eines neuen Stils bedingte das Auftreten zahlreicher Elemente in

seinem schöpferischen Werk, die für die stilistischen Richtungen vor der volkstümlichen Strömung charakteristisch waren. Diese zeugen einerseits von den Grenzen seines dichterischen Talents, andererseits, dass die gesellschaftliche und literarische Entwicklung zur revolutionären Tat noch nicht reif war. Den Charakter seiner Dichtung ergeben jedoch nicht diese, sondern die symbolischen Elemente, die ihn zum unmittelbarsten Vorgänger Adys machen.

Juraj Špitzer : L'UDOVÍT ŠTŮR

Aus den Reiseaufzeichnungen der Baronin Blaze de Bury, einer mit dem Wiener Kaiserhof sympathisierenden Aristokratin, erhellt, dass die internationale Reaktion in den Jahren 1848/49 sowohl gegen Ungarn wie Slowaken die gleiche Antipathie hegte und sie fürchtete. Wie konnte es trotzdem geschehen, dass die Leiter der Ungarn und Štúr, mit seinen Anhängern, keine Vereinbarung treffen und in jenen schweren Zeiten nicht Schulter an Schulter für das gemeinsame Ziel kämpfen konnten? Wie Kossuth so auch Štúr sprechen die Lage, die nach der Niederlage des Freiheitskrieges infolge des Nichtverstehens der Führer der beiden Völker entstand, als tragisch an. Eine neue Gesellschaftsklasse musste in der Arena der Geschichte auftreten, um dieses schwerwiegende Problem zu lösen. Štúr, der Sohn eines Lehrers in der Provinz, erwarb europäische Bildung, und dank dessen vermochte er seine ganze Generation um sich zu sammeln und auf diese Weise die Grundlagen der modernen slowakischen Literatur niederzulegen, was parallel mit seiner Bestrebung, sein verelendetes Volk aus der provinziellen Rückständigkeit herauszureissen, verlief. Er musste vieles selber verwirklichen, was Kossuth von den früheren Generationen schon fertig erhielt. Seine bedeutendste Tat war die Schaffung der slowakischen literarischen Sprache. Unsere Literaturhistoriker unternahmen bisher nur wenig, um die Zusammenhänge des slowakischen Schrifttums mit der slawischen und ungarischen Literatur darzustellen, obwohl wie viele gemeinsame literarische Helden besitzen sowie manche Gedichte jener Epoche, die gleiche Themen behandeln. Die in Budapest dem Andenken Štúrs gewidmete Festsitzung mahnt uns an das gemeinsame Schicksal der beiden Völker.

Marcell Benedek : ICH LESE MEIN TAGEBUCH

Marcell Benedek, Universitätsprofessor, Schriftsteller und Kunstübersetzer, bringt literaturhistorische Auszüge aus seinem Tagebuch. Die Form der Autobiographie ist ein fiktives Tagebuch, das der Schriftsteller seit seinem achten Lebensjahr (1893) bis zum Tode seiner Eltern (1929) führt. Den Ereignissen der einzelnen Jahre werden Betrachtungen aus den Jahren 1953—1955 beigefügt. Die mitgeteilten Auszüge sind: »*Ich entschloss mich, Schriftsteller zu werden!*« (Erste literarische Versuche aus dem Kindesalter mit Hilfe seines Vaters, Elek Benedek, des vorzüglichen Jugendschriftstellers); »*Thalia*« (Geschichte der Organisation einer in den Jahren 1903—1909 wirkenden fortschrittlichen Theatergruppe); »*Endre Ady*« (Begegnungen mit Endre Ady); »*Revolution und Disziplinarverhandlung*« (Geschichte seiner Verurteilung bei den konterrevolutionären Disziplinarverhandlung); »*Redaktion des Lexikons*« (Geschichte der Redaktion des Lexikons für Literatur in den Jahren 1926/27).

DISKUSSION

Béla Karácsonyi: Beitrag zur Diskussion des Buches »Stilprobleme der arpadenzeitlichen lateinischen Literatur Ungarns« von János Horváth.

ANGABEN UND BEITRÄGE

Péter Rákos: Beiträge zu den tschechischen Äusserungen über das Drama von Imre Madách: »Die Tragödie des Menschen«. — *István Jánosy*: Zu den Problemen der historischen Quellen des Romans »Erdély aranykora« (Das goldene Zeitalter von Siebenbürgen) von Mór Jókai.

RUNDSCHAU

János Barta, *István Sőtér*: József Eötvös. — *László Orosz*, *József Szauder*: Ferenc Kölcsey. — *György Rónay*, *Flaubert*: Bouvard und Pécuchet. — *György Bessenyei*, *Endre Adys* sämtliche Prosawerke I. — *Miklós Kovalovszky*, *Endre Adys* sämtliche Prosawerke II. — *Sándor Szalai*, Über den autobiographischen Roman von Pál Szabó. — *Ottó Süpek*, Daudet: Tartarin von Tarascon.

MITTEILUNGEN DER UNGARISCHEN GESELLSCHAFT FÜR, LITERATURGESCHICHTE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1956. V. 9. — Példányszám: 2300 — Terjedelem: 11 $\frac{1}{2}$ (A/5) ív

39506/56 Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Puskás Ferenc

IRODALOMTÖRTÉNET

1956.

3. SZÁM

<i>Németh G. Béla</i> : A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez	265
<i>Juraj Špitzer</i> : L'udovit Štur	288
<i>Benedek Marcell</i> : Naplómát olvasom	296

VITA

<i>Karácsonyi Béla</i> : Hozzászólás Horváth János könyvének vitájához	309
--	-----

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Rákos Péter</i> : Adalékok az Ember tragédiája csehországi visszhangjához	322
<i>Jánosi István</i> : Az Erdély aranykora forrásainak problémáihoz	336

SZEMLE

<i>Barta János</i> : Sötér István : Eötvös József	346
<i>Orosz László</i> : Szauder József : Kölcsey Ferenc	353
<i>Rónay György</i> : Flaubert : Bouvard és Pécuchet	358
<i>Bessenyei György</i> : Ady Endre Összes Prózai Művei I.	360
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ady Endre Összes Prózai Művei II.	364
<i>Szalai Sándor</i> : Szabó Pál önéletrajzi regényéről	375
<i>Süpek Ottó</i> : Daudet : Tarasconi Tartarin	379
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, VIII. kötet (1-4)	381

TÁRSASÁGI HÍREK

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1956. évi 3. számának tartalma

Bán Imre: Szepsi Csombor Márton Párizsban

Első útinaplónk (Europica varietas, Kassa 1620) irodalmi szempontból is figyelmet érdemel. Szepsi Csombor Márton európai körútján különös gonddal figyelte meg Franciaország fővárosát. A tanulmány pontosan leírja Csombor párizsi utazásának részleteit és felhívja a figyelmet azokra a tévedésekre, amelyeket a város leírása során elkövetett.

W. Petrolay Margit: Mikszáth Kálmán elfelejtett ifjúsági írásai

Bisztray Gyula: Babits Mihály fogarasi évei

Babits Mihály 1908 szeptemberétől 1911 nyaráig egy délerdélyi kisvárosban, Fogarason működött mint gimnáziumi tanár. A tanulmány írója összefoglalta a költővel és feleségével, valamint a költő legbizalmasabb fogarasi barátjával, Ambrózy Pál tanárral évtizedekkel ezelőtt folytatott beszélgetéseit: egyszerűsített közli Babits fogarasi tanári munkásságának összes fellelhető adatait. A költő annakidején nem szerette ezt a Budapesttől távolfekvő kisvárost; úgy érezte ott magát, mint Ovidius Tomiban. Mégis ez a fogarasi három év a költő fejlődésének egyik legfontosabb szakasza. Itt mélyítette el antik görög tanulmányait, és intenzíven dolgozott klasszikus szépségű teljes Dante-fordításán. A Fogarason írt felszámoló vers fiatalkori költői természetének legjavához tartozik. Regényei közül *A gólyakalifa* teljesen, a *Halálfiat* pedig részben fogarasi élményeiből fakadt. Élete végéig (1935-ben) Babits szeretett volna még egyszer ellátogatni Fogarasra, de ezt a tervét nem valósíthatta meg.

Kisebbségi közlemények

Rónay György: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében

V. Kovács Sándor: Taurinus és Sallustius „Catilina”-ja

Hankiss János: Zrínyi Miklós az opera bölcsőjénél

A XVII. század magyar irodalmának legnagyobb alakja, Zrínyi Miklós 1636-ban tett olaszországi útján, főképp velencei tartózkodása alatt bizonyára megismerkedett a század legfeltűnőbb műfaji újításával: az operával. Talán Monteverdivel is találkozott. Elégiai Arianna (Ariadne), ill. Orpheus panaszát szedik verse s éppen ezek a korai opera főhősei. Az aria és a recitativo, a monteverdii „furore” s általában az új művészet „atmoszférája” kétségkívül kedvezett a nagy epikus alaptermészetének és hathatósan hozzájárulhatott műveinek ebben az alakban való kialakulásához

Sükösdői Mihály: Weszprémi István naplója

Sipka Sándor: Jókai hódmezővásárhelyi képviselőisége.

Emlékezések

Zolnai Béla: Emlékezés Riedl Frigyesre

Farkas Zoltán: Elek Artur emlékezete

Vita

Bánkuti Imre: Illésházy István: költő?

Bisztray Gyula: Illésházy vagy Csáky István?

Adattár

Draskóczy László: Egy ismeretlen Kazinczy-levél.

Fenyő István: Batsányi János széljegyzetei Kisfaludy Sándor „Hazafiúi szózat”-ának egyik példányán

Vág Sándor: A „La Hongrie Républicaine” és Juhász Gyula

Cs. Gárdonyi Klára: Bartók Béla levelei Harsányi Kálmánhoz.

Tálás Géza: Juhász Gyula három ismeretlen gyermekverse

Szemle

Albert Gábor: M. Tótfalusi Kis Miklós

Rejtő István: Osváth Béla: Szigligeti

Michna Sarolta: Historické piesne.

Kovács Endre: Sziklay László: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre

Cs. Gárdonyi Klára: Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról

Kovács Győző: Fenyő István: Az Auróra

Az IRODALOMTÖRTÉNET számonként is vásárolható és előfizethető az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V., Alkotmány utca 21.) és könyvesboltjában (Budapest, V., Váci utca 22.)

Terjeszti a Posta Központi Hirlapiroda Budapest, V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850